The Department of Public Instruction, Bombay.

BERQUIN'S

CHILDREN'S FRIEND.

TRANSLATED INTO GUJARATI.

REVISED BY

THE GUJARATI TRANSLATOR, E. D.

VOL I.

EIGHTH EDITION.

4,000 COPIES.

Bombay:

GOVERNMENT CENTRAL BOOK DEPÔT.

1884.

Price Nine Annas.

BOMBAY.

PRINTED AT THE "NIRNAYA-SAGAR" PRESS.

मुंबई इलाकानुं सरकारी केळवणीखातुं.

गूजराती बाळमित्र.

भाग १.

गूजराती ट्र्यान्स्लेटर एज्युकेशनल डिपार्टमेन्ट एओए
तपासी सुधार्युं.

आवृत्ति आठमी.

४,००० प्रत.

मुंबई:
गवर्नमेंट सेंट्रल बुक डिपो.

इसवी सन १८८४.

कीमत नव आना.

मुंबईमां

"निर्णयसागर" छापखानामां छाप्युं छे.

प्रस्तावना.

जे बालको शिक्षारूप ग्रंथोविषये सारो परिश्रम करेछे तेमने यद्यपि बीजा ग्रंथकर्त्ताओना जेवो कीर्तिने लाभ थतो नथी, तथापि वास्तविक काव्यथकी जोतां एवुं जणायछे के एवा कविओना ग्रंथ मोटमोटां अधिक उपयोगी अने अधिक उपकारक छे. नानां बालकोमां मर्यादा तथा सद्गुण आणवा, तेमनुं कुमार्गथकी संरक्षवुं, तेमने ज्ञाननुं खावुं आपवुं, अने तेमनी बुद्धि विचारक्षम करवी, ए विषे उद्योग करवो महान् पंडितोने पण योग्य छे. अल्पमति छे ते छोकरांनी प्रवृत्ति, निवृत्ति, तेमनुं रमवुं, रीसावुं, तेमना हर्षविषाद जोईने ते अज्ञान आपणे मनमां आणवा योग्य नथी एम कहो; परंतु जेमनी लोकहितउपर दृष्टि छे, जे दीर्घ दृष्टिए जाणेछे के एक मनुष्यनां सत्कर्म दुष्कर्मथी सघळी सृष्टिनो फेरफार थई जायछे; ते छोकराने विषे पण सद्गुण दुर्गुण जोईने, तेमना विचारविषे अनास्था करता नथी. जोनारा हता तेमणे सिकंदर बादशाह बालक हतो, तेवारेज तेनी बुद्धिमां व्यापकता जोई. आगळ तेणे सर्व पृथ्वीनां राज्यो ऊलट पालट कर्यां, शरीर तो सर्वेनां तेटलांज, पण तेमांहेला रहेनारनी योग्यता भिन्न भिन्न छे, ते घणुं करीने नानपणथकी सारी माठी शिक्षाप्रमाणे परिणामने पामेछे; माटे मनुष्यनुं भावी स्वरूप उत्तम शिक्षा उपर छे. एमाटे जे माणस बालकोने शिक्षाविषये पोताना गुणनो उपयोग करेछे, तेनो परिश्रम केटलो स्तुत्य कहेवो!

आ ग्रंथकर्त्ताए बे वातो मनमां आणीने ग्रंथ कर्योछे; एक तो बालकोनुं रंजन; बीजुं तेमने सद्गुण सहज लागे. प्रति वार्त्तामां सदाचरण सुजनता एओनी प्रशंसा छे; एमां मोटी मोटी अघटित घटनानी वार्त्ता कही नथी; जे बालकोने नित्य परिचयमांहेनी तेज कहीछे. तेमने जे सद्गुण लागवामाटे योजीछे ते तेमना सामर्थ्यनी

बहार नथी; वार्त्ता कहीछे ते तेमनां जेवां बाळकोनी, तेमनीसाथे रमनाराओनी, तेमनां माबापोनी, तेमनां बहेनभांडुनी; चाकर, जेनीसाथे तेमने नित्य प्रसंग होयछे तेनी; अने पशु, जेमना नित्य जोवामांहेलां तेओनी, भाषा पण बालबोध योजीछे. हर्षविषादनां जे जे कारणो देखाड्यांछे ते माटे जे तेमनां मनमां विकार उत्पन्न थायछे, ते स्पष्ट कर्याछे; तेमनां अन्यायना जे खोटा परिणाम तेज तेमनी बुद्धिमां आणीने तेमनां पारिपत्य करीने सूचव्यांछे; अने सदाचारथकी जे मनने समाधान उत्पन्न थायछे, तेज तेमना सत्कर्मनुं फळ कह्युंछे. एमां जे जे कह्युंछे तेणे करीने, तेमणे सदाचरण ए सर्व सुखोनुं साधन, माटे ते उपर प्रीति करवी; दुराचरण ए सर्व दु:खोनुं अने पश्चात्तापनुं उत्पत्तिस्थान माटे ते वर्जवुं.

आ ग्रंथ छोकरा छोकरी ए बेउने पण उपयोगी छे; अने ए बेउने उपयोगी पडवा माटे बेउना प्रसंग एकत्र आणीने वार्त्ता जोडीछे. प्रति वार्त्तामां भिन्न भिन्न प्रकार देखाड्याछे; अनेक सद्गुण दुर्गुणनी प्रशंसा, अथवा निंदा, वार्त्ताना प्रसंगे आणीछे. घणीएक वार्त्ताना बालकोने विषे अनुभव पण लेई जोयाछे. कंई कंई नाटक पण योज्यांछे, तेणे करीने तेमने हावभावयुक्त निःशंकपणेथी चार जणमां बोलतां आवडे. लज्जाए मों मरडेछे ते मरडवुं नहि. पात्रमां माबापोने पण मिश्रित कर्यांछे, तेणे करीने बाळकोना आनंद भोगववाने तेमने पण छूट आंपीछे.

आ ग्रंथ बालकोने भणाव्याथी तेमने नानपणथकी अनायासे बोलवानो अभ्यास थशे, तेमनो शब्दसंग्रह वधशे, तेमने अनेक व्यवहार, अनेक रीति, नीति समजाशे, बुद्धि सदसद्विचारक्षम थशे, तेमनुं ह्रदय कोमल थशे, मातापितानेविषे तेमनो प्रेम वधशे, बहेनभांडुने विषे तेमनी प्रीति वधशे; ईश्वरनेविषे भक्ति वधशे, आगळ मोट मोटी विद्या शीखवाने सुगम थशे. प्रायशः तेमने हाथे जे ग्रंथ लागेछे ते तेमनी बुद्धिमां भरावाने अवघड

छे. ए ग्रंथथकी, जेवो उपदेश मनमां भराशे, तेम अन्य ग्रंथथकी थनार नहि; ते समजणने ऊंडा, अभिरुचिने रूक्ष, उपदेशने तीक्ष्ण, बालकोना चित्तमां वांचवाविषे तेवी प्रीति उत्पन्न करनार नहि. आ ग्रंथमां तेम नथी; आहिं तेमनी भाषा, तेमनी रमत, तेमना उद्योग, तेमना अपेक्षितो कह्यांछे, माटे तेमने वांचतां वांचतां प्रीति उत्पन्न थईने ऊलटुं तेमने न समजतां सहज सारा गुण आवे, माटे एने बाळमित्र नाम योग्य छे.

आ ग्रंथनो कर्त्ता बर्किन करीने कोई महाविद्वान् फ्रान्स देशमां थई गयो. एना उपकार सर्व विलायतमां संभारेछे; एनी वाणीए आज्ञापित जे रस कह्यो ते ऊभो रहेछे; एनुं वर्णन यथातथ्य, बाल्यत्वथकी मानसिक विकार, रुचिवैचित्र्य, इत्यादिक धर्मनुं यथास्थित स्वरूप वर्णनविषे जे प्रशंसनीय; जेनो लेख अचेतनने चेतना आणेछे; कोईपण विषय जेणे आदर्यो तो श्रवणयोग्य थायछे.

आ बाळमित्र ग्रंथ पूर्वे फ्रेंच भाषामां हतो, तेमांहेथी इंग्रेजीमां आव्यो, तेमांहेथी मराठीमां थयो अने ते उपरथी गूजरातीमां कर्योछे. फ्रेंच तथा इंग्रेजी भाषा एनो विचार करतां जे भाषा आज सेंकडो वर्ष थयां सुधरती आवीछे, जेमां सर्व विषयो उपर ग्रंथ छे, जेमां सर्व मनमांहेला अभिप्राय शब्दे करीने बोलाय, एटला शब्द छे, जे मोटमोटा बुद्धिवानोने परिचित छे, तो एवी भाषामां जे रस थयोछे, जे रस मराठी भाषामां पण थवो कठिण, ते गूजराती भाषामां तो केमज थशे ? जे भाषामां आजदिवससूधी व्याकरण, कोश, कोइए कर्यांज नथी, जेमां विद्वान् लोकनुं चित्त रम्युंज नथी, जेमां शब्दसंग्रह थोडो, जेनी बोलवानी शैली प्रौढ नथी, ए उपर वळी आ भाषांतर पण यथामति छे; माटे सर्वे कृपा करीने एमांहेना दोष सामुं लक्ष न देतां गुण मात्र लेईने मारी सेवा स्वीकारवी ए मारी प्रार्थना.

अनुक्रमणिका.

———०००———

नानो भाई.	१
वर्षना त्रण काळ....	७
लक्ष्मण	९
जमनी	१२
नानो सारंगीवाळो	१३
मेना.	३८
छोकरां जे स्वतंत्र थवाने इच्छेछे.	४४
कांटानां झाड	५१
देवजी	५४
दाणा वीणनारी छोकरी ..	५७
गंगा अने जमना	७९
नानो जगु	९०
कडीओ तथा मजूर	१०३
तरवार.	१०५
वहाली अने मीठो	११०
घेटानुं बच्चुं.	११३
द्राक्षनुं थडियुं	११५
शेलोत.	११७
आपानी समज	१३६
घरडो भीखारी.....	१६१
समागम सुख	१६५
मोटानुं मन.	१६६
जूनो चाकर.	१९२
पुरुषोत्तम अने डाही	२००
हठी छोकरी...........	२०१
आशा भंग.	२०४
अंतिक.	२०५

बाळमित्र.

नानो भाई.

वेणी ए नामे एक छोकरी हती, ते एक दिवसे मोटे परोढीए ऊठी. तेना मनमां हतुं जे वाडीमां जईने फूल वीणुं, अने मारी मा सूतीछे ते जागे नहि एटलामां एने तेनो हार करीने आपुं. तेमाटे छोडी मेडाउपरथी हेठळ आववाने तैयार थई, एटलामां तेनो बाप गोविंद नामे हतो, ते तेनी ओरडीमां आव्यो; अने छोडीने केडे बेसाडीने, हसतो हसतो बोलेछे "बेटा, तुं मारी साथे उतावळी चाल, हुं तने कांई देखाडुं, ते जोईने तने घणो आनंद थशे." वेणीए मोटे हर्षे करीने पूछ्युं "बापा, ते शुं छे मने कहेशो ?"

बाप कहेछे "छोडी, परमेश्वरे तने गई राते नानो भाई आप्योछे." ते बोली "नानो भाई ! क्यां छे ते मने जोवा दो; मने तेनी पासे उतावळी तेडी जाओ." पछी बापे तेने तेनी माए ज्यां जण्युं हतुं, ते ओरडीनां कमाड ऊघाडीने मांहे लीधी; त्यां खाटला आगळ एक पराई बायडी हती तेने वेणीए पहेलां कोई दहाडो घरमां दीठी नहती; ते ते अवतरेला छोकराने बळोतियामां वींटती हती ते जोईने वेणीए बापने नाना प्रकारना प्रश्न कर्या, तेना उत्तर देईने बापे जाण्युं जे, में एना कोड पूरा कर्या. ते वखत ते फरीने बापने पूछवा लागी–"बापा, आ डोशी कोण छे ? जुओ, ते केवी मारा नानाभाईने बांधेछे ! तेने ए दुःखवशे एम तमने बीक लागती नथी, बापा ?"

गोविंद.—तुं बीश नहि, छोडी, आ डोशी भली छे; एने में छोकरानुं जतन करवा माटे बोलावीछे.

वेणी.—पण बापा, आ छोकरो मारी मानो, ते एणीए हजु जोयोछे के नहि ?

गंगाबाई.—(खाटलानो पडदो खसेडीने बोलेछे) हा, छोडी, में एने जोयोछे; मने कहे वारू, एने जोईने तने हर्ष थयो के नहि ?

वेणी.—हा, मा, मने घणो हर्ष थयो; तें मने नानो सारो सोबती रमवाने आप्यो; एनुं मों जुओ केवुं सारुं छे ! अने रातुंज जेवुं कोई कहेशे. क्यांथी दोडतो आव्योछे ? बाप, हुं एनी संघाते रमुं ?

गोविंद.—ते केम थाय बच्चा ? एनाथी ऊभां रहेवातुं नथी; तुं जो, एना पग केवा कुमळा छे !

वेणी.—ओः हो ! पग कुमळा छे खरा; हवे हुं समजी, एने मारी साथे दोडवामां हजु घणा दहाडा जोईए.

गोविंद.—ते सघळुं थवानी वेळाए थशे; पहेलां तो हींडवुं शीखशे, पछी तमे बे जणां वाडीमां कूदशो अने रमशो.

वेणी.—खरुंज शुं ? अरे बापुडा, हुं तने कांई आपुं, एटले तुं मारा उपर हेत करीश. आ मारी पासे चित्र छे ते ले, तारे रमवाने. ए शुं बापा ? आ लुच्चो लेतो नथी. एणे मूठीओ वाळी राखीछे.

गोविंद.—हाथ केम ऊघाडीए, ते एने हजु खबर नथी; ते समजवाने कांई महिना जोईए.

वेणी.—एम छे ? अरे मारा बापुडा. हुं तने मारां सघळां रमकडां आपीश. कहे हवे तुं खुशी थयो ! मने जवाब दे. बापा, ए हसेछे. मने वेणी कहे, वेणी; केम तुं बोलतो नथी ?

गोविंद.—एने बोलवाने हजु बे वर्ष जोईए. हवे वेणी, तुं कच करीने तारी माने अकळावीश हो.

वेणी.—जुओ बापा, एणे मोंनो चहेरो फेरव्यो, अने ए रूएछे; मने एवुं लागेछे के एने भूख लागीछे. अरे मारा लाडका, तुं छानो रहे, तुं छानो रहे, हुं तारे माटे कांई सारूं सारूं खावानुं आणुं.

गोविंद.—मारी बेटी, एने खवाडवानी खटपटमां तुं पडीश नहि; हजु एने दांत आव्या नथी; ते ए केम खाशे ?

वेणी.—एनाथी खवातुं नथी त्यारे ए जीवशे केम? ए शुं भूखे मरे?

गंगाबाई.—ना, दीकरी, एने माटे परमेश्वरे मारी धाईओमां दूध कर्युंछे. ए हमणा तो अशक्त छे, पण कांई दिवस गया पछी तुं जोने ए भुंई उपर केवो लोटवा मांडेछे!

वेणी.—ते हुं किये दहाडे जोईश? पण मा, जो तुं, एनुं डोकुं केवुं सारुं देखायछे! एने हाथ अडाडवाने मने बीक लागेछे.

गोविंद.—तुं हाथ अडाड, पण हळवे अडाड हो.

वेणी.—वारु वारु, घणोज हळवे अडाडुंछुं. ओः ओ! केवो कुमळो छे! जेवो रुनो गोळो.

गोविंद.—छोडी, नानां छोकरांनी डोक एवीज होयछे.

वेणी.—बापा, जो ए पडी जाय, तो डोकुं भागीने कडके कडका थई जाय, नहि वारु?

गंगाबाई.—एमां शी भ्रांति? पण अमे एने जाळवीने झालीशुं, एटले ए पडनारो नहि.

गोविंद.—छोडी, पांच वर्ष पहेलां तुं एवीज नानी हती तेनी तने खबर छे?

वेणी.—एना जेवी नानी! नहि हो, बापा. तमे मारी मश्करी करोछो.

गोविंद.—मश्करी नहि, बेटी, हुं खरुंज कहुंछुं.

वेणी.—ते मने सांभरतुं नथी.

गोविंद.—ते खरुंज, आ हिंडोळो में बारणे क्यारे बांध्योछे तेनी तने खबर छे?

वेणी.—क्यारे? ते जेवो छे तेवोने तेवोज छे.

गोविंद.—तेवोने तेवोज केम होय! ज्यारे तुं आ नाना छोकरा जेवडी हती त्यारनो आ हिंडोळो बांध्योछे.

वेणी.—खरेज शुं? पण केम त्यारे ते मने सांभरतुं नथी?

गोविंद.—नानां छोकरां होयछे तेनी पासे शुं हतुं, ते कांई समजतां नथी. आ तारो नानो भाई तारा जेवडो थाय, त्यारे तुं

एने आजनी वात पूछजे जे "हुं तने ते दहाडे नाम देता शी-खवती हती ते तने सांभरेछे?" पछी तने खबर पडशे के तेने सांभरेछे के नहि.

वेणी.—शुं हुं पण माने आमज धावती हती?

गोविंद.—हा, एमां संदेह शो? तारे माटे शी शी महेनत पडीछे, छोडी! तुं एवी नबळी हती, जे ताराथी कांई खवातुं नहोतुं. अमे घडीए घडीए चिंता करतां जे तुं हमणा मरीश. तारी मा कहेती "अरे मारी बापुडी, तारो जीव चूंथाशे." एम कहीने तेणीए तने घणे श्रमे करीने धाईओनुं दूध पीतां शीखव्युं.

वेणी.—अरे मारी मा, त्यारे मने पहेलुं खातां तेज शीखव्युं, नहि वारु?

गोविंद.—हा बेटा, तारी माए तने धावतां शीखव्युं, त्यारे तुं शरीरे पुष्ट थई. एवी महेनत तेणीए तारेमाटे बे वर्षसूधी रात दहाडो करी. कोई वखत थाक लाग्याथी तारी माने लगारेक ऊंघ आवे, एटलामां तुं रोईने तेने जगाडे. पछी ते गभराती ऊठीने तारा घोडीआ आगळ आवे, "वेणी, वेणी, बेटा, छानी रहे, तने भूख लागी हशे, मारी दीकरी" एम कहीने पछी तने धाई आगळ धरे.

वेणी.—अने बापा, मारुं आ गळुं एना गळा सरखुं त्यारे कुमळु हतुं?

गोविंद.— बचा, एवुंज हतुं.

वेणी. —शुं! आ मारुं गळुं! जे आज आटलुं कठण छे ते! ओः हो! तेवुं होत तो क्यारनुंए भागी गयुं होत.

गोविंद.—ते खरुं, पण अमे तने घणी संभाळीछे. केटलाक द-हाडा सूधी तारी माए सघळां सुख एक कोरे नांखी दीधां हतां, अने तुं आंखो आगळथी वेगळी पडे माटे कंई जवुं मूकी दीधुं. ज्यारे ज्यारे तेने काम माटे तने मूकीने जवुं पडे, त्यारे ते तारी

घणी चिंता करे, अने दाईने सोंपीने तेने कहे, "रळियात्य, हुं एने तमारे स्वाधीन करुंछुं; तमे पेटना छोकरानीपेठे एने जाळवजो हो." अने तने सारीपेठे संभाळे, माटे तारी मा तेने वारे वारे कांई इनाम आपे.

वेणी.— अरे मारी भली मा ! पण बापा, मने दोडतां आवडतुं नहोतुं एवी हुं क्यारे हती ? जे हुं आज अर्द्ध गाउ दोड कहेतामां दोडुं; जुओ, हुं त्रण चार फलंगोमां ओरडीने पेलिमर जाउं; ए शुं मने कोईए शीखव्युंछे ?

गोविंद.— तारी माए अने में तने शीखव्युंछे. तुं पडी जाय तो तने वागे नहि, माटे अमे मुखमलनी टोपी करीने तने माथे घालतां; पछी नरम दोरी झलावीने हींडाडिये. कोई वखत अमे बागमां सामासामी बेशिये; तने वच्चे एकली कांई झाल्याविना ऊभी करीने "मारी पासे आव" एम कहीने, एकवार हुं, एकवार तारी मा, आगळ लांबा हाथ करिये; ते वखत तुं लगार अडवडीयुं खाय, एटले अमारो जीव ऊडी जाय. कोई वखत अमे तारी पासे चालणगाडी झलावीने हींडाडिये. एवी एवी युक्तिओ करीने तने हींडतां शीखव्युंछे.

वेणी.— मारेमाटे तमने एटली महेनत पडीछे ए मने खबर नहोती. त्यारे बोलतां पण तमेज मने शीखव्युं हशे तो ?

गोविंद.— ते पण अमारुंज शीखवेलुं; हुं तने खोळामां बेसाडीने, बापा, मा, ए शब्द ज्यांसूधी तुं मने पाछा बोली संभळावे त्यांसूधी घडीए घडीए संभळावुं. आज जे जे शब्द तुं बोलेछे ते ते अमे तने शीखव्याछे; अने तने वांचतां पण अमेज शीखव्युंछे ते तो तने सांभरतुं हशेज.

वेणी.— हा, ते मने सारीपेठे सांभरेछे. तमे मने पाटी उपर अक्षर काढी आपता अने शीखवता ते हुं शीखुं, एटले तमे मने खारेक खावा आपता ते लेईने हुं घणी खुशी थती.

गोविंद.— जो, अमे तारे माटे एटली महेनत न करी होत, तो तारी अवस्था शी थात बारु ?

वेणी.— तो मने मुआं आज घणा दहाडा थया होत. ओः हो ! अरे मारी सारी मा ! मारा सारा बाप ! तमारा गुणनी ओशींगण हुं क्यारे थईश ?

गोविंद.— एटलुं करतां पण तुं कोई दिवस मने अकळावेछे अने तारी मानुं कह्युं करती नथी.

वेणी.— हवे हुं जीवुं त्यांसूधी कोई दिवस एवुं करनार नहि. तमे मारे माटे एवुं दुःख भोगव्युंछे, एनी मने खबर आजसूधी नहोती, बापा.

गोविंद.— हवे तारा भाईनेमाटे अमे केटलो श्रम करिये छीए ते जोतीजा; एटले ते उपरथी तने खबर पडशे, जे मारेमाटे पण एना जेवोज श्रम थयो हशे.

एवुं बोलवुं थयुं ते थकी वेणीना मनमां सघळी वातो पक्की आवी. पोताना भाईने माटे माने केटलो श्रम पडेछे ! ते लगारेक साजो न होय, एटले एने केवुं दुःख थायछे ! अने एना पेटमां कांई न जाय एटले ते केटलुं कष्ट पामेछे ! ए रुएछे त्यारे ते केटली गभरायछे ! माने विसामो आपवा माटे बाप केटले हेते करीने छोकराने संभाळेछे ! अने बे जणां एने हींडतां अने बोलतां शीखववाने केटलो श्रम करेछे ! ए सघळुं जोईने वेणी पोताना मनमां कहेछे, " मारां माबापे मारेमाटे पण आवीज महेनत करी हशे. " पछी ते दिवसथी वेणीनी माबाप उपर ममता घणीज थई; माबापनी हुं सर्व प्रकारे उपकारी छुं, एवुं तेना मनमां आव्या पछी कोई दिवस तेणीए माबापनी आज्ञा मिथ्या करी नहि, अने तेमने लगारे दुःख थाय एवुं कोई दिवस कर्युं नहि.

वर्षना त्रण मुख्य काळ.

बाळो तरतज घउंनो पुंख खाईने आव्यो हतो, अने कहेवा लाग्यो के "आहाहा! आवो सदा शिआळोज होत तो सारूं थात. एनुं सुख शुं कहुं! एमां नदीनुं पाणी केवुं स्वच्छ अने केवुं मीठुं! शालो, कामळीओ केवुं सुख देछे! पेटमां भूख, अन्न उपर प्रीति अने ऊंघ तो केवी सारी आवेछे!" ते सांभळीने गोविंद शेठ, तेनो बाप, तेने कहेछे "वारू त्यारे, जेवुं कहेछे तेवुंज मारी स्मरण-चोपडीमां लखी मेल." बाळे तेम कर्युं. पछी शिआळो गयो, अने ऊनाळो आव्यो, त्यारे सघळां वृक्षने पल्लव फूटीने पुष्प थयांछे, अने सुगंधी टाढो वायु मंद मंद आवेछे. चंदनना लेप करीने गळामां फूलना हार घालीने लोको फरेछे तथा नाना प्रकारना टाढा उपचार करेछे; बागोमां फुआरा ऊडेछे तेना छांटा शरीरने लागीने घणुं सुख करेछे; तेमज, पाकेलां फळ, आंबा, फनस, जांबु, अंजीर, द्राक्ष, इत्यादिक जीभने अमृतसरखा स्वाद आपेछे ते सघळां सुख जोईने बाळो कहेछे "आहाहा! आवोज सदा ऊनाळो होत, तो सारूं थात." गोविंद शेठ बोल्यो, "छोकरा, तुं जेवुं कहेछे तेवुंज मारी स्मरणचोपडीमां लखी मेल." बाळे तेम कर्युं. पछी चोमासुं आव्युं ते वखत ज्यां त्यां लीली चार अने नाना प्रकारनां झाड ऊग्यांछे, नदीओना प्रवाह चाल्याछे, शाकभाजीओ सुंदर थईओछे, स्थळे स्थळे पाणी भरायुंछे, तेमां कागळनां नाव करीने छोकरां तरावेछे, माथां उपर छत्रीओ, बनाती टोपीओ, टोप लेईने वरसादमां लोक चालेछे. आगळ खेतर पाक्यां, तेमां नाना प्रकारनां धान्य थयांछे ते जोईने बाळो कहेछे, "बापा, आ शो चमत्कार छे! आ चोमासाना दिवस सदा आवाज होत तो घणुंज सारूं!" बाप कहेछे, "बेटा, आ ते चोपडीमां लखी मेल." बाळे ते लख्युं. पछी थोडाक दिवसमां शिआळो आवनार ते वखत

बाळो बापने कहेछे, "आ शिआळो न आवे अने चोमासुंज रहे, तो सारुं थाय." बाप बोल्यो, "एवुं थाय तो तने संतोष थाय, बेटा?"

बाळो.—घणोज संतोष थाय, बापा.

बापे ते स्मरणचोपडी काढीने बाळाने देखाडी, अने बोल्यो, "आ चोपडीमा शुं लख्युंछे ते वांच, बाळा."

बाळो.—(वांचेछे) आहा! आवो शिआळो सदा होत तो सारुं थात.

गोविं०—वारु हवे (आगळ चार पानां फेरवीने) आ वांच.

बाळो.—(वांचेछे) आहा! आ आवो ऊनाळो सदा होत तो सारुं थात.

गोविंद.—(वळी चार पानां फेरवीन पूछेछे) बाळा, आ अक्षर कोना तें ओळख्या?

बाळो.—ए मारा अक्षर.

गोविं०—तें शुं लख्युंछे ते वांच.

बाळो.—(वांचेछे) आ चोमासुं आखुंज वर्ष सुधी होय तो सारुं.

गोविं०—आ मने आश्चर्य लागेछे; जे शिआळामां तें कह्युं, के सदा शिआळो होय तो सारुं तेज तुं ऊनाळामां कहेछे जे ऊनाळो सारो, अने चोमासामां कहेछे, के चोमासुं सारुं; हवे एथी शुं समजवुं?

बाळो.—जे सघळा काळ सारा छे.

गोविं०—हा, बेटा. ते ते काळमां ते ते काळना अनेक प्रकारनी समृद्धिओ उत्पन्न थायछे अने प्राणीमात्रने अनेक प्रकारनां सुख थायछे. आ जगत् केम चलाववुं, ए परमेश्वरने पक्कुं मालूम छे. एनो विचार करवाने आपणी बुद्धि केटली? जो तें कह्युं एवुं होत, तो चोमासा पछी आपणने शिआळो अने ऊनाळो नथी एम थात. सदा सर्वकाळ वरसाद पडीने सघळां ठेकाणां जळमय थात. लोक

घरमां अटकी रहेत, धान्य कोही जात, दुकाळ पडीने लोकोनो नाश थात. एटलो अनर्थ थईने तारो स्वार्थ केटलो थात ! कहीश तो, तने वळी केटलाक दहाडासूधी कागळनां नाव करीने पाणीमां रमवानुं थात. माटे, परमेश्वरे आ वात केवी सारी करीछे ! जो वारू जे काळनी वहेंचण पण पोताने हाथ राखीछे. ए वात आपणा सरखा जीवने हाथ होत, तो कंई सुख नथी एवुं थईने अनर्थ थात.

लक्ष्मण.

एक घणो गरीब संताजी नामे मजूर हतो. तेने नानां नानां छ छोकरां हतां, तेमनुं पेट केम भराशे माटे एक दहाडो तेने घणी चिंता थई; तेमां बीजुं एवुं थयुं जे ते वर्षमां अन्न सारूं पाक्युं नहि माटे आगला वरस करतां दाणो बमणो मोघो थयो. संताजी रात दहाडो महेनत करे, तोपण छोकरांने जाडो पातळो रोटलो पेट भरीने खवराववाने पूरा पैसा तेने मळे नहि. एवो ते घणा दुःखमां पड्यो. एक दिवस पोतानां सघळां छोकरांने पासे बोलावी आंखोमां आंसु आणीने ते कहेछे, " अरे मारां वहालां छोकरां, ओण दाणो मोघो घणो छे; हुं आटली महेनत करूंछुं, तोपण तमारां पेट भराय एटलो दाणो मने मळतो नथी; एवी मारी अवस्था छे. तमे जुओ, सघळा दहाडानी मारी मजूरी आटला एक रोटलामां खरच थायछे, माटे मने जेटलुं मळेछे, तेटलामां निर्वाह तमारे करवो जोईशे. बीजो कशो उपाय नथी. अने एटले तमारां पेट भरातां नथी ते खरूं, पण वारू जीव तो बचशे. " एटलुं बोलीने ते छानो रह्यो, ते बिचाराथी आगळ बोलायुं नहि, अने ते आंखो ऊंची देवना सामी करीने रोवा लाग्यो. ते जोईने छोकरां पण रोवा लाग्यां, अने पोतपोताना मनमां कहेवा लाग्यां, " हे परमेश्वर, हे देव, अमे गरीब, अमे नानां, अमे अभाग्यां, अमारा उपर दया कर. अमारा बापने सहाय था. अमने भूखे मरवा देईश नहि. "

संताजीए पछी ते रोटलाना सात बरोबर कडका कर्या, तेमांनो एक नानो कडको पोते लेईने बीजा कडका छोकरांने वहेंची आप्या. तेमां एक लक्ष्मण करीने छोकरो हतो तेणे पोतानो भाग लीधो नहि. ते बोल्यो, " बापा, मारे नहि जोईए, आज मजथी खवातुं नथी. मने करार नथी; मारो भाग तमे खाओ, नहितो मारा भाईओने वहेंची आपो. " संताजी लक्ष्मणने हईया सरसो लेईने पूछेछे " बचा, तने शुं थयुंछे ? " ते कहेछे, " बापा, मने सुख नथी, मारुं शरीर घणुं बगडयुंछे. हुं सूई रहेवा जाउंछुं. " संताजीए छोकराने तेडीने खाटला उपर सूवाड्यो. बीजे दहाडे सवारमां संताजी घणो दुःखी थईने तेवोज वैद्यने घेर गयो, अने तेने पगे लागीने कहेछे, "वैद्यराज, मारो छोकरो घेर मांदो पडयोछे. मज गरीब उपर दया करीने तेने जोशो अने ओसड आपशो, तो हुं तमारो उपकार जन्म सूधी वीसरीश नहि. " ते वैद्य मोटो धर्मात्मा हतो. पोताने संताजी पासेथी कांई मळवानुं नथी, ए तेने पक्की खबर हती, तोए ते वैद्य तेने घेर गयो, अने लक्ष्मणना खाटला आगळ जईने तेनी नाड जोई, तो रोगनुं लक्षण कांई जणायुं नहि; पण नबळाई घणी छे एटलुं मात्र जाण्यामां आव्युं. पछी कांई ओसडनी याद लखेछे, एटलामां लक्ष्मण बोल्यो, " वैद्यराज, हुं तमने पगे लागुंछुं, मारे माटे कांई ओसड मंगावशो नहि; हुं ते ओसड खानार नथी. "

वैद्य.— तुं शामाटे खानार नथी ?

लक्ष्मण.—मने ते पूछशो नहि; माराथी ते कहेवातुं नथी.

वैद्य.—छोकरा, ते कहेवामां तने शुं खोटुं छे ? तुं पण मने घणो हठीलो छोकरो लागेछे.

लक्ष्मण.—वैद्यराज, हुं हठवास्ते कहेतो नथी एवुं नथी.

वैद्य.—वारु त्यारे, हुं तने आग्रह करतो नथी; तारा बापने पूछुंछुं; हुं जाणुंछुं जे ते एटलुं छानुं राखशे नहि.

लक्ष्मण.—ना, ना, ना. वैद्यराज, परमेश्वरने वास्ते ए वात मारा बापने जणावशो नहि.

वैद्य.—अल्या तने शुं कहिये! वारू, पण ज्यारे तुं मने कहेतो नथी, त्यारे मारे ए वात तारा बापने जणाववी घटेछे.

लक्ष्मण.—अरे महाराज! ना, ना. ते करतां हुंज तमने कहुं ते सारूं; पण दया करीने मारा भाईने अने बहेनने आगळथी बारणे काढो. वैद्ये बीजां छोकरांने बारणे मोकल्या पछी लक्ष्मण बोल्यो, "वैद्यराज, आ दुकाळमां मारा बापने घणी महेनते एक रोटला जेटला पैसा मळेछे. ते रोटलामांथी एक एक कडको एक एकने भागे आवेछे, तेमांनो घणोज नानो कडको बाप लेछे. मारां भाई बहेनने भूख्यां देखी मने घणुं खोटुं लागेछे. सघळांओमां हुं मोटो, सघळां करतां मारामां सामर्थ्य वत्तुं छे, एटलामाटे हुं जाणुंछुं के मारो भाग मारां भाई बहेन खाय, माटे हुं खातो नथी. एवास्ते में मंदवाड लीधोछे, अने माराथी खवातुं नथी एम कहुंछुं. पण हवे हुं तमने फरीने पगे लागुंछुं, आ वात मारा बापने कहेशो नहि." ते सांभळतांज दयाए करीने वैद्यनी आंखोमां आंसु आव्यां, अने कहेछे, "पण छोकरा, तने भूख लागती नथी?"

लक्ष्मण.—एम केम थाय? भूख तो लागेछे, पण तेमनी भूख जोईने जे दुःख थायछे, तेवुं मारी भूखे करीने थतुं नथी.

वैद्य.—पण जो तुं कांई खाईश नहि तो वहेलो मरीश.

लक्ष्मण.—ते तो हुं जाणुंछुंज, पण हुं संतोषथी मरीश. मारा बापने एटलुं एक पेट भरवुं तो ओछुं थशे. अने हुं मरीने परमेश्वर पासे जईने प्रार्थना करीश, जे "महाराज, मारा भाईओने अने बहेनोने अन्नविना मरवा देईश नहि."

ते छोकराना एवा बोल सांभळीने वैद्य घणो विस्मित थयो, अने मनमां दया आणीने वैद्ये लक्ष्मणने बे हाथे ऊंचकीने छाती सरसो चांप्यो. ते कहेछे, "बीश नहि, मारा बापा, तुं मरनार

नथी, सर्वनो बाप ने परमेश्वर छे ते तारं अने तारा कुटुंबनुं रक्षण करशे. मने परमेश्वरेज अहिं मोकल्यो एम जाणजे. हुं हवे घेर जईने उतावळोज आवुंछुं." एवुं कहीने ते वैद्य पोताने घेर दोडतोगयो, अने चाकरने माथे कईक जातिनां अन्न मेलीने तरतज पाछो आव्यो अने संताजीने अने तेनां छोकरांने एक ओळे बेसाडीने तेमने पेट भरीने खवडाव्युं. ते गरीब छोकरांओनो पेट भरीने जमवानो आनंद जोईने ते धर्मात्मा वैद्य घणोज प्रसन्न थयो. जती वेळाए लक्ष्मणने कहेवा लाग्यो, "छोकरा, तुं कशी चिंता करीश नहि; हुं तमने जे जोईशे ते आपीश." ते बोल्युं तेणे मोटी प्रसन्नताथी पाळ्युं. ते तेमने नित्ये अन्न मोकली दे. अने ते गाममां बीजा पण केटलाएक ते वैद्यना जेवा धर्मात्मा पुरुष हता तेमणे ते वात जाणी, त्यारे ते पण ते छोकरांओना समाचार जोवा लाग्या. कोई अन्न, कोई पैसा, कोई लूगडां, एम तेओने आपे. ए प्रमाणे थोडाज दहाडामां ते नानां छोकरांनुं कुटुंब दरिद्रतामांथी छूटयुं.

ए प्रमाणे पोताना बापने माटे अने ते नाना भाईओमाटे ते उदार छोकरे जे आचरण कर्युं ते ते देशना राजाए सांभळ्युं, त्यारे ते घणुं आश्चर्य पाम्यो, अने संताजीने पोतानी पासे बोलावीने कह्युं, "तारो छोकरो घणो साधु छे, ते तने वर्षोवर्ष पांचसो रुपिआ आपशे. लक्ष्मण अने तारा बीजा छोकराओए मनमां आवे ते धंधो शीखवो; तेमने हुं खरच आपीने शीखवीश, अने ते जो सारे मार्गे चालशे, तो हुं तेमने भाग्यवान करीश."

संताजी घणो प्रसन्न थईने घेर आव्यो, अने लांबो भूंई उपर थईने, मने आवो सारो योग्य पुत्र परमेश्वरे आप्यो माटे, देवनी स्तुति करवा लाग्यो.

जमनी.

गोदावरी बाई ए नामे एक डाही, भली, अने मायाळु बायडी

हती. तेनी मोटी छोकरी गंगा ए नामे हती; तेणीए एक दिवस कांईक अन्याय कर्यो, माटे तेने माए ममताथी धमकावी. ते माना ममताना शब्द सांभळीने अने पोतानो अन्याय संभारीने रोवा लागी ते जोईने तेनी नानी बहेन त्रण वर्षनी जमनी ए नामे हती तेणीए हळवे रहीने पछवाडेथी आवीने एक हाथे ओढणानो छेडो लेईने पोतानी बहेननां आंसु लोह्यां, अने बीजे हाथे पोताना मोंमांनो साकरनो कडको तेना मोंमां घाल्यो.

हुं एम जाणुंछुं के कोई सारे चितारे आ चित्र काढयुं होय तो शुं शोभे !

नानो सारंगीवाळो.

नाटक एक अंकनुं.

पात्र.

गोपाळदास...... .... धनवान शेठ.
कृष्णदास .... गोपाळदासनो छोकरो.
गोदावरी .... गोपाळदासनी छोडी.
हीरो .... गोपाळदासनो भाणेज.
गौरी, महालक्ष्मी } गोदावरीनी बहेनपणीओ; सामळदासनी छोडीओ.
दोलतसिंह...................... नानो सारंगीवाळो.
भीमो .... चाकर.

ठेकाणुं.

गोपाळदासनुं घर.

प्रवेश १.

कृष्णदास अने हीरो.

कृष्ण.—(हीराने) सांभळ्युं भाई, तारे मारुं एक काम करवुं जोईए.

हीरो.—वारु जोउं तो खरो शुं काम छे. तारी सदा कांई वेठ होयज होय, न होय एवुं नहि.

कृष्ण०—ए शामाटे, तुं मारा करतां बुद्धिमान छे. भाई आज मने गुरुजीए एक संस्कृतनो श्लोक प्राकृत करवा आप्योछे ते काम ताराथी सारुं थशे.

हीरो.—शुं? ते तें हजु पूरो कर्यो नथी?

कृष्ण०—पूरो क्यांथी थाय? हजु तेनो आरंभज करवानो अवकाश कोने फाव्योछे?

हीरो.—शुं? पहेला पहोर दहाडाथी ते पाछला पहोर दहाडा सूधी अवकाश तने फाव्यो नहि?

कृष्ण०— तुं जो वारु मने ते केम फावे. हुं पहोर दहाडे दातण करी रहुंछुं; पछी सारीपठे भूख लागी जोईए माटे दश घडी सूधी मारे बागमां अहिं तहिं दोडवुं पडेछे. पछी चार घडी जमतां थायछे. हवे जमीने पाधरोज उद्योगे बेसुं, तो मारा बापनो वैद्य कहेछे जे तने मोटो रोग थायछे, माटे पेट भरीने जम्यो ते पचाववा सारु थोडीकवार सूधी सूवुं जोईए, अने कांईक फरवुं जोईए, तेमांथी तरत क्यांथी नवरो थाऊं?

हीरो.—वारु, हवे तो सघळुं थयुं, त्यारे अत्यारथी संध्याकाळ सूधी केम करतो नथी?

कृष्ण०— हवे मारे गावा बेसवुं छे ते तुं जाणेछेज.

हीरो.— पण गवैयो हजु क्यां आव्योछे? ते आवे त्यांसूधी ते करीश तो शुं थशे?

कृष्ण०— त्यांसूधी मारे तेनी वाट जोई बेशी रहेवुं जोईए. जे वखत जे काम करवानुं ते मूकीने बीजुं त्रीजुं लीधुं तो मारो जीव गभराय, बापा.

हीरो.— वारु, तोपण गाई रह्या पछी कांईक दहाडो रहेशे. करनारो थईश तो राते सूतासूधी वखत छे.

कृष्ण०—– मने एक क्षणनीए नवराश नहि मळे. मारी बहेन सखीओने बोलाववुं करीने तेमनी वाट जोती बेठीछे.

हीरो.—तेमने अने तारे शो संबंध छे ? ते आवशे तो तारी बहेन पासे आवशे.

कृष्ण०—– खरुं, पण तेमनी साथे रमवाने बहेने मने तेडयोछे.

हीरो.—– वारु, पण ते गया पछी तारे शुं काम छे ?

कृष्ण०—– वाहरे वा: पछी दीवाने अजवाळे काम करीने आंधळा थईए ! सारी वात कहेछे ! अने तेम कर्युं, तोपण सवारमां वात तैयार थई जोईए ते केम थाय ?

हीरो.—– वारु, नहि थाय तेमां मारुं शुं जशे ?

कृष्ण०—त्यारे शुं, बाप अने गुरुजी मारा उपर रीसे भराय एवुं तारा मनमां छे ?

हीरो.—–मने फोसलावतां तने सारुं आवडेछे, कृष्णा. जोउं वारु क्यां छे ते संस्कृत.

कृष्ण०—–मेडा उपर मारी ओरडीमां छे. हुं जईने आणुंछुं, नहितो तुं मारी साथे उपर आव.

हीरो.—–तुं आगळ जा. हुं पछवाडेथी आ आव्यो. पेली तारी बहेन मारीसाथे कांई वात करवा आवेछे.

कृष्ण०—–पण तुं आमांनी वात कांई तेने कहीश नहि, हो, समज्यो.

प्रवेश २.

गोदावरी अने हीरो.

गोदावरी—कां भाई, कृष्णदासनुं अने तारुं शुं बोलवुं थतुं हतुं ? हु जाणुंछुं जे रोजनीपेठे तेणे कांई पण तारी कुचेष्टा करी हशे.

हीरो.—रोजनी पेठे कुचेष्टा तो नथी करी, पण नित्यनी पेठे कांई प्रार्थना छे, जे हुं कालने माटे एनो वर्तीनुं कांई काम करी मेलुं.

गोदा०—–अने थुं ? आ एनुं आळसुपणुं बापने जणावीश नहि.

हीरो.—ते हुं तो जणावनार नहि, शामाटे जे तने खबर छेज के तारी मा मरी गया पछी मारा मामानी प्रकृति एवी शिथिल थईछे के लगार तेनुं मन दुःखायुं एटले ते मांदा पडेछे. अने बीजुं पण हुं तेनुं अन्न खाउंछुं. कदाचित् तेने मन एवुं आवशे के आ मारा छोकरा उपरथी मारी ममता तोडावीने एना उपर थवाने इच्छतो हशे.

गोदा०— वारु, त्यारे हुं एने मळीश, एटले हुंज एने बे वातो कहीश, पण हुं शुं करवा आवीछुं ते तुं समज्यो ? सामळदासनी छोडीओ आपणे घेर आववानी छे, तेनी आगता स्वागता करवाने तारे मने सहायता करवी जोईशे.

हीरो.— वारु, बहेन, माराथी जे थशे ते करवाने हुं सिद्ध छुं.

गोदा०— ओहो ! आ ते तो आवी, चालो मेडा उपर जईए.

प्रवेश २.

हीरो, गोदावरी, गौरी, महालक्ष्मी.

गोदा०— आवो मारी बहेनपणीओ. (ते एक एकने अरसपरस मळेछे; हीराने नमेछे; हीरो तेमने नमेछे.)

गौरी.— आपणने मळ्याने बहु दिवस थया हशे एवुं लागेछे, बेन.

महा०— खरुंज; घणा दहाडा थया.

गोदा०— मने एवुं लागेछे के एक आखो महिनो थयो हशे.

(हीरो बेसवाने शेतरंजी पाथरेछे.)

गौरी.— तुं शुं करवा एटली महेनत करेछे !

हीरो.— मारे जे करवानुं घटेछे ते मारे करवुं जोईए.

गोदा०— मने निभ्रांत छे के भाई हर्ष करेछे. मारा कृष्णदासमां जो आटलो विवेक होय तो पछी शुं जोईए ?

प्रवेश ४.

हीरो, गोदावरी, गौरी, महालक्ष्मी, कृष्णदास.

कृष्ण०—(छोडीओने कांई लगार आगता स्वागता कर्याविना) आ तें घणुं सारुं कर्युं, हीरा. पोते अहिं रमवाने बेठो, अने मने त्यां वाट जोतो राख्यो.

हीरो.—हुं एम जाणतो हतो के तुं प्रथम छोडीओने मान आपीश. पण तें पहेली मारीज पूजा करी.

कृष्ण०—(चमकीने) ओहो बहेनो, हुं तमारी प्रार्थना करुंछुं के तमने मान दीधुं नहि, माटे रीस चढावशो नहि. हुं हमणा तमारी सेवामां आवुंछुं.

महा०—तुं मारी सेवानी चिंता राखीश नहि. तारुं काम होय ते कर.

कृष्ण०—(हीराने एक तरफ लेई जायछे, अने छोडीओनी नजर वातो करवामां छे एवुं जोईने हळवे रहीने गुजामांथी संस्कृत कागळ काढीने आपेछे) आ ले, समज्यो, अने एनुं प्राकृत उतावळुं करी आप.

हीरो.—छ ओळो ! वाहवारे ! घणी महेनत ! तने लाज आवती नथी के ?

कृष्ण०—छानो रहे, बोलीश नहि; ते सांभळशे.

हीरो.—बहेनो, मने आज्ञा आपो तो हुं एक क्षण जई आवुं.

गौरी.—वहेलो आवजे, अमे वाट जोईए छीए.

गोदा०—तुं जायछे त्यारे तो भाई ते मीठाई अने थोडोक मुरब्बो भीमानी साथे उपर मोकलावजे.

प्रवेश ५.

कृष्णदास, गोदावरी, महालक्ष्मी, गौरी.

कृष्ण०—(गादी उपर बेशीने तकीए ओठींगण देईने हाथ पग प्रसारीने कहेछे) हुं मारे अहिंयांज बेसुंछुं.

गोदा०—हुं जाणुंछुं जे तारे अमारा पहेलां अमने पूछयाविना बेसवुं नहि. ए गृहस्थाईनुं लक्षण नहि.

कृष्ण०—कोने, तने पूछुं के शु ?

गोदा०—हुं अहिं एकलीज नथी.

गौरी.—हवे में जाण्युं जे तारा भाईना मनमां अमे तो कशामां नथी.

महा०—ए एम जाणेछे के हुं अहिंयां बेठोछुं तेथीज ए कृतार्थ थयो.

कृष्ण०—हं: हं: ! बहेनो मने पक्की खबर छे, के माराविना तमारे चालशे; पण तमविना मारे चालशे नहि.

गोदा०— वारु, एटलुं पण सत्कार सरखुं तो बोल्यो.

कृष्ण०—पण हुं खरूंज कहुंछुं, बहेन, तुं एवुं समजीश नहि जे हुं अहिंयां तारे माटेज बेठोछुं.

गोदा०—ए वातनो तो मने निश्चयज छे. हुं ते शो पदार्थ ! कांई नहि, पण आवा शाणा भाईनी हुं बहेन छुं, एटलुं मनमां आणीने प्रसन्न रहुंछुं. (एटलामां भीमो आवेछे, अने पेंडा, बरफी तबकमां मूकीने जायछे.)

कृष्ण०—हवे आ मीठाई मेंज वहेंची होय तो सारु. नहि वारु ?

गोदा०—ना, बाबा, ना, ते हुं करीश. तुं एवा काममां आडो छे. अने तारे जो काम करवुं होय तो आ छोकरीओनी आगळ वाडकीओ मेल.

महा०—बाई, मारे तो आटला पेंडा नहि जोईए.

गोदा०—जेटला जोईए तेटला ले.

(गोदावरी तेनी आगळ बरफी धरेछे. कृष्णदास तेना हाथनी तासकने वळगेछे.)

गोदा०— (कृष्णदासने) तने प्रथमज में मोटा त्रण कडका आप्या नथी के ?

कृष्ण०— तोपण मारूं पूरूं थयुं नहि, बहेन. अरे, गळ्या पदार्थ उपर मारी प्रीति घणी छे. (ते एक पछी एक बे त्रण चार कडका लेछे अने गोदावरी तासक खेंची लेछे.)

गोदा०.— भाई तने कांई लाज नथी आवती ? तुंज सघळुं लेई जईश त्यारे पछी अमे शुं करीशुं वारू ?

कृष्ण०—बरफीनी बरणी क्यां छे ते तने खबर नथी के शुं? त्यां-थी वळी आणजे एटले थशे.

गोदा०—(बीजी छोडीओने) बहेनने महेनत दीधाविना भाईने चेन पडतुं नथी.

कृष्ण०—हवे एटलुं. तुं लगार घरमां जईश, तो आ छोडीओनी चाकरी हुं एकलोज करीश.

महा०— सांभळ्युं. गोदावरी, हवे तारा भाईने कोई दांड कहेशे.

गोदा०— (वाडकीओमां मुरब्बो मेलेछे, अने कृष्णदासने कहेछे) भाई, आ वाडकी महालक्ष्मीबाईने आप. (कृष्णदास हाथ-मां वाडकी लेईने महालक्ष्मीने आपतां तेनी साडीउपर ऊंधी वाळेछे. ते जोईने ते बे जणीओ चमकीने ऊठियो.)

गोदा०—आ जोयुं एनुं लक्षण. (हळवे कृष्णदासने) हुं सम खाईश जे आ तें जाणीने दुष्टाईथी कर्युंछे.

महा०—अरे परमेश्वर ! मारी नवी साडी चीकटाई, हवे मारी मा मने शुं कहेशे ? अने तेने हुं शुं कहीश ?

गौरी.— हरि हरि ! आ आज प्रथमज पहेरीछे. उतावळी लो-टीमां पाणी लेईने आव.

गोदा०—ना, ना, ते करतां कोरे लूगडे लोहिये ते सारूं. आ ले कोरूं लूगडुं, लोहो एणे. वारू हुं तो एम जाणुंछुं के धोईए तेज सारूं (गोदावरी पाणी आणेछे, गौरी पण आणेछे अने महालक्ष्मीनी पासे जायछे. एक जणी तेनी साडी झाली रहीछे अने बीजी ते उपर पाणी रेडेछे, तेटलामां तेमनी नजर चूकावीने वासणमांनो सघळो मुरब्बो लेईने कृष्णदास तकिए बेशीने स्वस्थपणेथी खायछे.)

गौरी.—थयुं, थयुं, धोवायुं; हवे आव, सूकवीए.

महा०—एटलुं पण दैवयोगथी सारूं थयुं जे रस पाटली उपरज पडयो.

कृष्ण०—(कूख फेरवीने पोतानी मेळे) आ कांई मारो वांक नहि.

गोदा०—आ ले सूकायुं, हवे मारा धोयाथी कोईना जाण्यामां नहि आवे.

गौरी.—सारूं थयुं जे डाघ गयो, नहितो आज मोटी विपत्ति पडत.

महा०—कृष्णदास, थयुं ते थयुं, पण हवे तमे फरीथी मारी सेवा करवाना श्रममां पडशो नहि.

गोदा०—बहेनो, हवे आवो आपणे पाछां बेशिये. (गोदावरी मुरब्बो पीरसवाने वासण हाथमां झालेछे; ते खाली जोईने कृष्णदास उपर रीसे आंखो काढीने कहेछे.)

आवी रीत तो कंई दीठी नहि, बहेनो. आपणे सघळां गाभरां थयां हतां, ते वखत आ आवुं करशे ए मारा जाण्यामां नहोतुं. हशे एक लगार रहो, हुं बीजो मुरब्बो मंगावुंछुं.

गौरी.—थयुं बहेन, हवे मारे तो बीजो नहि जोईए.

महा०—मारी साडी बगडी, तेथी मारूं मन खाटुं थयुं, बहेन.

कृष्ण०—पण जो मन होय तो आग्रह करवानी वाट जोशो नहि. चीटामां जे जोईए ते मळेछे. खूटशे ते बहेन मंगावशे, कांई चिंता करशो नहि.

महा०—गोदावरी, तारो भाई अहिं आवशे ए तुं जाणती नहोती?

गोदा०—ना बहेन, पण अणबोलाव्यो जे आव्यो तेने बीजुं कोई आपे त्यांसुधी तेणे वाट जोवी, दांडाई करीने लेवुं नहि.

गौरी०—हवे एने बोलीने दुःखवीश नहि, मने कांई तेनुं दुःख नथी.

गोदा०—वारु त्यारे, हवे आपणे शुं करवुं? हां पेलो आपणो स्नेही हीरो आवेछे. ते कांई पण सारी रमत काढशे.

कृष्ण०—(दांतीआं करीने अने तेना सरखो घांटो काढीने) ते पेलो आपणो स्नेही हीरो आवेछे. पण बहेनो, तमारा पहेलां मारे तेनी साथे कांई बोलवुं छे. (कृष्णदास हीरापासे जायछे. छोडीओ मांहोमांहे वातो करेछे.)

प्रवेश ६.

गोदावरी, महालक्ष्मी, गौरी, हीरो, कृष्णदास.

कृष्ण०—(हळवे रहीने छानोमानो हीराने) केम ते थयुं?

हीरो.—(हळवे रहीने) हा आ ले, अने तारा आळसनी कांई पण तुं लाज राख (मोटो घांटो काढीने छोडीओने) बाईओ, तमे शुं रमनार छो ते कांई ठर्युं?

महा०—ठराववाने तारी वाटज जोईए छीए ने.

हीरो.—में एक नानो सरखो सारंगीवाळो हेठे बेसाड्योछे ते तमारी सेवामां तैयार छे. कहो तो उपर बोलावुं. ते कांई गानतान करशे.

गोदा०—नानो सारंगीवाळो! क्यां छे? ते क्यां छे? उतावळो बोलाव तेने.

महा०—छोहीने केम रमाडवां, ए हीराभाई सारुं जाणेछे.

हीरो.—ए वातमां धर्म पण थशे, केमके तेनीपासे सारंगीविना बीजुं कांई नथी.

कृष्ण०—पण तेने पैसा कोण आपशे, हीराजी ? (छोडीओ सामुं जोईने) आ बोलेछे, चालेछे जेवो जाणे जगत्‌शेठनो दीकरो, पण पासे तो फूटी बदाम पण नथी.

गोदा०—आवुं कोईने बोलवामां तने हलकापणुं नथी लागतुं ? भाई.

हीरो.—बोलवा दे बहेन, मने तेनी कांई रीस चढती नथी. गरीबाई ए कांई दोष नथी. हुं पेला नाना सारंगीवाळा सरखो छुं. ते गरीब थईने केवो सारो छोकरो छे ! मारीपासे एक पावली छे, ते हुं तेने आपीश. ते उपर एणे सांजसुधी गावुं अने वगाडवुं कबूल कर्युंछे.

गौरी.—आपणे सघळां मळीने तेने ऊघराणुं करी आपीशुं.

महा०—आपणे एने माटे टीप करीशुं.

हीरो.—हुं एने बोलावुं के ? ते हेठळ ओटले बेठोछे.

गोदा०—हा भाई, उतावळो बोलाव. (हीरो जायछे, एटलामां भीमो तासकमां एक तडबूच लेईने आवेछे.)

प्रवेश ७.

महालक्ष्मी, गौरी, गोदावरी, कृष्णदास.

कृष्ण०—(भीमाना हाथमांथी तासक झूंटवाने जायछे. गोदावरी तेने लेवा देती नथी) बहेन, हुं सर्वने वहेंचवाने माटे लेउंछुं.

गोदा०—हुं तारी महेनत मटाडुंछुं. तारा भागनुं काम हुं करुंछुं. कोण जाणे, तें जेम बरफी वहेंची दीधी तेम फरीने तुं हर्षमां वहेंची दे. (ते तेना कडका करेछे अने छोडीओने आपेछे.)

कृष्ण०—(एटलामां तेमांना बे त्रण कडका लेईने) हवे तुं आ बाकीना कडका कोने आपनारी छे ?

गोदा०—आपणो हीरो हेठे गयोछे तेने कांई नहि जोईए के शुं ?

महा०—हुं मारो भाग तेने आपीश.

गौरी.—हुं मारो पण आपीश.

कृष्ण०—(खोटुं लगाडीने) शुं तेनुं भाग्य छे, जुओ!
गोदा०—शुं ? तेने एक तडबूचनो कडको मळेछे ते पण ताराथी सहेवातो नथी ?

प्रवेश ८.

महालक्ष्मी, गौरी, गोदावरी, कृष्णदास, अने हीरो.

(सारंगीवाळाने हाथे झालीने आणेछे.)

हीरो.—मारो नानो सारंगीवाळो ते आ, हुं तमने मेळवुंछुं हो.
महा० / **गौरी.** } छोकरो तो घणो भलो देखायछे.
गोदा०—तारुं नाम शुं ? भाई.
सारं०—(हाथ जोडीने) जी गूलामकुं दौलतसिंग कहते है.
गोदा०—तुं क्यांनो रहेनारो छे ?
दौल०—जी, मै तो हिंदुस्थानका रहेनेवाला हों.
महा०—तारे पोतानो देश शामाटे मूकवो पड्यो ?
दौल०—जी, बाईसाहेब, येह बात तो जरा लंबी है. लेकिन आप की मर्जी होयगी तो नौकर थोडेमे कहेगा.
गौरी.—सारुं, कहे.
दौल०—मेरा बाप तो काशीका रहेनेवाला. मेरी मा मर गई, जदसें ओ बहोत दुःखी हो गया है. उसकुं साथ लेकर मै पेटके मारे भटकता फिरताहुं; ओर किनरी बजाकर पेट भरताहुं.
गोदा०—तारो कांई कसब देखाड जोईए.
दौल०—मै मोटा किसबी नाहि हौं, तोबि आपके आगें चाकरी करके दिखाउंगा. गुना माफ होना.
हीरो.—जेवुं तने आवडतुं होय तेवुं थवा दे. अमे तेमां संतोष पामीशुं. तुं बेसूर गाईश ते पण अमारे कबूल छे.
(सारंगीवाळो सारंगी लगावेछे. कूं कूं कूं कूं आ. महा-

लक्ष्मी हीराने तडबूचनो कडको आपेछे, ते हीरो हाथमां लेईने सारंगीवाळा उपर लक्ष देछे.)

(सारंगीवाळो सारंगी लगावीने गायन गायछे.)

इस तन धनकी कोन बडाई, देखत नयनमे माट्टि मिलाई. धृ०
हाड जले जैसी लकडेकी मोली, बाल जले जैसी घांसकी पोली. १
अपने खातर मेहेल बनाया, आपहि जाकर जंगल सोया. २.
कहत कबीरा सुनो मेरे भैया, आप मुए पिछे डूबगई दुनिया. ३.

हीरो.—आहाहा ! शुं सुंदर गायुंछे ! बापडा तुं घणो विपत्तिमां छे नहि ?

दौल०—हां खरा, पण अबीतो मेरी सारंगी मेरेतें पेटकूं देती है, आजारी पडुंगा तब भगवान है में मरुंगा तब धरती माई मेरेकुं थोडीशी जग्गा देगी, और मुझे क्या चहिये.

हीरो.— पण बापा, तुं हमणा भूख्यो हईश नहि ? आ मारी बरफी अने तडबूचनो कडको ले, अने खा.

दौल०—नहि मेरे खावंद; ओ तुमज खाओ. मेरेकुं जरा रोटीका टूकडा देओ सो बस होगा.

हीरो.—नहि, ए तुंज ले; अने वळी तने रोटलानो कडको पण आपुंछुं. (ते घरमांथी रोटलो आणीने तेने आपेछे.)

दौल०—मेरे पर आपने बहुत एहेशान कीया. लेकिन मै यहां खानेवाला नहि. घरमें मेरा बुढा पिता है ओ और मै मिलकर साथ खांईगे. उनने सारे जनममें बरफी नहि चखी होगी.

गोदा०—तारा डोसानेमाटे आ मारो भाग हुं तने आपुंछुं.

गौरी०—आ मारो पण ले.

महा०—मारो पण ले.

दौल०—नहि, नहि, बाईसाहेब. तुमारी बरफी तुमने रखना. हम लोककूं मीठा खानेकी आदत नहि है. (ते घणोज आग्रह करेछे त्यारे ते बरफी लेईने एक बाजू उपर मेलेछे.)

कृष्ण०—(ठट्ठामां) ते खरूं कहेछे, तेणे एनुं मीठुं गळुं बगडशे.

गोदा०—तुं केम रे अमथो वच्चे बोलेछे? तारी बरफी तो कोई मागतुं नथी.

कृष्ण०—मागीने फळ शुं? ते तो क्यारनो गटक करी गयोछुं.

हीरो.—(सारंगीवाळाने) छोकरा, थोडी सरखी बरफी मोंमां केम नांखतो नथी?

दौल०—ओः हो! नहि नहि, आपने एती महेरबानी करके मेरेकुं दिई है तो मेरेकुं रजा होना; मैं रूमालमें लपटके जाती बखत घरकुं ले जाऊंगा. (ते एक मेलो रूमाल काढेछे.)

गोदा०—रहे लगार, हुं तने एथी धोयेलुं लूगडुं आपुंछुं, एटलामां थोडोक रोटलो खाईने खबरदार था. (गोदावरी लूगडुं आणी आपेछे.)

दौल०—नहि, मेरी माई. में यहां गानेकों आया हों. खानेकों नहि आया.

महा०—हुं हीरानी साथे नाचुं, तुं ते रीते वगाडीश?

दौल०—तुम चाहो ऐसा बजाऊंगा.

महा०—कृष्णा, आव, आपणे सघळां नाचिये.

कृष्ण०—अहं! आज मारा तो, बहेन, पग कळेछे.

(ते नाचेछे. कृष्णदास बहार जायछे.)

गोदा०—गयो तो पीडा गई.

गौरी.—हवे आपणे कांई पैसा एकठा करिये.

महा०—हा हुं तैयार छुं, आ ले बेआनी.

गोदा०—आ मारी बेआनी.

हीरो.—प्रथम हुं विदाई आपीश.

(हीरो दौलतसिंगने पावली आपेछे.)

दौल०—इतना तो में नहि लेऊंगा. मेरी बोली दो आनेकी है.

हीरो.—छोकरा, ना कहीश नहि, अमे प्रसन्नताथी आपियेछीए ते ले.

दौल०—भगवान तुमको सोगणा देगा.

गोदा०—आ ले तारा बापने माटे जूनुं अंगवस्त्र.

दौल०—भगवान, तुमारा कल्याण करो! (ते बरफीना कडका बाजू उपर मेल्या हता ते जुएछे अने खेद पामीने कहेछे) अरे, एत्तेमे कोन ले गया.

गोदा०—शुं लुच्चो त्यारे कृष्णो! मारा जाण्यामां तो एनी बरफी तेणेज लीधी हशे.

दौल०—बाईसाहेब, ले गया तो कुच फिकर नहि. मैं पिताजीके वास्ते जरा दिलगीर हुवा

हीरो.—जो कृष्णो तारो भाइ नहोत, तो हु आज एनी केवी फजेती करत जे तुं जाणत. हशे, हुं एने वळी एक पावली कंइथी पण ऊछीती आणीने आपुंछुं, एटले ते एना बापने माटे तेनी बरफी लेशे.

गोदा०—ते खरच हुं तारे माथे नहि पडवा दऊं, हुं आपीश. (सारंगीवाळाने) आ ले, छोकरा एक पावली. (गौरी अने महालक्ष्मी पोतानी कोथळियो चंचुवाळेछे.)

गौरी.—आ ले वळी चार पैसा.

महा०—आ ले मारि पासे बे छे.

दौल०—नहि, नहि, ये बहुत हुवे. तुम मेरेपर जूलम करते हो.

हीरो.—शुं करूं, भाई मारीपासे बीजा पैसा नथी. तारीपेठे हुं पण बीजाने घेर ओसियाळे पेट भरूंछुं.

दौल०—(हीराने) तुमने हमकूं इदर नहि लाया होता तो अछा होता, तुम मेरे पर एती लगट करते हो, के मेरेसें ना नहि कही जाती.

हीरो.—तुं दुःखी थईश नहि, हवे जा अने बीजे कंईथी कांई मेळव.

दौल०—(जती वखत सर्वने) तुमारी अलाबला लेताहुं. भगवान, तमारो तंदुरस्ती रखो; और तुमको बहोत दौलत देओ.

प्रवेश ९.

गोदावरी, गौरी, महालक्ष्मी, हीरो.

गोदा०—जोयुं के नहि, आज कृष्णे शुं लजववानुं काम कर्युंछे !

महा०—हुं जो तेनी बहेन होत, तो तेने खबर पडत.

गौरी.—आपणे आनंदमां धर्म करतां हतां, तेवामां तेणे आपणो रसभंग कर्यो.

महा०—हशे, सारंगीवाळानुं पण तेटलामां काम सारूंज थशे.

हीरो.—ते खरुं, परमेश्वर तमारूं सारूं करो. पण सारंगीवाळानुं काम थयुं, माटे कृष्णानो वांक कांई ओछो थतो नथी.

(कोणे कमाड ऊघाड्यां ?) आ पाछो तमारो सारंगीवाळो आव्यो. कां भाई ? शुं थयुं ?

दौल०—(रोतो रोतो) रे भगवान ! रे भगवान ! मेरी खराबी हुई.

(ते सघळां तेनी पछवाडे फरी वळ्यां.)

गोदा०—तने शुं थयुं ? भाई.

दौल०—मेरा सबकुछ गया. देखो देखो मेरी सारंगी तोडडारी. मेरे पैसे लूट लिये. और मेरे पाससे सब ले गया.

हीरो.—तारी सारंगी कोणे फोडी ? तारा पैसा कोणे लीधा ?

दौल०— उनेई, जो मेरी बरफी ले गया.

गोदा०—शुं मारा भाईए ? एवुं केम थाय ?

हीरो.— शुं ! कृष्णाए ?

गौरी.—ना एवुं थाय नहि.

महा०—अरे दुष्ट !

दौल०— उन्नेई, उन्नेई ए काम किया. मैं दरवाजे बाहेर निकलताहुं इतनेमें ओ आया, और मेरेको पूछने लगा, के तुं आपनी बिदाई पाया न होगा तो मैं तुझे ते देऊंगा. मैं बोला, मैनें पाई. ओ बोला, ऊन लोकोके पास इतनें पैसे काहांके ! मेरेको दिखलाव क्या दियासो. मैं बावरा, ओ बरफी लेगया वह बात पैसे मिले यह

आनंदसें भूल गया और पैसे कीतने ओ मेनें गिनेबी नहि थे, सो मैनें किनरी जमीनपर धरके रुमाल काढा, और बोला देख ये है; पीछे मैं गांठ छोडताहुं, इतनेमें उन्ने रुमालको हात डाला, तब उसकी लुम्बाई मेरे नजरमें आई. फेर रुमालको एक तर्फ ओ खेचनें लगा, और एक तर्फ मैं, इतनेमें उन्ने आपने दो पगसें मेरी किनरी दाबी, सो फुट गई. मैं घबराके रुमाल छोडदिया ने किनरी पकडनेको गया, इत्नेमें ओ रुमाल लेके दौडा. मेरी किनरी टूट गई, पैसे गये, रुमालबी गया, अब मेरा पिता मेरेको क्या कहेगा? अरे मेरे पिताजी! अब तुं भूखे मरेगारे! हायरे हाय!

गोदा०—भाई, हवे मारीपासे एक दमडीनी बदामो पण रही नथी.

गौरी.—आ ले,भाई पैसा मारी पासे एटलाज हता.

दौल०—मेरी खावंदन, मेरेपर बहुत एहसान हुवा, लेकीन उसमें सारंगी बेचाती नहि मिलेगी. हायरे मेरे बाबा! वो उनके पास पंधर बरस लगथी.

महा०—आ बे दमडीओ ले, ए विना मारी पासे बीजुं कांई रह्युं नथी.

गोदा०—(पोतानी पेटी भणी दोडेछे) आ ले मारी अंगूठी, ए सोनानी छे. जा अने एने वेच. मारी पासे बीजी छे तेणे मारुं काम चालशे.

हीरो.—बहेन, ते अंगूठी आपीश नहि. ते तारी पासे रहेवा दे. रहे छोकरा. हुं तारुं साहित्य करूंछुं. (ते हाथनी आंगळीमांथी वींटी काढेछे, अने तेने आपेछे) मारी पासे बीजी रसेली वींटी छे, तेणे हुं चलावीश. एना तने पांच रुपिआ आवशे. ए मारी छे माटे तने आपवामां मारे कोईनी बीक नथी. माशीए मारी जन्मगांठने दिवसे मने आपी हती. (तेणीमेरथी गोदावरी अंगूठी माटे आग्रह करेछे, आणीमेरथी हीरो वींटी आपवाने आग्रह करेछे, अने ते दौलतसिंह लेतो नथी.)

दौल०—नहि, मैं उसमें एकबी नहि लेऊंगा. मेरा बाप कहेगा

के तुं चोरी करकर लाया.

गोदा०—एकली मारी अंगूठी तो लेज.

हीरो.—तुं मारी वींटी लेतो नथी के? तो हुं तारा उपर रीसे भराईश. ले, हुं कहुंछुं जे ले.

दौल०—रे भगवान, तुमेरे आभूषण मैं कैसा लेऊं (मोटे प्रयत्ने लेछे.)

हीरो.—ते वातनी तुं कांई चिंता करीश नहि. परमेश्वर मने वळी बीजी आपशे. एथी बमणी आपशे. तारे तो तारा बापनुं पेट पण भरवुं पडेछे, अने मारे तो बापज नथी; माटे तने ए घणा काममां आवशे.

गोदा०—जा, जा, हवे संभाळीने जजे हो.

दौल०—इतनी अंगूठी तो पीछी लेओ, मेरी माई.

गोदा०—ना, हवे ए मारी नहि.

गौरी.—(सारंगीवाळाने) कोई दिवस तुं अमारा घर आगळ थईने जाय तो मारी पासे आवजे, हुं तने कांई आपीश.

महा०—अमारुं घर अंबिकापुरामां भगवानदास शेठनी जोडे छे, त्यां कोईने पूछीश तो ते सामळदास शेठनुं घर देखाडशे.

दौल०—बडे लोकके घरमें जानेकी हमसरिखेको बहोत मुश्किल है. कबी मैं गया होगा तो कोई वखत दो धक्के मारकर दरवाजे बाहर निकाल दिया होगा.

गोदा०—हवे एटलुं, तारो बाप तारी वाट जोतो हशे, अने अमारा बापने पण घेर पाछा आववानी वखत थई.

दौल०—क्या बाईसाहेब? तुमारा बाबा? जलदी घरको आवेगा?

गोदा०—हा, पण हवे तुं अहिंयांथी उतावळो जा, नहितो जेणे तारो रुमाल खूंची लीधो ते आवीने तने पाछो नागो करशे.

दौल०—पण तुमेरी निशा है के मेरे वास्ते तुमकुं गाली नहि मिलेगी?

हीरो.—नहि नहि, जा तुं बीश नहि. रामराम, जा हवे.
दौल०—(जतां जतां) ओहो ! क्या भले लडके है.

प्रवेश १०.

गोदावरी, गौरी, महालक्ष्मी, हीरो.

गौरी.—हीरा, तारी वींटी गई तेथी मने घणुं खोटुं लाग्युं.
महा०—तें अमने आज सारा मार्गनी शीखामण आपी.
हीरो.—मने ए वातनी शीखामण गोदावरीए आपीछे; कृष्णाना नीच कर्मनो मारा मनमां खेद थयो. अमथुं एकादुं धर्मनुं काम करवाने मने घणो उत्साह थायछे. हवे हुं मारी रसेली वींटी सामुं जोईने केवो आनंद पामीश !

प्रवेश ११.

गोपाळदास, गोदावरी, महालक्ष्मी, गौरी, हीरो, दौलतसिंह.

(ते छोकरां पासे पासे एकठां थयांछे, गोदावरी अने हीरो छानामाना दौलतसिंहनी तरफ जुएछे अने एकएकना कानमां वातो करेछे.)

गोपा०—(महालक्ष्मी अने गौरीने) सुखी रहो छोडीओ, मारी गोदावरीनी पासे आवीने तमे तेने मान आप्युं तेथी हुं तमारो उपकारी थयोछुं. हवे आ सारंगीवाळो जे कहेछे ते हुं तमारा देखतां सांभळनारो छुं, माटे एमां मारे तमारी सलाह जोईए. आ दादरमां मारी वाट जोतो बेठो हतो. हुं आव्योनेज मने ए कहेवा लाग्यो के तमे अने छोकरां पासे हो ते वखत मारे कांई तमारीसाथे बोलवुं छे. (दौलतसिंहने) आव छोकरा, तुं शुं कहेछे ?

दौल०—(गोदावरी अने हीराने) तुमने किरपा करके मेरेपर घुसे नहि होना, ये मैं तुमसे मंग लेता हौं. मेरेको बोलनाहि जरूर हुवा; क्योंके तुमने जो मेरेपाससे लेवाया ओ में तुमेरे बाबाके सलाबिना रखा, वो दुरूस्त नहि है. मैं खूब जानता हौं, के छोकरे लोकके पास, आपसकी ऐसी कछु जिनस रहती नहि है.

गोपा०—ए शुं कहेछे?

दौल०—नौकर बोलता है के, ए छोटे महाराजने मेरेको हाक मारी, के आकर ए बीबी लोकके सामनें किनरी बजाना. इनके साथ दुसरेबी एक छोटे महाराज थे, खूबसुरत, लेकीन बडे लुच्चे.

गोपा०—शुं! मारो छोकरो!

दौल०—महाराज, मेरेतें माफ करना. ओ सकुन मेरे मुसे आ गया. पीछे में आया ने जो मेरेको आताथा सो हजर किया. ये सखो लोकोने मेरेको कछु बरफी, एक रूमाल, और मूठी भरकें पैसे दिये. कितने थे सो मेरेको मालूम नहि.

गोपा०—पछी शुं?

दौल०—ओ बरफी मैं मेरे अंधे बाबाके वास्ते लेजानेवाला था, तो ओ दंडीला महाराज चोर लेगया. उनकी परवा मैं नहि कियी होत. लेकीन बरफी लेकर बाहेर भागा, और रस्तेपर छूपकर बैठा.

मैं बडे खुसीसें बाहार निकलकर जानें लगा, तब ओ औ-चीता मेरे पास आया; और उने जोरावरीसें मेरे पाससें रूमाल और सब पैसे छीन लिये. और मेरी किनरी फोड डारी. देखो (रूएछे)मेरी सब दौलत. जिसमें मेरा और मेरे बापका पेट भरता था.

गोपा०—एवी वात केम थाय? एवुं दुष्ट अधर्म कर्म! मारा छो-करानां हाथथी शुं?

गौरी.—ते ज्यां त्यां एवुंज करेछे. गोदावरीने पूछो.

गोपा०—जा छोकरा, रोईश नहि, हुं तारुं जे गयुं हशे, ते भरी आपीश. पण वात तो सघळी एटलीज नहि के ?

दौल०—(गूजराती बोलवा मांडेछे) नहि, महाराज, मारुं थोडुं सुनो. हुं त्यां एवा दुःख पाम्या, ते सब वात आ छोकरां साहेबकी पासे कहेवाको आव्या. एमनी पासे मेरा गया एटला पूरा करवाका पैसा नहोता. त्यारे आ बाईसाहेबे मुजको पोतेकी सोनाकी अंगूठी आपी, अने आ भाईसाहेबे सोनानी वींटी, ओ मेरेसे अरे मैं चूका, (मोंमां हिंदुस्तानी आवछे) त्यारे हुं केसी लेई जाउं ? मारा बाप कहेशे के ओ चोरी करीने आण्या. त्यारे मने मोटा विचार पड्या, एटलामां हमने समजा के तमारी सवारी घेर उतावळीज आवशे, त्यारे अहिंयांज ऊभा रह्या के ते जनसो तुमारे सवाधीन करूं. आ लो, तोपण मारे सारंगी नथी. हाय हाय रे मेरी किनरी, ओ मेरे बाबा !

गोपा०— आज शी आनंदनी वात तें मने कही ! हवे हुं तने के मारां उदार छोकरां तमने घणां वखाणुं. तुं मूळेज मोटा दारिद्रथी पीडायलो. तेमां वळी तारुं सर्वस्व गयुं एवुं छे, तोपण पोतानी तरफथी अन्याय कर्म थाय नहि, एवी तारी वासना ! छोकरा, तने साबाश छे ! तने धन्य छे !

दौल०—हां, खोटा काम नहि करना, उसमें इतना फायदा हैनां ? ओ सच्च है, बुरे काममें मिलाया उसको बरकत कबू नहि होती. मेरी मैय्याने बाबा मुजको येही कहते आये हैं के बेटा, जान गया तो खूब अच्छा लेकीन बुरा काम मत कर. इसमें भगवान राजी. अबी महाराजने मुजको किनरीकी महेरबानी करना, दुसरा मेरेको कुछ चहिये नहि. सांजतक में इदर उदर फिरकर रोटी मिलाऊंगा.

गोपा०—एवुं मने दीसेछे जे तारो बाप अने तुं कोई मोटा साधु छो. चिंता करशो नहि, परमेश्वर तारूं मारे हाथे कल्याण करशे. तुं अमारी पासे रहे. प्रथम थोडाक दिवस हीरा पासे रहे. पछी माराथी जे तारूं सारूं थशे ते करीश.

दौल०—क्या ! ये छोटे साहेबके खिजमतमें ! क्या आनंदकी बात है ! (हीराने नमेछे) पण, नहि (खेद पामीने) मेरेसें मेरे बाबाको एकिला नहि रखा जायगा. मेरे बिना ओ बचेगा कैसा? क्या, मैं मीठा मीठा खाऊं नें ओ भूखे मरेगा? मैं नरम बिछानेंपर सोऊं नें उसको चटाइबी नहि मिलेगी ! जिसमे मैं पैदा हुवा हुं, जिनें मेरेतें पढाया, जिनें मेरे वास्ते आपकी सब कमाई खर्ची, जो मेरे सुखसें सुखी नें मेरे दुखसें जो दुखी, उसको आज बुढेपनमें मैं डार देऊं ! मैं जब छोटा नाकुवत था, तद जिनें मेरा गू मूत ऊठाया; मनमें कुछ छीट लाया नहि उसकी सेवा डारके आज मैं महाराज तुमेरे पास सुख भोगनेंको कैसा रहूं? मेरेको लोक क्या कहेंगे; भगवान क्या कहेगा; मेरा मनबी क्या कहेगा, नें ऐसा करके मेरेको सुख कैसा होवेगा? नहि नहि, ये बात कबी होनेकी नहि.

गोपा०—गुणवान छोकरा, तारो बाप कोण, क्यांनो रहेनारो छे?

दौल०—मेरा बाबा हिंदुस्थानका रहनेवाला, अबी बूढा और अंधा हुवा है. आगे ओ बडा गावनेवाला था. उसको मैं किनरी बजाके पोसता हूं. ओ थोडासा खाता है, और मैंबी बोहोत खाता नहि. जरासी रोटी और कुछ तरकारी येह हमारा खाना, इतना हमको भगवान रोजके रोज देता है. कलकी चिंता हम रखते नहि. ओ भगवानपर सोंपते है.

गोपा०—वारु, तो हुं तारा बापनी पण त्रेवड करूंछुं, तेने धर्मशाळामां आणीने राखीश, त्यां बीजा अशक्त घरडा डोसा

छे तेमना भेगुं एनुं पण संरक्षण थशे. तने गमे त्यारे तुं तेने मळवाने जतो जजे.

(दौलतसिंह ते सांभळीने कुला कूटीने मोटा हर्षथी बधा घरमां फरेछे.)

दौल०—क्या धर्मात्मा ये हैं ! क्या मेरा बाबा नहि; येह सुनकर ओ हरखसे मर जायगा. मेरेसे अभी इदर रह्या नहि जाता है. अबीही जाकर उसको लेकर आता हौं (दोडीने बहार जायछे. गोदावरीए अने हीराए गोपाळदासनो हाथ झाल्योछे. तेनी आंखोमां हर्षनां आंसु आव्यांछे ते ते लोई नांखेछे.)

प्रवेश १२.

गोपाळदास, गोदावरी, महालक्ष्मी, गौरी अने हीरो.

गोपा०—मारां लाडकवायां छोकरां ! जो छोकराना खोटा गुण विघ्नकर्त्ता नहोत तो शो सुखनो दिवस आजनो हतो ! पण नहि मने तेनो खेद थवो न जोईए. पण परमेश्वरे मने तेमाटे बीजो छोकरो आप्योछे. मारा गुणवान हीरा, जोतामां तुं पेटनो नथी खरो, पण तारुं मोटपणुं जोईने में तने पेटना करतां वत्तो गण्यो. हा, तुंज मारो छोकरो. कृष्णो क्यां छे? जा तेने मारी पासे एमनोएम लेई आव. (हीरो बहार जायछे.)

गोदा०—तेने हुं चार घडी थई कंई देखती नथी. सारंगीवाळाए सारंगी वगाडवा मांडी त्यारनो ते तेनी बरफी लेईने नाशी गयोछे.

हीरो.—(पाछो आवेछे) तेने पासेना मीठाईवाळानी दुकान भणी जतां में दीठो, तेने बोलाववाने में भीमाने मोकल्योछे.

गोपा०—छोकरां, मारी ओरडीमां जईने बेसो. ते आवशे एटले मने उत्तर शो करेछे ते जोउं; तमारी साक्षीनुं काम पडशे त्यारे हुं तमने बहार बोलावीश.

गौरी अने महा०—त्यारे हवे अमे रजा लेईए.

गोपा०—ना, मारां वहालांओ! आज तमे अमारे अहियांज रहो, हुं तमारां माबापने कहावी मोकलुंछुं, हमणा दौलतसिंह अने तेनो बाप, हुं जाणुंछुं जे अहिं आवशे; आपणे तेने मिजबानी आपीशुं. कृष्णाए आज मने मोटो दुःखनो घा मार्यो, तेनी वेदना मने तमारी संगति विना ओछी नहि थाय.

गोदा०—(कान धरेछे) मारा जाण्यामां कृष्णो आवेछे.

(गोपाळदास ओरडीनुं बारणुं ऊघाडेछे. छोकरां मांहे जायछे.)

प्रवेश १३.

गोपाळदास.

मने घणा दहाडा थयां भो हतोज, के एकाद दिवस कांई पण छोकराना कुलक्षणनुं वर्त्तमान सांभळवामां आवशे, पण आ आवुं नीचपणुं करशे एवुं हुं जाणतो नहोतो. हशे, हजु समय छे, उपाय करीशुं तो तेना दुर्गुण मूकावाशे. हरि हरि! अरे परमेश्वर! आटली निदान उपर वात केम आणी!

प्रवेश १४.

गोपाळदास, कृष्णदास.

कृष्ण०—बापा, शी आज्ञा छे?

गोपा०—तुं क्यां गयो हतो? तुं घरमां नहोतो के शुं?

कृष्ण०—गुरुजी बारणे गया हता, हीरो हेठे हतो, अने हुं केटली-कवार सूधी उपर भणतो हतो. मने एकलाने गम्युं नहि.

गोपा०—त्यारे हीरो छोडीओनी जोडे रमवाने गयो, तेम तुं केम न गयो?

कृष्ण०—हुंए गयो हतो, पण ते मारीसाथे पांशरी चाली नहि.
गोपा०—ए मने आश्चर्य लागेछे.
कृष्ण०—पहेलां तो तेमणे बरफी खाधी, परंतु मने बोलाव्यो नहि. नहि तो नहि, पण मारो तिरस्कार कर्यो, तथा मुरब्बो ने तडबूच खाधां ते पण मने आप्यां नहि. पछी हीरे रस्तामांनो एक अनाडी सारंगीवाळानो छोकरो आण्यो, तेने एमणे शेर बशेर बरफी आपी, पण मने एक कडको पण आप्यो नहि. ने नाच्यां, आरड्यां, पण पोतानी मंडळीमां मने लीधो नहि, त्यारे हुं त्यां शुं करूं ? माटे बारणा आगळ लोकोनी मोज जोवा ऊभो हतो.
गोपा०—बारणा आगळज हतो, बीजे कंई गयो नथी शुं ? त्यारे रस्ताना नाका उपर तारे अने सारंगीवाळा छोकराने शुं थयुं ? मने खबर थई के तें तेने मार्यो, तेनी सारंगी फोडी, तेथी ते रोतो गयो.
कृष्ण०—हा, ते खरूं बापा, पण बीजो कोई होत तो सिपाई आणीने तेने चोकीमां लेई जात. सांभळो, बापा, में तेने बारणे नीकळतां दीठो, त्यारे मारा मनमां में कह्युं के हुं आ गरीबने कांई आपुं, केमके मने खबर हती के हीरापासे कांई नथी, अने आटली सरखी बरफी एना श्रम प्रमाणे घणी थोडी विदायगीरी छे. एवो विचार करीने में मारी कोथळीमांथी कांई पैसा काढ्या ते में तेने आप्या, ते बांधवासारू तेणे रूमाल काढ्यो, ते जोऊंछुं तो मारी बहेननो. आ जुओ प्रत्यक्ष, में तेने भाई बापा कहीने समजाव्यो जे तुं आ मने पाछो आप, त्यारे ते मारीसाथे गाळागाळीए आव्यो, अने रूमाल आप्यो नहि, त्यारे मने रीस चढी तेथी में तेनी गळची पकडी मार्यो अने धक्का मुक्की थतांज अजाणतां मारो पग तेनी सारंगी उपर पड्यो.
गोपा०— (रीस चढावीने) छानो रहे, लुच्चा. माराथी तारूं संभळातुं नथी.

कृष्ण॰—(तेनी पासे आवीने तेनो हाथ झालवाने जायछे) केम बापा ! मारा प्राणप्रिय बापा, तमने एटली रीस केम चढी !

गोपा॰—(तेनो हाथ तरछोडेछे) जा दुष्ट, मने तारुं मोढुं देखाडीश नहि. तें मने लजव्यो. (ते छोकरांने ओरडीमांथी बहार बोलावेछे.)

प्रवेश १५.

गोपाळदास, गोदावरी, महालक्ष्मी, गौरी, कृष्णदास अने हीरो.

गोपा॰—छोकरां अहिं आवो. जे मारी ममताने योग्य छे ते विना हुं बीजानुं मों जोनार नहि. कृष्णा, तुं काळुं कर. फरीथी मारी नजरे पडशो तो चीरी नांखीश. पण रहे, पहेलां तुं तारी शिक्षा मारे मोढे सांभळ ने पछी जा. (गोदावरीने अने हीराने) तमारे वास्ते एणे शुं कह्युं ते तमे सांभळ्युंज हशे.

गोदा॰—हा, बापा, अने जो अमारुं खरापणुं देखाडवानुं प्रयोजन नहोत, तो बापा, तमे वत्ता संताप करो माटे अमे तमारा आगळ कांई कहेत नहि.

गोपा॰—(आंखो काढीने कृष्णदासने) छानोमानो बेशी रहे. तुं जूठो छे ए वातनो मने आगळनो निश्चय छे. चोरी, खून, ए जूठानां काम, तेमां चोरी तो तें करीज. अने लगार शरीरमां बळ आवशे एटले कोईनो जीव पण लेईश, तेमां कंई आश्चर्य नथी. बोल गोदावरी.

गोदा॰—प्रथम तो आज एणे बे पहोर थयां कांईए काम कर्युं नथी. एने भाषांतर हीराए करी आप्युं.

गोपा॰—आ खरुं के ? हीरा.

हीरो.—माराथी ना कहेवाती नथी.

गोदा॰—पछी एणे मुरब्बाना रसनी वाडकी महालक्ष्मीनी साडी

उपर ढोळी, अने अमे ते धोई नांखवानी खटपटमां हतां ते वखत एणे मुरब्बानी बरफी खाली करी. अमारे माटे लगार पण रहेवा दीधो नहि. पछी बरफीनुं शुं थयुं ते (महालक्ष्मी अने गौरी भणी हाथ करेछे) आ कहेशे.

गोपा०—हवे एटलुं. (कृष्णाना सामुं जुएछे) तारी लुच्चाई सघळी मारा ध्यानमां छे. जा हमणा, रातनो तारी ओरडीमां जईने बेश, काले सवारमां हुं तने घरनी बहार हांकी मेलीश. एटलामां तुं ठेकाणे आवीश तो सारुं, नहितो पछी बीजा घणा उपाय छे. तारा सरखा नठारा छोकरा लोकोने उपद्रव करेछे, तेनो शुं उपाय नथी ? हीरा, भीमाने कहे जे आ पोतानी ओरडीमां रहेछे के नहि, ते मने आवीने कहेजे. अने वळी कहेजे के तमारा गुरु बारणेथी आवे एटले तेने मारी पासे मोकले.

गोदा० अने **हीरो**.—(कृष्णाने माटे रदबदली करेछे) मारा बापा, मारा मामा, अमारा सामुं जोईने एनो एटलो अन्याय क्षमा करो.

गोपा०— हुं ए वातमां कोईनो एके शब्द सांभळनार नथी. जे बिचारे गरीबे पोतानी महेनते पेदा कर्युं ते तेना उपर जूलम करीने लेछे, तेनी पेट भरवानी वस्तु भांगेछे, अने वळी पोते कर्युं ते ठीक कर्युं एवुं ठरावेछे, एवो प्राणी आ सृष्टिमां राखवो नहि. हुं परमेश्वरनो मोटो उपकार मानुंछुं के हजु तमारां सरखां बे रत्न मारी पासे छे. आवो आगळ, हुं तमारा सुखथी सुखी थईश, ते नठारा छोकरानुं मारे दर्शन न जोईए.

(सघळां ऊठीने जायछे.)

मेना.

मेना लो रे मेना, कोईने मेना जोईए ? ओः हो ! शी सारी

मेना छे ! एम बोलतो एक जण जमनीना बारणा आगळ थईने जतो हतो. जमनी ते सांभळीने बारणा आगळ गई, अने जोयुं तो एक जनावर वेचनारो माथा उपर मेनानुं पांजरुं लईने जायछे, ते मेना मांहे कूदेछे, आ लाकडी उपर बेसेछे, अने मीठा मधुर शब्द बोलेछे; ते जोईने जमनी मोहित थईने क्यारे तेनी पासे जाउं एवे हर्षे करीने दोडी. ते थोडाकमां रही गई, नहितो ओटलानी कोर उपरथी पडीज होत. छोडी तारे मेना जोईए? एवुं जनावर वेचनारे तेने पूछयुं. ते बोली, हा जोईए छे, पण ऊभो रहे लगार, हुं मारा बापाने पूछीने आवुंछुं. तेणे वारु कहीने पांजरुं ओटले मेल्युं. जमनी दोडती दोडती बापपासे जईने कहेछे, बापा ! बापा ! उतावळा आवो.

त्र्यंबकशेठ.—आवडी शी उतावळ छे, जमनी ?

जमनी.—बापा, ओटला उपर एक मेना वेचनारो आव्योछे तेनी पासे घणी मेनाओ छे, अने घणी सारी छे.

त्र्यंब०—तेमां तने आवडो हर्ष केम थयोछे ?

जम०—बापा, जो तमे कहो, तो हुं तेमांनी एक मेना वेचाती लेउं.

त्र्यंब०—वेचाती लेवाने तारी पासे पैसा छे ?

जम०—हा, छे, आ मारी कोथळीमां.

त्र्यंब०—पण ते जनावरने चारो कोण मेलशे ?

जम०— हुं, बापा, हुं, हुं मारे हाथे खवरावीश, अने तमे जोशो के ते मारी थवाने घणी खुशी थशे.

त्र्यंब०—हा, पण मने बीक लागेछे जे—

जम०—शानी बापा ?

त्र्यंब०—जे तुं एने भूखे के तरषे एकाद दिवस मारीश.

जम०—हुं तेने भूखे के तरषे मारीश ? एवुं कोई दिवस थवा देनार नहि. पहेली तेने खवराव्या विना हुं खानार नहि.

त्र्यंब०—छोडी, तुं आळसु छे, एकाद दिवस पण तेने वीसारीश.

जमनीए बाप संघाते एवी बोली करी, अने तेनो छेडो झालीने एवी कांई हठ लीधी के छेल्ली वारे तेणे तेने मेना लेई आपुंछुं एवुं कह्युं, अने तेने लईने ते ओटला उपर आव्यो. पछी तेणे सारा रंगनी एक खूबसुरत मेना खोळी लीधी. पछी जमनीनो हर्ष ब्रह्मांड-मां माय नहि. तेणीए मेना वेचनाराने पैसा आपवा सारु पोतानी कोथळी झट लईने बापना सामी करी तेमांहेथी मेना वेचनारने त्र्यं-बकशेठे पैसा आपीने पोतानी पासेना पैसानुं एक सारुं तारनुं पां-जरुं मंगाव्युं, जेनी हेठळ खानां छे, ने जेमां पाणी रेडवाने बिलो-री प्यालां छे. पछी जमनी मेनाने एवा पांजरामां घालीने, सघळा घरमां फरीने माने, बेहेनने, अने चाकरोने हांको मारी मारीने देखा-डवा लागी. कोई बहेनपणी, इष्टमित्र, के छोकरां एने मळवा आ-वे, के तेनी आगळ पहेली वात मेनानी कहे, अने कहे के "आ मारी मेनासरखुं पक्षी त्रैलोक्यमां नथी. एनी पांखोनो रंग शो! पीछां केवां कुमळां! शब्द शो मीठो! चाल हुं तने ते देखाडुं. तेनुं नाम में छबिली पाडयुंछे." ते मेना जमनी पासे घणुं सुख पामी. जमनी सवारमां ऊठे एटले पहेलुं काम ए जे मेनाने ताजा दाणा अने निर्मळ पाणी मेलवुं. पछी जमनीने दातण करवुं. पूरी, रोटली, जे कांई घरमां कर्युं होय ते पहेलुं मेनाने मेलवुं. वळी तेणीए मे-नाने माटे कांई गळ्युं गळ्युं करीने बरणीमां घालीने राख्युंज होय. तेना पांजरा उपर नित्य लीलां पांदडां आणीने बांधे, शार्थी के तेने ताप न लागे. छबिलीए पण ते तेनो उपकार जाण्यो. ते उ-तावळीज जमनीने ओळखवा लागी. जमनीना पग वागे एटले ते पांखो फडफडावे, शब्द करे. जमनी बच्चीओ करी करीने अधमुई करे. आठ दिवस थया नहि, तेटलामां ते मेना गातां शीखी अने मीठा मीठा स्वर काढवा लागी. एकाद वेळा ते टीपनो स्वर लंबावे ते वेळा एवुं जणाय जे ए श्वास काढीने मरशे. मोटे स्वरे गाय, त्यारे सघळां घरनां मनुष्योनो आत्मा प्रसन्न थाय. जमनी

तेनो शब्द सांभळती चार चार घडी सूधी तेना पांजरा आगळ बेशी रहे. कोई वखत जमनी तेने जोती बेसे त्यारे हाथमांनुं काम पण वीसरी जाय. जमनी तेने नित्य पहोर सूधी गातां शीखवे. एवी जमनीने ते मेना उपर लत लागी. एम करतां एक दिवस बापे जमनीने चित्रामणनी चोपडी आपी. ते चित्र घणां सारां हतां, तेमां जमनीनुं मन लाग्युं. पछी नित्य जोती बेसे. ते दहाडेथी मेना ते वीसरवा मांडी. पछी जमनीने मेना बोलावे तोपण ते सांभळे नहि. पछी मेनाने काची शिंगो के रोटलो जे नित्य मळतां ते आठे दहाडे पण मळे नहि. मेना जमनीए शीखवेली मोटी मोटी रागणीओ वारे वारे गाय, पण ते व्यर्थ जाय. जमनीनी जन्मगांठ आवी त्यारे बापे एक पूतळी आपी. ते मळ्या पछी तो जमनीने मेना समूळगीज वीसरी. ते पूतळीनुं नाम तेणीए वहाली पाड्युं. ते पूतळीने लूगडां पहेरावामां, घरेणुं घालवामां, तेनी साथे बोलवामां, अने तेने हाथमां लईने अहिं तहिं नचावामां सवारथी ते संध्याकाळसूधी सघळी वेळा जमनीनी पूतळीनी खटपटमां जाय. पछी संध्याकाळे जरा सरखुं खावाने मेनाने मळे. कोई दिवस तेने नरो उपवासज पडे. एक दिवस त्र्यंबकशेठनी नजर पांजरा उपर गई, अने जुएछे तो मेना ऊंधी पडीछे, तेनां पींछां वेराई गयांछे, डोक, पग, एकठा थईने गोळो थयोछे; कांईक धबधबाट मात्र रह्योछे, अने श्वास लेवानी पण शक्ति नहि ते जोईने त्र्यंबकशेठ कहेछे, "जमनी, अरे आ तारी मेनाने शुं थयुं?" ते सांभळीने जमनीनुं मों तरत ऊतरी गयुं. ते बोली, "ना बापा, शुं थयुं ते कोण जाणे, हुं एने छेक वीसरी गई." एम कहीने ते गाभरी गाभरी थरथर ध्रुजती ध्रुजती दाणानी टोपली लेवाने घरमां दोडती गई. त्र्यंबकशेठे पांजरुं हेठे उतार्युं, अने जुएछे तो दाणाना खानामां दाणो नहि, अने प्यालामां पाणी नहि. पछी बोल्यो, "अरेरे! आमां अन्ननो दाणो पण नथी. प्यालामां पाणीनुं टीपुं पण नथी.

अरे बिचारा पक्षी ! अरे तुं निर्दयने हाथे केम रे पड्युं ! में आवुं आगळथी जाण्युं होत, तो हुं तने वेचाती लेतज नहि." घरनां माणस ते पांजरा आगळ आवीने कहेवा लाग्यां, अरेरे ! गरीब बिचारी, मेना ! गरीब रे, परमेश्वर ! पछी त्र्यंबकशेठे कांईक दाणा मेल्या, अने निर्मळ पाणी प्यालामां रेड्युं. तेने ते मेनाने सावध करवाने घणी महेनत पडी. जमनी मों नीचुं घालीने त्यांथी नीकळी पोतानी ओरडीमां जईने रोवा बेठी. तेणीए रोई रोईने ओढणुं भीनुं कर्युं. बीजे दहाडे त्र्यंबकशेठे कह्युं, जे आ मेना आपणा पडोशीनो छोकरो विठ्ठल छे तेने बक्षिस आपवी. ते छोकरो जमनी करतां सोगणुं ते मेनानुं भरण पोषण सारी पेठे करशे एवो छे. एवुं सांभळीने जमनीए घणो कंकास करवा मांड्यो, मोटो घांटो काढी काढीने रोवा मांड्युं, अने दुःखना निसासा मूकीने कहेछे, "अरे मारा पक्षी ! अरे मारी छबिली मेना ! बापा हुं तमने पगे लागुंछुं के एक वार मारा उपर क्षमा करो, अने ए मेना मारी पासे रहेवा दो. आज पछी हुं जीवता सूधी कोई दिवस मेनाने वीसरनार नहि." त्र्यंबकशेठने तेनी दया आवी, तेणे मेना जमनीने पाछी आपी; अने जमनी उपर घणी रीस करीने कह्युं के हवे जो एवुं फरीने थशे तो क्षमा थशे नहि, शामाटे जे तुं विचार कर, के आ बिचारा जनावरने आपणे बंदीखानामां घाल्युं, अने चारो न मेलीए त्यारे पछी ए पोतानुं पेट शाथी भरे? तने भूख लागेछे त्यारे तुं मागेछे, पण छबिलीने भूख लागे त्यारे ते पोतानी बोली लोकोने केम समजावे ? जो हवे कोई दिवस तुं एने भूखी के तरषी राखशे, तो हुं.—ते शब्द सांभळीने जमनीनी आंखोमां आंसु भराई आव्यां. तेणीए बापने बाथ भरावी, पण खेदे करीने जमनीथी एके अक्षर बोलायो नहि. जमनी वळी छबिली साथे रमवा लागी. एम करतां एक महिनो गयो, एटले त्र्यंबकशेठ बायडीने तेडीने कांई कामने माटे बीजे गाम जवा लाग्यो, ते वखत तेणे

જમનીને કહ્યું, "જમની, છબિલીને સંભાળજે હો?" તે બેઉ જણાં ગાડીમાં બેશીને નીકળ્યાં નથી એટલામાં જમની દોડતીકને પાંજરા આગળ ગઈ, અને તેણીએ મેનાને દાણા પાણીની તજવીજ કરી. કેટલીકવાર પછી તેને કાંઈ કામ કરવાનું ન રહ્યું, ત્યારે બહેનપણી-ને બોલાવીને તેની સંઘાતે બહાર ફરવાને ગઈ; સંધ્યાકાળે પાંચી કુકા રમી; પછી તે ફૂદડી ફરી. એમ કરતાં રાત પડી, ત્યારે તે રમત પૂરી થઈ; પછી તે થાકી અને સૂવાને ગઈ; બીજે દહાડે તે સવારમાંજ ઊઠી ત્યારે તેનું ધ્યાન, મન, સઘળું રમત ઉપર હતું, માટે તે તેવીજ પડોશીને ઘેર વારાણશી અને નંદી એમની પાસે ગઈ. તે દિવસે છબિલીને ઉપવાસ પડ્યો. એ રીતે બીજો દહાડો પણ જમનીને રમતમાંજ ગયો, પણ છબિલી તેને સાંભરીજ નહિ. ચોથે દહાડે ત્ર્યંબકશેઠ ગામથી પાછો આવ્યો. તે તે દહાડે પાછો આવશે એ જમનીના ધ્યાનમાં રહ્યું નહિ; ત્ર્યંબકશેઠે જમનીને બચ્ચી કરીને આગળથી છબિલીની ખબર પૂછી. જમની કાંઈક ગભરાઈને બોલી, "તે સારી છે, બાપા." તે વખતજ જમની પાણી લેઈને પાંજરા ભણી દોડી જુએછે તો પાંજરામાંહે મેના ચાંચ ત્રીડીને, પાંખો વેરીને ઊંધી પડીછે. તેનું મડદું જોઈને જમનીએ મોટો ઘાંટો કાઢીને ચીશ પાડી અને રોવા કૂટવા માંડ્યું, તે સાંભળીને ઘરનાં સર્વ મનુષ્ય ત્યાં દોડતાં આવ્યાં; છબિલીની તે દશા જોઈને ત્ર્યંબકશેઠ બોલ્યો, "અરેરે પક્ષી! શું દુઃખનું એ મરણ તને આવ્યું! જતી વખત મેંજ તારી ડોક મરડી નાંખી હોત તો આ દુઃખ કરતાં તને ઓછું દુઃખ થાત. હાય હાય! ભૂખે અને તરષે વ્યાકુળ થઈને ઘણે દુઃખે તારો જીવ ગયો હશે! હશે, તું ભાગ્યવાન કે આવી નિર્દય છોડીને હાથથી છૂટી." તે વખત જમનીને એવું થયું કે જો ભૂંઈ માર્ગ આપે તો ભૂંઈમાં સમાઉં.

ત્ર્યંબકશેઠે મેનાના પેટમાં પરાળ ભરીને તે મડદું પાટીએ કડી જડીને ટાંગી મેલ્યું તે સામું જમનીથી જોઈ શકાય નહિ. જ્યારે તે

मडदा उपर जमनीनी नजर पडे, त्यारे जमनीनी आंखोमां आंसु भराई आवे. जमनी बापने रोज कहे के " बापा, ते मेना मारी नजर आगळथी वेगळी काढो." ते कहे जे ना. पछी केटलाक दहाडासूधी जमनीए बापनी प्रार्थना करी, ते सांभळीने त्र्यंबकशेठे ते पक्षी त्यांथी काढयुं. पछी ज्यारे ज्यारे जमनी मन देईने कह्युं काम न करे, त्यारे त्र्यंबकशेठ ते मेनानुं मडदुं पाछुं त्यां टांगे; अने सर्व एम कहे, " अरेरे ! बिचारी छबिली, आ जमनीए तारा केवा हाल करीने मारी ! " एटले जमनी मोटो पश्चात्ताप पामीने माबापनी आज्ञाप्रमाणे चाले.

छोकरां जे स्वतंत्र थवाने इच्छेछे.

काशीराम.

ओहो: बापा ! हुं जाणुंछुं के हुं मोटो होत तो सारुं थात. मोटो तमारा जेवडो.

आशाराम—मारा लाडकवाया, तने एवुं शामाटे जणायछे ?

काशी०—एटला माटे जे पछी मारे कोईना कह्यामां रहेवुं न पडे, मारा मनमां आवे ते हुं करुं.

आशा०—हुं जाणुंछुं जे पछी तो तुं मोटो चमत्कार करीश.

काशी०—ते वातनी तो हुं प्रतिज्ञाज करुंछुं ने.

आशा०—अने जीवी, तने पण स्वतंत्र थाउं एवुं लागेछे के ?

जीवी.—हा, बापा, मारा मनमां पण एवुंज आवेछे.

काशी०—वा: वा: ! जो अमे बे जण स्वतंत्र थईए तो पछी शुं जोईए.

आशा०—वारु तो छोकरां, ए तमारो कोड हुं पूरो करीश. काले सवारथी तमने छूटी आपुंछुं जे तमारा मनमां आवे ते करो.

काशी०—बापा, तमे मश्करी करोछो.

આશા૦—ના, હું ખરુંજ કહુંછું. કાલે તમારી મા, કે હું, કે ઘરનું બીજું કોઈ માણસ તમને અટકાવ કરનાર નહિ.

કાશી૦—ઓ: ઓ:; તેવું થાય તો અમે ઘણાંજ સુખી થઈએ.

આશા૦—છોકરાં, એકલી કાલના દહાડાનીજ છૂટી હું તમને આપુંછું એમ જાણશો નહિ; જ્યાંસૂધી તમે તમારી મેળે મારી પછવાડે થશો કે બાપા, તમે તમારો અધિકાર લો, ત્યાંસૂધીની આપીશ.

કાશી૦—ઓ: હો:; એવું થાય તો પછી અમે ઘણા દહાડા મનમાં આવે તેમ ચાલિયે.

આશા૦—વારુ ત્યારે, તમે તમારું સંભાળતાં થયાં એ જોઈને મને સારું લાગ્યું. ત્યારે હવે કાલથી મોટાં માણસ થવાને તૈયાર થાઓ અને જે મનમાં આવે તે કરો.

એ પ્રમાણે બોલવું થયા પછી તે છોકરાં સૂવાને ગયાં. બીજો દહાડો થયો, ત્યારે તે છોકરાં રોજ સવારમાં ઊઠનારાં તે પહોર દહાડો ચઢ્યો ત્યાંસૂધી પથારીમાંજ હતાં. ઘણી વાર સૂઈ રહે. શરીર જડ થાય, કાંઈ સૂઝે નહિ, તેમ કાશીરામને અને જીવીને થયું. છેલીવારે કોઈએ ઊઠાડ્યાવિના તે પોતાની મેળે ગભરાયેલાં આંખો ચોળતાં ઊઠ્યાં. પછી તેમનાં મનમાં આવ્યું જે આપણે આખો દહાડો જે મનમાં આવશે તે કરીશું, એણે કરીને તેમનાં મનમાં કાંઈ સારું લાગ્યું. પછી કાશીરામ જીવીને કહેછે, બહેન, આપણે શીરામણ કરીને પહેલું શું કરીશું વારુ?

જીવી.—કેમ રમીશું?

કાશી૦—શું રમીશું?

જીવી.—આપણે ગંજીફે રમીશું.

કાશી૦—તે રમત ખોટી, મને ગમતી નથી, બાવા.

જીવી.—વારુ ત્યારે કોડીઓએ રમીશું.

કાશી૦—શું આપણે બે જણજ?

जीवी.—त्यारे गिल्ली दंडे, नहितो सोपारीओए.

काशी०—मने एवी रमत गमती नथी.

जीवी.—वारु त्यारे, तने गमेछे कई ते कहे.

काशी०—आपणे लाकडीनो घोडो करीने रमिये.

जीवी.—ओः हो! नानी छोकरीने कांई ते रमत शोभे?

काशी०—ते नहि तो घोडानी रमत रमिये. तुं घोडो था अने हुं हांकनारो थाउंछुं.

जीवी.—हा त्यारे, कोरडा मारवाने के? पण ते दहाडे कोरडो मार्योछे ते मने हजु सांभरेछे.

काशी०—हुं शुं जाणी जोईने मारुंछुं वारु? तुं उतावळी चालती नथी माटे मारवुं पडेछे.

जीवी.—हा, पण मने वागेछे, माटे हुं तेवी रमत रमनार नहि.

काशी०—रह्युं, तुं नहि रमे? वारु तो ससलो कूतरुं रमीश? हुं पारधी थाउं, अने तुं ससलो था, चाल हुं पछवाडे दोडुंछुं.

जीवी.—छी! मारे तारी ए रमत नथी रमवी, तुं मारी पछवाडे थईने मने गाभरी करशि.

काशी०— तने मारी एके रमत गमती नथी त्यारे हुं तारी संघाथे कोई दहाडो रमनारज नहि, सांभळ्युं.

जीवी.—हुं पण तारी साथे कदी रमनार नहि ए पण सांभळ्युं? एम बोलीने ते बे जणां बे खूणामां रीसाईने ऊभां, अने त्यांने त्यां घणी वारसूधी रह्यां. एक एकनी साथे बोले नहि, अने एक एकने जुए नहि. एटलामां दश घडी दहाडो चढ्या पछी बपोर उतावळा थशे, माटे काशीराम बहेननी पासे आवीने कहेछे, वारु त्यारे, तने जे गमे तेज हुं करीश. चाल आपणे सोपारी वती रमिये. एक एक दावे बार बार सोपारीओनी शरत.

जीवी.—पण मारी पासे सोपारी नथी. तारे मारी पचास सोपारीओ देवीछे ते मने पहेली आप. एटले रमवाने आवुं.

काशी॰—खरुं. पण ते मारे कालना दहाडानी देवी हती, आजनी नहि.

जीवी.—एम ? त्यारे शुं तुं ते देवामांथी नीसर्यो के ?

काशी॰—जे स्वतंत्र छे तेनी पासे कोईनुं कांई लागतुं नथी.

जीवी.—वारु त्यारे, आ तारी ठगविद्या हुं बापाने कहीश.

काशी॰—पण हवे मारा उपर बापानो हूकम नथी.

जीवी.—एम कहीश तो हुं तारी साथे रमीश नहि.

काशी॰—तारी इच्छा.

वळी ते एक एक उपर चरवडीने बे जणां बे खूणामां गयां. थोडीक वार पछी काशीराम शीशुडो वगाडवा बेठो; जीवी गावा लागी; पछी तेणे करकळवा मांडयुं; तेणीए निसासो मेल्यो; एम करतां बे घडी गई, अने बपोर थया, त्यारे काशीरामे रीस चढावीने पोतानी छडी बारीमांथी बहार नांखी. जीवीए पोतानी ढींगली खूणामां पछाडी. ते एकएकना सामुं जुए, पण शुं बोलिये ते सूझे नहि. छेल्ली वारे जीवी बोली, चाल काशीराम, हुं तारो घोडो थाउंछुं.

काशी॰—हवे ठीक. वारु घोडाने लगाम जोईए ते, मारी पासे लांबी दोरी छे; आ जो, ए तुं तारा मोंमां घाल.

जीवी.—हुं मोंमां तो नहि घालुं. मारी केडे बांध, के हाथे बांध.

काशी॰—ए तुं घेली सरखी शुं बोलेछे ? घोडाने मों विना बीजे ठेकाणे कोई लगाम घालेछे ?

जीवी.—पण हुं कांई खरो घोडो नथी.

काशी॰—तोपण तुं घोडो छे एम मानीने तारे तेवुं करवुं जोईए.

जीवी.—तेनुं कांई काम जणातुं नथी.

काशी॰—जे हुं आखो दहाडो घोडामां रहुंछुं, ते मारा करतां तुं कांई ए काममां वत्तुं समजेछे ?

जीवी.—तें ते केटलाक दहाडासूधी धूळमां रगदोळीछे, माटे ते हुं मोंमां नहि घालुं.

काशी०—तो हुं पण तने बीजे ठेकाणे बांधवा देनार नहि; ते करतां हुं तारी संघाते रमुं नहि एज सारुं.

जीवी.—जे तने सारुं गमे ते कर.

वळी ते त्रीजी वार रीसायां, ते एवां जे प्रथम करतां वत्तां. एक एक उपर दांत होठ पीसवा लाग्यां. पछी काशीरामे छडी नांखी दीधी हती ते लेवाने गयो, तेटलामां छडी कोईए भागी नांखी. जीवीए भूंई उपरथी ढींगली हाथमां लीधी. ढींगलीनां लूगडां नीकळी गयां हतां. पछी काशीराम निसासो मूकवा लाग्यो. जीवीए रोवा मांड्युं. एटलामां जमवानी वेळा थई. आशाराम तेमने पूछवा गयो जे कहो तो भाणां पीरशिये. ते बे जणांने तेवां जोईने कहेछे, छोकरां, आज तमने शुं थयुंछे? ते बोल्यां, कांई नाहि, बापा, अने आंखो लोहोतां तेनी पछवाडे रसोडा आगळ गयां. ते दहाडे जमवाने नाना प्रकारनां पक्वान कर्यां हतां. ते जमवाने बेठां ते वखत बाप तेमने कहेछे, छोकरां, तमे आ पक्वान घणां खाशो नहि, एथी तमने उपद्रव थशे. पण तमे स्वतंत्र छो तेमाटे तमारी इच्छामां आवे ते खाओ, पीओ. एवुं बापना मोंमांथी नीकळतांज एके लाडवाना मोटा कडका करीने गट कर्या. बीजे चटणी शाक भाजीनोज आहार कर्यो. ते जोईने मा बापना कानमां कहेछे, हवे आ छोकरां मांदां पडशे. बाप बोल्यो, पडशे तो खरां, पण पडवा दो. तेवुं थशे त्यारेज तेनी टेव मटशे; अने ते समजशे जे स्वतंत्रपणाथी छोकरांने आवुं भोगववुं पडेछे, माटे हुं एमने वारतो नथी. धणीनी मरजी जोईने मा पण छानी रही. पछी ते छोकरां ओडकार आवे त्यांसूधी जम्यां. जमीने थोडीक वार पछी काशीराम जीवीने कहेछे, चाल मारी साथे; एम कहीने तेने ते वाडीमां लई गयो. आशाराम हळवे हळवे ते न जाणे एम पछवाडे जईने ओथे ऊभो रह्यो. ते वाडीमां मोटो एक पाणीनो होज हतो, तेने कांठे नानुं सरखुं एक नावडुं हतुं तेमां काशीरामने

बेसवानुं मन थयुं. जीवीए तेने वार्यो, अने कहेवा लागी, जे आपणे एमां बेसवुं नहि, बाप रीसे भराशे. केम न बेसिये ? आपणे स्वतंत्र छिये, ए तुं वीसरी गई के ! जाणुंछुं, जीवी कहेछे, हारे हा, खरुं. पछी ते भाईनो हाथ झालीने नावडामां बेठी. आशाराम कांईक तेमनी पासे पासे आव्यो पण तेमणे दीठो नहि. तेणे मनमां आण्युं जे होजमां पाणी थोडुं छे एटले जो ते मांहे पडशे तो काढवाने कांई कठिण नथी; माटे ते छानोमानो तमाशो जोतो ऊभो रह्यो. नावडुं कांठे बांधेलुं हतुं ते छोडीने वच्चे धकेली लेवुं एवुं तेणे मनमां आण्युं, पण ते दोरीए जबर बांध्युं हतुं ते छोडायुं नहि, त्यारे काशीराम बोल्यो, वारु, आपणाथी आमां बेशीने फरातुं नथी तो नहि, पण डोलवी तो जोईए. एम कहीने आणीमर तेणीमर डोलावेछे, एटलामां नावडाना झोंकथी पाणीमां पडवा लाग्यो, तेने जीवी हाथे झालीने संभाळवा गई, तेटलामां बे जण पाणीमां पड्यां ते जोईने आशाराम वाने वेगे दोड्यो, अने पाणीमां पेशीने तेणे बे जणने काढ्यां. ते त्रासथी अधमुआं जेवां थयां. तेमने घेर आणीने शेक्यां सवर्यां एटले अकरांत्याने पेठे खाधुं हतुं तेथी करीने तेमना पेटमां अमळावा मांड्युं, माथुं दुखवा लाग्युं, मूर्छा आवी, कंप थयो, श्वास चड्यो. एवी विपत्तिमां तेमनो बाकीनो दिवस गयो. रडतां करकळतां थाक्यां. तेमने रात्रिए थोडीक ऊंघ आवी न आवी. सवारमां आशाराम तेमने पूछेछे, छोकरां, तमारी शी खबर छे ? ते नबळो घांटो काढीने बोल्यां, खबर घणी खोटी छे, बापा; राते अमने निरांते ऊंघ आवी नथी. अमारुं माथुं, पेट हजु दुखेछे. ते बोल्यो, बापुडां, तमारी मने घणी दया आवेछे. हशे, पण आज तमे तमारा स्वतंत्रपणामां शुं करनार छो ते मने कहेशो ? आज पण तमे स्वतंत्र छो ए सांभरेछे के ? ते बोल्यां, हवे स्वतंत्रता एटली, बापा. ते बोल्यो, एम शामाटे, मारां छोकरां, बोलोछो ? काले तमेज बोल्यां हतां

नहि, जे बीजाना हूकममां रहेवुं ते घणुं खोटुं छे ! काशीराम बो-ल्यो, अमारी मूर्खाईनुं फळ अमने सारी पेठे मळ्युं. जीवी बोली, अमने ए वात घणा दहाडा सांभरशे.

आशा०—त्यारे आजथी तमे स्वतंत्रता इच्छतां नथी के ?

काशी०—ना, बापा, ना. तमे कहेशो तेम करवुं, एमां सारुं छे.

जीवी.— तेमां अमारुं सारुं थशे.

आशा०—ए वातनो पूरो विचार करो. केमके जो हुं मारो अ-धिकार पाछो लेईश तो तमने कहुंछुं, जे हुं तमने कहीश ते तमने खोटुं लागशे तोए करवुं पडशे.

काशी०—कांई चिंता नहि, बापा, तमने जे सारुं लागशे ते कर-वाने अमे सिद्ध छिये.

आशा०—वारु त्यारे, मारी पासे आ पीळी फाकी छे, एने मींढी-आवळ कहेछे, एनो स्वाद खोटो छे, पण जेने अजीर्ण थायछे तेने घणी गुणकारी छे. हवे जो तमे मारुं कह्युं सांभळो तो आ फाकी आ क्षणे फाको. मारुं कह्युं तमे केवुं सांभळोछो ते जोउं वारु.

काशी०—फाकुंछुं, बापा, फाकुंछुं.

जीवी.—ते जो झेर सरखी कडवी हशे तोए हुं फाकीश.

आशारामे तेमने ते ओसड आप्युं. वांकुं वसमुं मों आगळ करतां हतां तेवुं कर्याविना ते ओसड लेवा तेओ कबूल थयां. ते अधि-क संतोषे कोण लेछे, ए बाबत तेमनी शरत चाली. ते औषधे करीने गुण वहेलो थयो अने ते सारां थयां. त्यारपछी तेमनाथी कोई दिवस अन्याय थाय, त्यारे शिक्षानो धाक देखाडवो पडे, तो तेनां मावाप तेमने कहे जे अमे तमने स्वतंत्र करीएछिये; ते शब्दथी ते-मने एवो भय थाय जे बंदीखानामां नांखिये एवुं कह्याथी पण तेवो भय थाय नहि.

कांटानां झाड.

कोई एक अंबाईदास नामे गृहस्थ काश्मीर देशमां रहेतो हतो, ते वैशाख महिनामां एक दिवसे संध्याकाळे पोताना बाळगोविंद छोकराने संगाथे लेईनें एक नानी डुंगरी उपर बेठोछे, अने त्यांथी सामे सारा रमणीय पदार्थ जे देखायछे ते तेने देखाडेछे. ते वखत सूर्य अस्त पामतो हतो, त्यारे तेमना मनमां एम आव्युं जे ते सर्व जगत्‌ने सोनेरी रंगनां वस्त्र पहेरावीने जायछे के शुं ? अथवा डुंगरज सोनाना छे के शुं ? एवी कल्पना करतां ते सुख भोगवता बेठा हता, एटलामां त्यांथी एक भरवाड पोतानां गाडरां खेतरमां चरावीने पोताना घरभणी वाळीने चाल्यो जतो हतो, तेणे सुस्वर गायुं, ते बापदीकराने काने पड्युं, एटले ते त्यां जोवा लाग्या. ते चाल्यो जायछे ते वाटे बे बाजूओए कांटानां झाड हतां, माटे जे गाडरूं ते झाडना थड आगळ थईने जाय तेनुं कांई पण ऊन तेमां भराय ; ते जोईने बाळगोविंदने संताप थयो, अने कहेछे, बापा, आ गरीब गाडरांनुं ऊन ते झाड केवां चोरेछे ते दीठुं के ? एवां दुष्ट झाड परमेश्वरे शुं करवा पेदा कर्यां ? सर्व मनुष्य एकमत थईने जगत्‌मांथी एमनुं मूळ शामाटे काढी नांखतां नथी ? हुं जाणुंछुं जे जो फरीने एक वार गाडरां पाछां ए मार्गे जाय, तो ते गरीबोनां शरीर उपरना सघळा ओढा जता रहेशे. तो हुं अत्यारपछी एवुं थवा देनार नहि. काले दिवस ऊगतांज एक कुहाडी लेईने आवुं, अने ते सर्वने भूंई बरोबर करी नांखुं. बापा तमे पण मारी संघाथे एक कुहाडो लेईने आवो, एटले जमवानी वेळा थाय नहि एटलामां सघळुं काम करी नांखीशुं.

अंबाई०—दीकरा, तारा मनसुबानो कांई लगार विचार कर्यो जोईए ; ते विचार थाय त्यांसुधी तुं ते झाड उपर अमथो रीसे भराईश नहि. तुं संभार के आश्विन महिनामां आपणे माणसज शुं करीए छिये ?

बाळगोविंद.—शुं करीएछिये, बापा ?

अंबा०—तें दीठुं नथी के भरवाड लोक मोटी मोटी कातरो लेईने गाडरांनुं सघळुं ऊन कातरी लेछे? तेमनां शरीर उपर लगार पण रहेवा देता नथी.

बाळ०—ते खरुं; पण बापा, ते तो लूगडां करवाना काममां आवेछे, अने आ झाडोने तेवुं कांई नथी, अने ए अमथां द्वेषथी एवुं करेछे.

अंबा०—ए ऊननुं झाडोने शुं काम छे, ए तने हजु खबर नथी, अने तेमने काम हो के न हो, पण मने तुं कहे जे आपणने जोईए एटला माटेज आपणे बीजानुं लेईए, ए योग्य छे शुं?

बाळ०—पण बापा, तमेज मने कह्युंछे जे आश्विन महिनामां एमनुं ऊन एनी मेळे खरी पडेछे, त्यारे ते अमथुं ज्यां त्यां खरीने व्यर्थ मार्गे जाय, ते करतां कांई काममां आवे ते सारुं नहि?

अंबा०—तें खरुं कह्युं. परमेश्वरे ए जनावरोने ऊनना ओढा आप्याछे, ते तेमनी पासेथी आपणे माणस लेईएछिये; नहितो आपणने टाढनुं दुःख घणुं सहेवुं पडत.

बाळ०—पण झाडने तो कांई ओढवानुं काम नथी त्यारे ते झाड जूठां छे माटे आपणे धार्युंछे ते कर्याविना मेलवुं नहि. काले, हुं आ सघळां झाड कापी नांखनार छुं; तमे मारी संघाथे आवजो हो.

अंबा०—खरेखात आवीश. वारु हमणा तो घेर जईए चालो, कालनी वात काले.

ते चोट्टां झाड हुं एकलो कापी नांखीश, एवे विचारे बाळगोविंदना शरीरमां शूर आव्युं. पछी तेने सघळी रात्रि ऊंघ आवी नहि. बीजे दहाडे पराक्रम करवानी वात एना मनमां रमी रही हती, माटे परोढमां, जनावर बोलवा लाग्यां नथी एटलामां बाळगोविंदे पोते तैयार थईने अंबाईदासने ऊठाडयो. ते पण ऊठीने तैयार थयो, मनमां एवुं धारीने जे कांटानां झाडोनुं जे थाय ते थाओ, पण प्रातःकाळनी शोभा तो छोकरानी नजरे पडशे. पछी ते हाथमां कु-

हाडीओ लेईने चालता थया. बाळगोविंद होंसे आगळ आगळ चालवा लाग्यो. तेने जई मळवामां बापने घणी महेनत पडती. ते ज्यारे झाडोनी पासे पासे आव्या, त्यारे हजारो नानां नानां पक्षीओ झाडो उपर आवेछे अने जायछे अने चारे कोरे फरेछे, एवुं तेणे दीठुं. अंबाईदास बोल्यो, बेटा, हळवे हळवे चाल, हमणा आपणे लगारेक पण कापवानी वात बोलवी नहि, अने आ बिचारां जनावरोने उपद्रव करवो नहि. पहेलां तो आपणे कालने ठेकाणे बेसिये; जोईए आव, जे ते जनावर अहिं आटलां केम मळ्यांछे. ते डुंगरी उपर जईने बेठा, अने जोवा लाग्या तो काले झाडोने जे ऊन वळग्युं हतुं ते लेई जवाने पक्षीओए धूम मांडीछे. काळा, लीला, पीळा, राता, पंचरंगी नानाप्रकारना चमत्कारी रंगनां सुंदर, सुस्वर शब्द बोलनारां एवां पक्षी आव्यांछे. अने तेमणे ऊननी मोटी लूंटालूंट मांडीछे ते वखत बाळगोविंद आश्चर्य पामीने चकित थयो, अने बापने पूछेछे के बापा, आ पक्षी ऊननुं शुं करतां हशे बारु? ते बोल्यो, बेटा, तुं समज्यो, जे परमेश्वरने कीडीनी पण चिंता छे. ते जे जीवने जे जोईए ते अनेक प्रकारे करीने आपेछे, अने सर्वनुं संरक्षण करेछे, अने सर्वने सुखी राखेछे. एज जो केवा चमत्कार छे! आ पक्षी बच्चांने माटे माळा करेछे, तेमने नरम बिछानुं जोईए ते तेमने आ झाडो पासेथी मळेछे. अहिंथी ते ऊन लेईने ते माळामां पाथरीने पोतानां नानां नानां बच्चां सहित सुख पामेछे. एवां आ भलां, उदार, कांटानां झाड जेना उपर तुं काले अमथो रीसे भरायो, ते आवां उपयोगी छे; जोयुं के नहि? आ जेनी पासे घणुं छे तेनी पासेथी लेईने गरीबनुं ओछुं पूरुं करेछे? तो हवे आवेछे के? आपणे ते कापिये. बाळगोविंद ओशिआळो थईने कहेछे, परमेश्वर मारीपासे एवुं काम न करावे. अंबाईदास कहेछे, तें खरुं कह्युं, छोकरा, ए पोतानी पेदाश परोपकारमां आणेछे, तेमाटे एमनुं सदा कल्याण हो, अने ए सुखी रहो.

देवजी.

पहेलां देवनगरमां एक गांडो रहेतो हतो, तेनुं नाम देवजी हतुं. ते एक उपर एक, एक उपर एक एम पांच छ टोपीओ माथे घालीने बहार नीकळे, केडे चार पांच लूगडां बांधे, अने बे त्रण फाटी कामळीओ खभे नांखे. तेनी अकल चळी हती, पण ते कोईने उपद्रव करतो नहि. तेने घणोज खीजावे त्यारेज ते खीजे. ते रस्तामां चालतो होय, त्यारे केटलांक नीच छोकरां तेनी पछवाडे पडे अने कहे, देवजी, अरे देवजी, तुं आ टोपीओ अने कामळीओ केटला पैसामाटे वेचेछरे? ते बोले नहि, एटले तेनी फजेती करे. तेमां केटलांक दुष्ट छोकरां होय ते तेना उपर ईंटो पण नांखे. देवजी घणुं करीने ते सर्व सहे, एकादी वखत खीजे त्यारे धूळनी अने कांकरानी मूठी भरीने छोकरां उपर नांखे. एक दिवस ते दयाराम शेठना घर आगळ थईने जायछे, अने छोकरां पछवाडे पड्यांछे, अने बकोर करेछे, ते सांभळीने दयाराम शेठ बारीमांथी जुएछे, तो पोतानो छोकरो हरिओ पण ते टोळामां छे. ते जोईने बारी अडकावीने छानोमानो घरमां गयो. जमवानी वेळा थई ते वखत जमतां जमतां दयारामे हरिआने कह्युं, छोकरा, ते कोण हतो के जेनी पछवाडे पडीने तमे बकोर करतां हतां?

हरिओ.—बापा, ते घेलो देवजी, तमे जाणता नथी?

दयाराम.—ते गरीब बिचारो! घेलो शाथी थयो हशे बारू?

हरि०—लोक कहेछे के तेनुं मोटुं वतन हतुं, तेनो वाद घणा दहाडा सूधी सरकारमां पड्यो हतो, तेमां ते हार्यो ते दहाडाथी ते घेलो थयोछे.

दया०—छोकरा, तेतुं जे वखत सघळुं हार्यामां गयुं, ते वखत ते जो तने कहेत, जे अरे मारा हरि, मारूं कर्म फूटयुं, घणा दहाडा सूधी स्वस्थपणे जे वतन हुं भोगवतो हतो, ते वतन आज मारे हाथथी गयु, अने मारूं घरबार सघळुं वादमां गयुं,

मारे हवे गाममां के गाम बहार पग मेलवानुं ठेकाणुं नथी; शुं करुं, मारी पासे एक दमडी पण रही नहि, एवुं जो तने कहेत तो ते वखत ताराथी तेनी मश्करी करात ?

हरि०—परमेश्वर मारे हाथे एवुं न करावे. एवो दुष्ट कोण होय के जे विपत्तिमां पड्यो होय तेने हसे. हुं तो एवानी सहाय करुं.

दया०—तो शुं तेने ते दहाडा करतां आज कांई तें सुखी दीठो ? तेनुं सघळुं गयुं अने अकले गई.

हरि०—बापा, आज तो तेना उपर वत्ती दया आणवी जोईए, एवी दशामां छे.

दया०—ज्यारे जे डाह्यो हतो ते समयमां तारे जेना उपर दया आणवी जोईती हती, ते आ दशाने पाम्यो ते समयमां तुं तेनी मश्करी केम करेछे अने तेना उपर तें ईंटो केम फेंकी ?

हरि०—बापा, हुं भूल्यो, मारो अन्याय क्षमा करजो.

दया०—तने पश्चात्ताप थयो माटे में तो क्षमा करी, पण मारीज क्षमाथकी कांई नहि थाय. बीजा कोईनी क्षमा मागवी जोईए.

हरि०—ए तो हुं समज्यो; तमारा मनमां एवुं छे जे देवजी पासे क्षमा मागवी जोईए ?

दया०—देवजी पासे शामाटे ?

हरि०—एटलामाटे के में तेनो अपराध कर्योछे.

दया०—ते खरुं, पण देवजी जो डाह्यो होत तो तेनी क्षमा तारे मागवी जोती हती, पण क्षमा ते शुं तेनुं आज तेने भान नथी; माटे आज तेनी पासे क्षमा मागवी ते व्यर्थ छे, पण तने एटली खबर छे के जेनो आपणे अपराध कर्यो होय तेनी पासे क्षमा मागवी.

हरि०—ते तमेज मने शीखव्युंछे तो, बापा.

दया०—दीन उपर दया करवी, एवी कोनी आज्ञा छे ते तने खबर छे ?

हरि०—हा, एवी पण परमेश्वरनी आज्ञा छे.

दया०—त्यारे तें ते भागी, माटे परमेश्वर तारा उपर रीसे नहि भरायो होय के ?

हरि०—भरायोज हशे, बापा. माटे हुं आज राते तेनी प्रार्थना करीश अने क्षमा मागीश.

हरिए राते तेम करीने ईश्वरनी पासे पोतानो अपराध कहीने पश्चात्तापथी क्षमा मागी. ते पछी केटलाक दहाडा सूधी ते देवजीनी पछवाडे गयो नहि, अने बीजां छोकरांने पण तेणे वार्यां. एम करतां एक दिवस देवजीनी पछवाडे छोकरां लाग्यां हतां तेमां ते भळ्यो. तेना मनमां एवुं नहतुं के देवजीने खीजववुं, पण बीजां छोकरां तेनी शी शी चेष्टा करेछे, ते तमाशो मात्र जोवा माटे गयो. पछी छोकरां भेगो ए पण देवजी देवजी हुर्यो ! हुर्यो ! कहीने आरडवा लाग्यो; एम करतां करतां सघळां छोकरांनी सरदारी तेने आवी. छेल्ली वारे घणो कलबलाट थयो त्यारे खीजीने देवजीए छोकरां उपर ईंटो नांखी तेमांनी एक मोटी ईंट हरिआना गालने अडकीने काने वागी. ते कान तूटी जात, पण थोडाकमां बची गयो. पछी हरिओ घेर आव्यो. कान रातो चोळ थयोछे, अने ते हळवे हळवे रुएछे. तेने बाप कहेछे, परमेश्वरे तने ठीक शिक्षा करी.

हरि०—पण बापा, बीजां छोकरांए मारा करतां घणी तेनी चेष्टा करी हती, अने परमेश्वरे तेने शिक्षा थोडी करी अने मने वधी शा माटे ?

दया०—तेनुं कारण सांभळ, तने बीजां छोकरां करतां सारी समजण छे के एमां पाप छे, एवुं समजीने पण तें ते कर्युं माटे तेमना करतां तारो अपराध वधो. माटे जे छोकरो परमेश्वरनी, अथवा पोतानां माबापनी अवगणना करीने तेमनी आज्ञा न माने, तेने बमणी शिक्षा थाय, ए योग्यज छे.

दाणा वीणनारी छोकरी.

नाटक एक अंकनुं.

पात्र.

त्र्यंबकराय............................ जमीदार.
रामराय. .... तेनो छोकरो.
हीराबाई. .... तेनी छोकरी.
जोईतीबाई..............................
जमनी.......... .. .. जोईतीबाईनी छोडी.
हरजी................................. जमीदारनो चाकर.

ठेकाणुं.—एक खेतर तरतज कापेलुं हतुं तेमां घणा बाजरीना भारा पड्याछे. ते खेतरनी एक तरफ त्र्यंबकरायनुं घर छे, बीजीतरफ केटलांक झुंपडां अने बीजी गामनी रचना छे.

प्रवेश १.

जमनी.

जमनी.—(बीजा खेतरमांथी भरीने आणेली बाजरियांनी टोपली हाथमां लेईने त्र्यंबकरायना खेतरमां एक भारा आगळ बेठी हती) चालो सारुंज काम थयुं. आहा ! आज मारी माने केवो आनंद थशे ! (टोपली सामुं जोईने प्रसन्न थायछे) ते घरडा बाजरियां लणनारा बापाए मने एकी वारे टोपली भरीने बाजरियां आप्यां; तेने केटलो भलो कहुं ! ओहो ! हुं आखो दहाडो अहिं तहिं फरत तोए एनुं अर्धुं पण मने मळत नहि. परमेश्वर तेनुं सारुं करो. हवे हुं जाणुंछुं जे आ खेतरमांनां कांई बाजरियां पड्यां आखड्यां वीणुं. (ते टोपलीमांनां बाजरियां बे हाथे दाबेछे.) आ लगार दबाय तो एमां एक बे कळा

बीजा पण माय; कांईक खोळामां पण लेउं. (ते ऊठीने खोळो एक हाथे पहोळो करीने बीजे हाथे एकठां करेलां बाजरियां तेमां घालेछे, एटलामां वेगळेथी शब्द सांभळीने कहेछे.) अरे दैव! पेलो कोण मारा उपर दोडतो आवेछे! हशे आवो, पण में कोईनो अन्याय कर्यो नथी.

प्रवेश २.

जमनी अने हरजी.

हर०—(तेनो हाथ झालीने) अरे चोट्टी छोडी, आज में तने भली चोरी करतां पकडीछे.

जम०—शुं तमे कहोछो, महाराज? हुं चोर नथी, हुं तो साहुकार छुं.

हर०—साहुकार छे? तुं साहुकार? (ते तेना हाथमांथी टोपली झुंटवी लेछे) त्यारे आ टोपलीमां शुं छे?

जम०—बाजरियां, जुओनी.

हर०—त्यारे ए बाजरियां आ तारी टोपलीमां पेदा थयां के शुं?

जम०—ओ होः! जो एवुं होत, तो पछी मारे खेतरमां महेनत करीने आटलां एकठां कर्यानुं काम नहतुं.

हर०—त्यारे ए चोरीनां एनी मेळे ठर्यां.

जम०—महाराज, एवुं कहेशो नहि. हुं भूखे मरुं अने मारी मा पण भूखे मरे तोए मारे हाथे ए वात थवानी नहि.

हर०—हुं सम खाईने कहुंछुं जे ए पोतानी मेळे तारी टोपलीमां आवीने पड्यां नथी.

जम०—अरे परमेश्वर! तमे सम खाईने मने बीवरावोछो, पण मारुं कह्युं सांभळो तो खरा. हुं ते सामा खेतरमां बाजरियां वीणवा गई हती, त्यां एक भलो डोसो हतो, तेणे मने वीणतां दीठी, अने ते बोल्यो, "गरीब बिचारी छोकरी! जो ते शो श्रम करेछे! हुं एने कांई आपुं." त्यारे पासे बाजरीना भारा

पड्या हता तेमांथी बाजरियां तोडीने बे खोबा तेणे मारी टोपलीमां नांख्या, अने ते कहेवा लाग्यो के जे गरीबने आपशे तेने परमेश्वर घणुं आपशे.

हर०—वारु वारु, ते तो हुं सघळुं समज्यो. अमारा खेतरमांथी बाजरियां तोड्यां ते तने पेला खेतरमां डोसो हतो तेणे आप्यां, नहि ?

जम०—एम नहि, तमे पोते जईने तेने पूछी आवो.

हर०—हुं जईने पोते तेने पूछुं ! हो ! वात जो, में तने अहिंयां पकडी एटले पूछवानुं शुं काम छे ?

जम०—पण हुं कहुंछुं जे तमारा एके भाराने हुं अडी नथी. आ मारा खोळामांनां थोडांक बाजरियांज मात्र अहिंयांथी वीण्यां छे; शामाटे के में जाण्युं जे एवुं कर्याथी कांई अन्याय नथी. तेमां तमे एम जाणता हो जे ए पण लेवां नहि तो ते हुं पाछां नांखवाने तैयार छुं. आ तमे तमारां लो.

हर०—नहि, नहि, हवे तेवुं थनार नहि. आ टोपलीमां नांख अने ए टोपली ज्यां लई जाउं त्यां चाल. हींड मारी साथे हवे चोकीमां.

जम०—(बीने) शुं भाई ! एवुं शुं कहोछो ? मारा दादा.

हर०—हा, हवे मारा दादा. हें, हुं तने जवा देउं तो तुं ए करतांए मने घणो सारो कहीश, नहि वारु ? हुं कहुंछुं जे तुं पांशरी चोकीमां चाल, हींड उतावळी.

जम०—अरे महाराज ! मने परमेश्वरने वास्ते एवुं करशो नहि. तमने देखाड्यां तेथी वत्तां में अहिंथी लीधां नथी, खरेखरुं कहुंछुं. हुं आखो दहाडो घेर नहि जाउं त्यारे मारी मा मने शुं कहेशे वारु ? अने मने चोकीमां बेसाडी सांभळशे, तो पछी ते मरीज जशे.

हर०—त्यारे शो मोटो अनर्थ थशे ! ते मरी जशे तो गामनी पीडा जशे.

जम०—(रोवा लागी) तमने जो खबर होय के ते केवी भली मा छे अने अमे केवां गरीब छिये तो तमने अमारा उपर दयाज आवे.

हर०—हुं अहिं लोको उपर दया करवाने रह्यो नथी. मारा धणीनो जे बिगाड करे तेने पकडीने चोकीमां नांखवाने रहेलो छुं.

जम०—पण जो मारा सरखीए बिगाड न कर्यो होय तो.

हर०—एक आखी टोपली भरीने दाणा चोरीने वळी पोतानी भलाई देखाडेछे के शुं? शी नवाई जो! चाल, चाल, चालवा मांड मारी साथे.

जम०—अरे महाराज! मारा उपर दया करो. जोईए तो मारी सघळी टोपली लो, अने लेशो तो एटला दाणाथी तमे मातबर थनार नथी, पण मने जवा दो. हुं तमने पगे लागुंछुं. मारी मा उपर नजर राखीने तो मने मेलो. मारी माने हुं एकनी एकज छुं.

हर०—हुं तने मूकीश, तोपण तारी माने वास्ते मूकनार नहि, ते मरशे तेमां मारूं शुं जशे? पण छोडी तने रोती जोईने मने दया आवेछे. हवे तुं जा, टोपलीनी आशा राखीश नहि. न्याय थशे ते दहाडे न्याय करनार तारो थोडो घणो दंड करशे तेटलो दंड मात्र आपजे, नहितो तारे चोकीमां जवुं पडशे, अथवा ते तमने गाम बहार काढी मूकशे.

प्रवेश ३.

जमनी.

जम०—(एकली भूंई उपर बेठी अने एक भारा उपर माथुं मेलीने केटलीक वारसूधी मनमां ने मनमां रोई, पछी ऊठीने चारे तरफ जुएछे) हरे हरे! ते गयो! नठारो मुओ. मारां बाजरियां, टोपली सघळुं लेई गयो, अने वळी मने अने मारी माने कोण जाणे जे ए शुं करशे! (‑गार विसामो लेईने) आहा: ते ज-

नावरो केवां दैववान् ! तेने कांई थोडा दाणा पण लेवा देछे, अने हुं—पण कोण जाणे अहिं पील्यो कोई नठारो एमनी पछवाडे बंदूक लेईने फरतो नहि होय, ए केम जणाय ! माटे हुं एमने ऊडाडी मेलुं, पछी हुं जाउं; नहितो आ मारा उपर माथुं मेल्युं तेनी वतीनी वळी कांई शिक्षा मळशे ; शुं करुं वारु ! कोई आवेछे, जोउं ते बे छोकरां आवेछे, कोण हशे वारु ?

प्रवेश ४.

रामराय, हीराबाई, जमनी (आंखो लुएछे).

राम०—अरे तेंज अमारां बाजरियां चोर्यां के शुं अने तनेज अमारा चाकरे पकडी ? (जमनी निसासो नांखेछे, तेनाथी कांई उत्तर देवातो नथी).

हीरा०—(जमनीना सामुं जोईने भाईने एकतरफ लेई जायछे.) आ छोडी मने भली लागेछे, रामा, जो ते बिचारी केवी रुएछे ! तेने घणुं घणुं खीजवीश नहि, घणुं दुःख थशे; अने आपणे आटलां थोडां बाजरियांसारु आवुं करवुं नहि. (हीराबाई जमनीपासे आवी) छानी रहे छोडी, छानी रहे, तुं शामाटे रुएछे !

जम०—मारा उपर जूठी चोरी चढावेछे. तमे जाणोछो के में अन्याय कर्यो ?

राम०—त्यारे तें शुं अन्याय कर्यो नथी ?

जम०—ना, ए तमे खरुंज मानजो. हुं पेला खेतरमां दाणा वीणवा गई हती त्यांथी एक घरडे डोसे मारी टोपलीमां बाजरीयां आप्यां, पछी ते लेईने हुं आ खेतरमां आवी, के भूंई उपर पड्यां होय तेमांथी थोडांक वीणी लेउं. तमारा चाकरे मने मारा आगळ ऊभी दीठी माटे मारा उपर चोरी चढावी, अने मारी टोपली लेई गयो; अने मने पण चोकीमां लेई जतो हतो. पण हुं रोई अने तेना कालावाला कर्या माटे मने मेली.

हीरा०—अरेरे ! तेणे अमारा देखतां तने एटलुं कर्युं होत तो पछी जणात, जे तेने पण केवी शिक्षा थायछे ! अमारो बाप घणो भलो छे, गरीबने दुःख देवा देतो नथी. ते अहिं होत तो तने ते वखतज जवा दीधी होत.

राम०—अने हजु ते तारी टोपली पाछी मोकलावशे, ए हुं खरे-खरूंज कहुंछुं.

जम०—(आनंद पामीने) तमने ए खरूं लागेछे? मारा नाना शेठ.

हीरा०—रामराय अने हुं जइने तेनी प्रार्थना करीशुं. तुं स्वस्थ रहे, कांई आपवानी वात तेने कहीए छिये एटले ते घणो प्रसन्न थायछे. तारी टोपली तो अमे तेने कह्याविना तने आणी आपीशुं.

जम०—वाः वाः मारी बहेन ! शां तमे भाग्यवान् ! जे तमारे कोईनी गरज नथी तोए तमे ऊलटां बीजानी सहायता करोछो.

राम०—त्यारे शुं तुं घणी गरीब छे, छोडी ?

जम०—अहिं आवीने आटली महेनत करीने रोटलाने माटे जे दाणा पेदा करे ते गरीबज होय तो, महाराज.

हीरा०—शुं तुं रोटलामाटे दाणा वीणेछे ? में जाण्युं जे तुं बाजरियां शेकीने पोंख खावा सारू लेती हईश. कोई वखत ज्यारे कोई पासे न होय, त्यारे अमे पण एम करीए छिये.

जम०—अरे बहेन ! तेवुं नथी. मारी मा कहे जे बाजरियां खांडीने दाणा काढीने ते दळीने तेना लोटना रोटला करीशुं.

हीरा०—तेना ते दाणा केटलाक नीकळत ? अने तमारे केटला दहाडा चालत ?

जम०—एक बे दहाडा चाले एटला तो नीकळत, ते खाईने बे दहाडा जात, पछी आगळ परमेश्वर मोटो छे.

राम०—वारू त्यारे, हुं तने एक पावली आपुंछुं, एटले तमारे एक दिवस वत्तो नीकळशे. आ कोरी नवी छे माटे में खुशीथी मारीपासे राखी हती. आ ले.

जम०—अरेरे ! एटला बधा पैसा ! माराथी लेवाय नहि.

हीरा०—(हशीने) एटला पैसा लेतां तुं बीएछे. केम ? मारी कोथळी मारी पासे होत तो हुं पण तने घणा पैसा आपत.

राम०—(हाथमां पावली झालीने जमनीने आपवाने सामी धरेछे.) ले छोडी, ले. (जमनी लगार लजवाईने तेनी पासेथी पावली लेछे, अने तेने आशीर्वाद देछे) एटले कांई थयुं नहि. हुं हमणा कारभारी पासे दोडतो जाउंछुं, अने तेनी पासेथी लेईने तारी टोपली तने आपुंछुं. जो ते नहि आपे तो पछी तेने—

जम०—अरे महाराज ! तमे मारे वास्ते एटला दुःखी थशो नहि. तमे मने कहोछो जे हुं तने सहाय थईश एटलेथीज मारे घणुं छे.

हीरा०—तुं रहेछे क्यां ते मने कहीश ?

जम०—गाममां पेसतांज मों आगळ.

राम०—तो अमे आगळ कोई वार तने दीठी नहोती ? कापणीना दहाडामां अमे बापनी साथे वर्षोवर्ष आवीए छिये.

जम०—गाममां आव्याने मने हजु आठ दहाडा थयाछे. अमे माणकबाई डोशीने घेर रहीए छिये, ते मारी मा उपर घणुं हेत राखेछे.

हीरा०—शुं, तमे माणकबाई डोशीने घेर ऊतर्यांछो ?

राम०—अमे तेने ओळखीए छिये. अमारो बाप तेने कोई कोई वार बागमां नींदवाने बोलावेछे.

हीरा०—तुं मने तारी मा पासे तेडी जईश ?

जम०—तमारां जेवां मोटां माणस अमारा सरखा गरीबने घेर पधारे त्यारे अमारुं मोटुं भाग्यज तो !

हीरा०—ना, ना, अमारो बाप अमने एटली मोटाई करवा देतो नथी. ते कहेछे जे जेवां बीजां माणस छे तेवांज अमे छिये, पण हुं आवी तो तेमां कंई तमने संकोच तो नथी ?

जम०—कांई नहि. तमे आवशो तो मारां बाजरियां गयां अने टोपली गई, ते वातनुं मारी माने खोटुं नहि लागे. तमे तेना

मननुं समाधान करशो, अने ते कारभारीए भी देखाड्योछे तेनुं.

राम०—तेनो कशो तुं भो राखिश नहि. मारी बहेन तारी मा पासे आवशे अने हुं दोडतो तेनी पछवाडे जाउंछुं, हुं जाणुंछुं जे तमे पाछां आ ठेकाणे आवशो, नहि वारु ?

जम०—जो तमारी मरजी हशे तो.

राम०—तुं पाछी नहि आवे एटलामां तारी टोपली अहिं आणी मूकुंछुं.

जम०—हुं मारी माने पण अहिं तेडी लावीश. ते तमने आशीर्वाद देशे.

हीरा०—चाल उतावळी मारी साथे (ते जमनीनो हाथ झालीने तेनी साथे तेनी मा पासे जायछे).

प्रवेश ५.

रामराय.

राम०—(एकलो) हुं अने मारी बहेन केटलां सुखी छिये जे अ छोडीनी पेठे अमारे दाणा वीणीने पेट भरवुं पडतुं नथी ! मने ए छोडीना मोंनी आकृतिथीज एवुं दीसेछे जे ए आ करतां सारी दशाने पामवाने उत्पन्न थईछे, एमां कांई संशय नथी. गामनी बीजी छोडीओ नठारी देखायछे तेवी आ देखाती नथी. बापा मारु कह्युं सांभळशे तो खरा. ओः होः! सारुंज थयुं के हरजीने साथे तेडीने एज आवेछे अने टोपली पण पासे छे.

प्रवेश ६.

रामराय, त्र्यंबकराय अने हरजी.

राम०—(बाप पासे दोडतो गयो) बापा, सारु थयुं जे तमे आव्या (हरजीना हाथने वळगेछे) आप मने ए टोपली.

हर०—हळवे, हळवे, भाई मारो हाथ भागशो.

त्र्यंब०—रामा, तारे ए टोपली शाने जोईए ?

राम०—ए गरीब छोडीनी टोपली आ मूर्खे तेनां बाजरियां सुद्धां खूंची लीधीछे. हवे हुं तमने सघळी वात कहीश, बापा.

हर०—ए ते शुं ? जे कोई आवी पांशरी चाकरी करे अने चोरी न करवा दे ते मूर्ख थयो के शुं ? पछी त्यारे तो मारुं. अने त्यारे देशाई मने महिनो शुं करवा आपेछे ?

त्र्यंब०—हरजी, हुं तने रोज कहुंछुं जे नवरां लुच्चां माणस खेतरमां आवीने बिगाड करे तेने तुं वारजे, पण बिचारां गरीब भीखारीने पकडीने चोकीमां घाल एवुं कह्युं नथी. कोई भलुं माणस दरिद्रनी पीडाथी पीडाईने मारा खेतरमांथी अन्न लेवानी इच्छा करे, अथवा ज्यां त्यां फरीने पडेलां बाजरियां वीणे तेने सर्वदा तुं उपद्रव करीश नहि.

हर०—आपणे दाणा काढी लेईए, पछी मनमां आवे तेटलां वीणी लो, कोण ना कहेछे; पण हजु तो आखो एक भारो त्यां पड्योछे.

राम०—(मश्करीमां) दाणा घेर आणीने फरीने खेतरमां हळ फेरव्या पछी, एम केम कहेतो नथी ? त्यारे पछी तेमने घणुं वीणवानुं जडशे खरे !

हर०—भाई, ए वातमां तमे समजो नहि. तमे छाना रहो. ते चोर नथी ते शाथी जाण्युं ?

राम०—राम राम ! चोर चोर ! तेणीए मने कह्युं, जे में एक दाणो अहिंथी लीधो नथी; एक डोसो पेला खेतरमां हतो तेणे मारी टोपली बाजरियांए भरीने आपी.

हर०—ए वात घणी सारी. तेणीए तमने कह्युं ! ते केटली साची ते पण जाण्युं, में तेने भारा आगळ पकडीछे.

त्र्यंब०—भारामांथी बाजरियां तोडतां ?

हर०—ते हुं नथी कहेतो. ते मारा पहेली शुं करती हती ते मने खबर नथी. तमे ते जुओ जे एटलां ते डोसाए आप्यां एम ते

कहेछे, पण गामडीओ एटलो तेने धर्म करे ए वात तमने खरी लागेछे के ?

राम०—पण हुं कहुंछुं के नहि जे ते बाजरियां तेने एक डोसे आप्यां एम तेणाए मने खरेखरुं कह्युं ? एवी मली छोडी जठुं बोलनार नहि ए मने निश्चय छे.

हर०—भाईसाहेब, खरुं बोलजो, वारु, तमे आजसूधी कोई दहाडो जूठुं बोल्याछो के नहि ? तोए अमे तमने भलाज कहीए छिये.

राम०—बापा, आ हरजी मने केवो दबावीने बोलेछे ते तमे सांभळोछो ? (हरजी उपर रीस चढावीने) हुं जूठुं बोल्यो होउं तो हुं लुच्चो खरो, पण हुं कोई दहाडो बोल्यो नथी; अने आज ते नानी छोडी पण बोली नथी. त्यारे हवे एमां जूठुं कोण ते ऊघाडुं दीसेछे.

त्र्यंब०—भाई हळवे, तारुं बोलवुं सांभळीने मने निश्चय थयो. कोईने चोरी करतां दीठो नथी त्यांसूधी आपणे तेने आपणी तरफथी शाहुकार करीने मानिये. पण बीजो कोई तेने चोर कहेतो होय, तो तेना उपर रीस पण करीए नहि. आपणुं चाले तो नम्रताए करीने तेना मनने निश्चय करी आपिये अने ते खरी रीतिए तेना स्वरूपने जाणे एवुं करिये.

हर०—एम नहि महाराज ! तमे कह्युं ते करतां मने आ सारुं लागेछे. प्रथम तो सर्वने लुच्चा एम जाणिये; पछी जेटला भला एवुं नजरमां आव्युं तेटला मात्र भला. रस्तामां जतां जो बळद सामो आवे तो हुं तेने मारकणो जाणीने वेगळो जाउंछुं, पछी ते मारतो हो अथवा न हो. पण आपणे चोकस रहेवुं, तेमां कांई चिंता नहि. जेमां संदेह नहि ते मार्ग सारो.

त्र्यंब०—घणुं सारुं. तारी पेठेज सघळां माने तो समागम कोनो करे ? अने में तेवुं जाण्युं होत तो तने हुं केम राखत ? पछी तारासरखा घरडानो निर्वाह थाय माटे में तने आ गाम

उपर विश्वासनी चाकरी आपीछे ते केम आपत ? तने सिपाईगीरीनी चाकरीमांथी सरकारे काढी मूक्यो हतो, अने तेमनुं राजीपत्र पण तारीपासे नहतुं ते उपरथी में तने लुच्चो जाणीने कोटवाळने स्वाधीन कर्यो नहोत के ?

हर०—ते खरुं, अने हुं लुच्चो नथी ए पण खरुं.

स्पंब०—हा रे, में तने भलो जाण्यो माटेज हजु तुं मारी चाकरीमां टक्योछे. पण जे दहाडे में तने राख्यो ते दहाडे तो तारुं मों जोईने अने तारा वचन उपरज राख्योछे के नहि, के ते वखत कांई बीजुं प्रमाण हतुं ?

राम०—बापा, जो तमे मों जोयाथी अने शब्द सांभळयाथी परीक्षा करशो तो जेटलुं छोडीनुं कह्युं खरुं मानशो तेटलुं हरजीनुं नहि मानो.

हर०—हें, भाई ! ए ते शुं बोलोछो ! मारुं मों जोईने बापाने जेवो भरोसो आवेछे, तेवो तेनुं जोईने आवशे तो हुं तमारुं कह्युं मानीश.

राम०—हं: हं:, शो आ वांदरासरखो सारो देखायछे !

स्पंब०—छीः रामा, एवुं बोलिये नहि हो. पण हरजी, तुं ते छोडीने ओळखेछे ?

हर०—हा, साहेब. कांई ओळखुंछुं अने कांई नहि. आज दश दहाडा थयां हुं तेने तेनी मा साथे फरती देखुंछुं. पण ते गाममां क्यांथी आवी, अने शामाटे आवी, ए तमने गामनो चोकशीदार छे ते ठीक कहेशे. मने जो खरुं पूछो तो एवाने गाममां पेसवा देईने भीखारी वधार्यां, ए कांई सारुं कर्युं नथी.

राम०—वारु, तो तेमने माटे जे खरच थशे ते हुं करीश. हा हुं करीश जा !

हर०—भाई, तमारी पासे तमारा पराक्रमनुं कांई छे के ?

राम०—मारीपासे नथी; पण मारा बापनी पासे तो घणुं छे.

हर०—भाईसाहेब, हुं खरुंज कहुंछुं जे आ मउओ वास्ते सघळुं

गाम करकळेछे. अने अमलदारने एवी लांच खावा देशो (अंगूठो तर्जनी उपर चोळीने रूपिआनी निशानी देखाडेछे) शामाटे जे मने खातरजमे छे, चोकश निशानी हो.—

राम०—बापा, तमे जुओ ! आ चोकशीदारने पण भूंडो कहेछे. हुं तेमने ए जणावीश.

त्र्यंब०—हळवे, बेटा. (हरजीने) हरजी, मारा मनथी तारी आवी संशय प्रकृति सारी नथी. त्यारे हवे मारे पण तारा उपर संदेह आणवो योग्य छे, शामाटे जे ते छोडीने तें खेतरमां मारा आगळ दीठी माटे तुं अटकळ करेछे जे तेणीए टोपली त्यांथी भरी; अने ते गरिबोने गाममां वस्तीमां आपवा दीधां माटे कुमाविसदारे लांच लीधी एवुं कहेछे. वारु त्यारे हवे हुं पण कहुंछुं जे ते छोडी पासेथी तने तमाकु के पैसो कांई मळ्युं नहि माटे तें तेनी टोपली लीधी; नहितो तुं तेने जवा देत.

हर०—शेठ साहेब, तमने एवुं लागेछे के—

त्र्यंब०—तारा मनमां जेवा लोक आवेछे तेवा लोकनां मनमां तुं केम न आवे ?

हर०—वारु त्यारे, हवे तमारे कांई बोलवुंज नहि. सघळां भीखारु आवीने तमारुं खेतर, वाडी, गाम लूंटी केम लेई जतां नथी ? मारुं शुं जशे ! पण हवे हुं आ टोपली कोटवाळने आपीश.

राम०—नहि, बाबा नहि, एटली मारा उपर दया कर.

त्र्यंब०—हरजी, तारे ए टोपली लेई जईने ते छोडीनी पासे क्षमा मागवी पडशे.

हर०—क्षमा ! भाईसाहेब, क्षमा ! तमारे एवुं बोलवुं ! शुं हुं जाउं अने क्षमा मागुं ? शावास्ते ? में तेनो कांई अपराध अथवा अन्याय कर्यो एवुं मने लागतुं नथी.

राम०—एटला माटे जे नाहक तें तेने दुःखी करी, अने तेना उपर

चोरीनुं निमित्त मेल्युं, माटे तारे क्षमा मागवी पडशे, समज्यो ?

हर०—टोपलीए न आपिये, अने क्षमाए न मागिये तो शुं थाय ?

त्र्यंब०—में जो तने नाहक छळ्यो होय तो मारे पण तारी पासे क्षमा मागवी जोईए. हवे जो तने लाज लागती होय तो हुं आ टोपली, अने तारी वतीनी क्षमा मागुं.

हर०—त्यारे रामरायजी, एटलुं काम तमेज करशो ?

राम०—हा, हुं तैयार छुं, पण बापा, मारी बहेन तेनी माने ओळखवा सारु तेनी साथे गईछे, ते तेने तेडीने उतावळी पाछी आवनारी छे, हुं लगारेक तेनी वाट जोउंछुं.

हर०—एवुं छे तो हवे अहिं मारुं काम नहि. (ते फडफडतो चालतो थयो.) हवे आ गाममां एटलां भीखारी थशे जे अमारेज उतावळी भीख मागवी पडशे.

प्रवेश ७.

त्र्यंबकराय अने रामराय.

राम०—बापा, ते शुं बोल्यो ते सांभळ्युं के नहि ?

त्र्यंब०—हा बेटा, पण हुं तेनुं कह्युं कांई मनमां आणतो नथी.

राम०—त्यारे एवुं खोटुं माणस तमे शावास्ते राख्युंछे ?

त्र्यंब०—ते खोटो नथी, बेटा, ते आपणुं सारुं करवाने घणुंज इच्छेछे, माटे ए कोई वखत आवुं बकेछे. बाकी ते घणो साचो अने एक मनथी चाकरी करनारो छे.

राम०—पण ते वांको चालेछे त्यारे ?

त्र्यंब०—तें सांभळ्युं नहि, एणे कह्युं जे में तेनो अन्याय कर्यो एवुं मने लागतुं नथी. माटे एनो अपराध एटलोज, जे ए मारा हुकम प्रमाणे करवा जायछे. पण माणस जोईने पोतनो विचार करीने काम करवुं एनी तेने समजण नथी.

राम०—हुं ए समज्यो नहि. मने ठीक करीने समजावशो ?

त्र्यंब०—हा, बेटा. ते एवुं जे में तेने ज्यारे राख्यो, त्यारे कह्युं हतुं जे गाममांथी लुच्चा, चोट्टा जे होय तेने काढी मेल, अने तेमने कोटवाळ पासे लेई जईने शिक्षा कराव, एटले भीखारीने बाने जे चोरी करीने पेट भरेछे, अने गाममां आवीने मारां सगांने जे ठगेछे तेने माटे एवो हूकम आप्यो हतो.

राम०—हां! हां! हवे हुं समज्यो. ते खरेज भीखारीने पण चोरमां गणेछे. कोई घरडुं होय माटे, कोई दुःखी होय माटे, कोई गरीब होय वास्ते भीख मागेछे. पण ते ए मनमां आणतोज नथी.

त्र्यंब०—खरुं, बेटा. एकज वात होय पण तेने प्रसंगवशथी जुदी मानिये तो जुदी जणाय. हवे जो, हुंज तने पूछुं, जे तुं हरजीनी साथे लडीश नहि, तें सारो विचार कर्यो नथी, अने ते छोडीनी मां जूठी नथी, अथवा ते छोडीए तने जूठुं कह्युं नथी, ए तुं शाउपरथी कहीश ?

राम०—ना, बापा, तेवुं थाय नहि.

त्र्यंब०—केम थाय नहि ? ते छोडी कोण छे, अने आहें शुं धारीने आवीछे ते तुं खरुं जाणेछे ?

राम०—बापा, जो तमे तेनुं मों, तेनुं रोवुं, अने तेनी गरीबाई दीठां होय, अने तेनुं बोलवुं जो तमे सांभळ्युं होय तो तमने निश्चय थाय. एथी बीजुं शुं वत्तुं जाण्युं जोईए ? अने ते सारी छे के नहि, ए खरुं जाणिये त्यांसूधी तेने भूखे मरवा देईए ?

त्र्यंब०—शाबाश, छोकरा, शाबाश; गरीबना उपर एवीज नजर राखतो जा, एटले परमेश्वर तारा उपर कृपा करशे. तारा सरखो गुणवान् छोकरो आपीने तेणे मारा उपर कृपा करीछे. कठोरता करतां दया सारी; नठारुं माणस अनीतिमां पेसेछे. जे काममां कोई आपणी कृपा इच्छेछे, अने ते तेना उपर आपणाथी कराती नथी एवी वात थायछे, तेमां तेनो वांक छे, आपणो नथी.

રામ૦—પણ બાપા, હરજીસરખા માણસને સ્વાધીન અધિકાર કરવો એ મને ઠીક લાગતું નથી. તે એકાદ દહાડો અનર્થ કરવાનો.

ત્ર્યંબ૦—તું કહેછે તે ખરું, પણ મેં તેના હાથમાંજ સઘળી સત્તા આપી નથી. તેનાથી થયો તો થોડોજ ઉપદ્રવ થશે. કદાપિ થયો તો તેનો બદલો વાળવામાં આવશે. તેના માથાઉપર આપણો કુમાવિસદાર છે, તે રુડી સમજણનો અને ભલો માણસ છે; તે ન્યાય અન્યાય જોઈને ખરું હશે તેજ કરશે. તેણેજ મને તે માદીકરીનું વર્તમાન જાણ કર્યું, કે તે ભલાં છે, અને તે માણેકબાઈ ડોશીના ઘરમાં રહેછે એ પણ મને કહ્યું.

રામ૦—પણ બાપા, હરજીએ તે વખતજ જો તે છોકરીને મારી હોત તો કેમ થાત?

ત્ર્યંબ૦—એટલું તેનાથી કરાય નહિ. મેં તેને ખરેખરી તાકીદ કીધીછે, કે તને કોઈ કેવો પણ અન્યાય કરતાં જણાય, તોપણ તેના શરીરને હાથ અડકાડીશ નહિ; તેને કુમાવિસદારની પાસે લેઈ જવો.

રામ૦—બાપા, પેલી તે નાની છોકરીને લેઈને મારી બહેન આવી.

પ્રવેશ ૮.

ત્ર્યંબકરાય, રામરાય, હીરાબાઈ, અને જમની.

રામ૦—(ટોપલી લેઈને જમની પાસે દોડેછે.) આ લે છોકરી આ લે તારી ટોપલી. તેમાંથી તારા એકે બાજરિયાને પણ કોઈએ હાથ લગાડ્યો નથી વારુ.

જમ૦—અરે મારી ટોપલી! અરે મારા નાના શેઠ, હું તારી કેટલી ઉપકારી થઈ! (ત્ર્યંબકરાયને જોઈને) આ કિયા ગૃહસ્થ છે?

હીરા૦—(બાપ પાસે દોડીને તેની કેડ ઉપર ચઢેછે) જમની, જો અમારા આ બાપ.

राम०—हुं तने खरेखरूंज कहुंछुं, जमनी. अमारा बाप सारा छे. तुं कांई बीश नहि. आव हुं तारी अने तेनी ओळखाण करी आपुं. (जमनी आगळ जायछे.) तने दुःख दीधुं माटे बापाए हरजीने सारी शिक्षा कीधी, सांभळ्युं?

जम०—(बीती बीती त्र्यंबकरायपासे जायछे, अने तेने नमेछे) महाराज, हुं आटली बराबरी करूंछुं माटे क्षमा करजो. तमारां छोकरां घणांज भलां छे माटे कहुंछुं.—

त्र्यंब०—(एक तरफ वळीने हळवेज) रामराय कहेतो हतो ते खरूंज. एना मोढासामुं जोतां ए जूठी छे एवो वेहेम कोईने आवशे? एनी रमणीय आकृति, बोलवानी चतुराई, ए एना मोटपणाने देखाडेछे.

जम०—(रामरायने अने हीराबाईने हलके शब्दे) में तमारा बापाने रीस चडे एवुं तो नथी कर्युं?

त्र्यंब०—(ते सांभळीने) ना, मारी लाडकी. मारां छोकरांए तारो सत्कार कर्यो तेमां कांई वत्तुं कर्युं नथी. तुं तेने योग्य छे.

हीरा०—खरूं, बापा. ए तेवीज छे. पण जो तमे एनी माने जोई होय तो!

त्र्यंब०—तारी मा कोण छे? छोकरी. आ गाममां तमे क्यांथी आव्यां? अने तमे पेट केम भरोछो?

जम०—पेट केम भरीए छिये! हुं शुं कहुं? कदी मळेछे, कदी भूख्यां रहीए छिये. अमे आखो दहाडो कोईवार आखी रात पण सूतर कांतीए छिये, शीवीए छिये, अने पेट भरीए छिये. माणेकबाईए पोताने घेर अमने रहेवाने जग्या आपीछे. तेणे मने खेतरमां बाजरियां वीणवा आजज मोकली हती; ते पहेलीं खेपेज एम थयुं.

राम०—(जमनीना कानमां) आज तारूं भाग्य सारूं, बहेन बापानी आज्ञा लेई मूकनार छे; पछी तने वीण्यावगरज दाणा मळशे.

त्र्यंब०—पण आगळ तमे क्यां हतां?

जम०—अहिंथी थोडाक गाउउपर रेणुकापुरिमां हतां, त्यां घणी मोंघवारी थई, माटे माणेकबाईए मारी माने कह्युं के तुं अहिं आव, हुं तने जग्या आपीश.

त्र्यंब०—(एक तरफ जईने) लोक ज्यारे एक बीजाने एवा सहाय थायछे त्यारे पछी मातबरे केटली सहाय करवी ? (जमनीने) छोकरी, तारो बाप जीवेछे ? ते शो धंधो करेछे ?

राम०—हुं शरत करुंछुं, के ते वैतरो नहि होय.

हीरा०—अने एनी माने जोयापछी हुं पण करीश.

जम०—(जराक गभराईने) मारो बाप ? मारे बाप नथी. खरेखात में जोयोज नथी. हुं जन्मतां पहेलांज ते मुओ. ओः होः ! जो आज ते जीवतो होत तो केवुं सारुं थात !

त्र्यंब०—ते कोण हतो ए तुं जाणेछे ? अने तेनुं नाम शुं ते कहे.

जम०—मारी मा तमने ते ठीक कहेशे.

त्र्यंब०—ते मारी साथे बोलशे ?

हीरा०—हा ते हमणा अहिं आवशे. हुं लगारेक पाछळथी आवुंछुं एम तेणीए अमने कह्युं.

त्र्यंब०—छोकरी, तने शीखामण कोनी ?

जम०—ते सघळुं मारी माए कर्युं. मने लखतां वांचतां तेणीए शीखव्युं; हमणा ते मने परमेश्वरनो भजनमार्ग शीखवेछे, अने चित्र काढतां पण शीखवेछे.

त्र्यंब०—चित्र काढतां ! तो हवे मारी निशां थई के ए कोई मोटा कुटुंबमांनां दरिद्रथी आवी दशाने पाम्यांछे.

हीरा०—ओः होः ! ते पेली आवेछे.

राम०—एज के ते ?

त्र्यंब०—(एक कोरे) एमनुं वर्त्तमान सांभळवाने हुं घणो इच्छुंछुं. आ छोकरीनी आकृति उपरथी मने एना बापनुं भान थायछे, पण पक्कुं सांभरतुं नथी.

———

प्रवेश ९.

त्र्यंबकराय, जोईतीबाई, रामराय, हीराबाई, जमनी.

जम०—(माने भेटवाने दोडेछे. मा त्र्यंबकरायने देखीने गभरायछे) आव, मा, आव, बीश नहि. आ ते बेउ छोकरांना बाप के जेणे आपणा उपर घणी ममता करी, अने जेवां एमनां छोकरां तेवाज एओ पण दयावान् छे. (जोईतीबाई हळवे हळवे आगळ आवेछे. हीराबाई आगळ जईने हेतथी तेनो हाथ झालीने तेने बापनी पासे लावेछे.)

हीरा०—मारा बापने सर्व समाचार मालूम पड्या; हवे नवुं नहि कहेवुं पडे.

जोई०—महाराज, मारी जमनी चोर छे एवुं तो तमारा ध्यानमां आव्युं नथी ?

त्र्यंब०—बाई, तमारी छोकरीने अने तमने जोईनेज तमारुं भलापणुं स्पष्ट देखायछे.

राम०—तेनुं नाम जमनी के ? ए नामज कहेछे के ए दाणा वीणीने पेट भरवा सारु अवतरी नथी.

जोई०—शुं करिये, दरिद्रावस्था घणी कठण छे, पण ज्यांसूधी अमारे हाथथी खोटुं कर्म थयुं नथी त्यांसूधी अमे—

त्र्यंब०—गरीबीनी लाज कोईए राखवी नहि. सद्गुण छे त्यां पण ते जणायछे. बाई, हवे हुं बराबरी करीने पूछुंछुं, क्षमा करजो, तमारुं नाम शुं ?

हीरा०—एनुं नाम जोईतीबाई मेडतणी.

जोई०—हवे हुं तमाराथकी मारी खरी हकीकत छानी राखती नथी. हुं एवा दहाडा काढुंछुं, अहिं मारो उपाय नथी एवुं रायजी साहेबना मनमां आवे माटे कहुंछुं;—मारा मनमां छे के तेमनो अपवाद थाय नहि. (छोकरां तरफ जुएछे) गरी-

बीनी लाजसारू नहि, पण जो मारूं नाम प्रगट थयुं तो पछी हलकी जातिना लोक जे कोई नीच हशे ते मने हशीने संतोष पामशे; शामाटे जे कोई समये मोटा माणसथकी तेमना गरीब-पणानो तेवोज तिरस्कार थायछे.

राम०—वारू त्यारे हुं सांभळतो नथी.

हीरा०—हुं कोईने ए वात कहीश नहि. हुं खरूंज कहुंछुं जे तमे गमे ते हो, पण जमनीने हुं मारी बहेनपणी करीश.

त्र्यंब०—बाई, कहुंछुं ते खरूंज मानजो. मारा मनमां एम आव्युंछे, के निश्चय तमारूं कल्याण करवुं, माटे हुं आटलुं लंबाणीने पूछुंछुं.

जोई०—हुं गरीब पण मोटा कुळमां उत्पन्न थईछुं. आठ वर्ष थयां मारा बापे मने वीरसिंह मेडतीआ लश्करी सरदारने आपी.

त्र्यंब०—वीरसिंह मेडतीआ! वीरसिंह!

जोई०—अमारूं लग्न थयापछी अमे रतनपुरमां आव्यां, त्यां मेडतीआनुं वतन हतुं.

त्र्यंब०—हा तेज! तेज! आ छोकरीना चहेरा उपरथी तो साफ देखायछे के तेज.

जोई०—ते केम रायजी?

त्र्यंब०—आगळ बोलो, बाई.

जोई०—हुं हवे थोडामांज कहुंछुं. अमे संसारना सुखनो अने पोतामां परस्पर प्रीतिनो अनुभव लेवा मांड्यो, एटलामां अरे दैव! कठण चाकरीए करीने तेमनुं शरीर बगड्युं, अने मारूं कर्म फूटयुं तेथी एम थयुं. (ते रडेछे.)

हीरा०—(जमनीने) बहेन, तुं वहेलीज बाप विनानी थई.

जम०—अरे दैव! जन्मता पहेलांज.

जोई०—घरधणी मुआ त्यारे आ छोकरी मारा पेटमां हती. मारा निर्दय दियरे मने पेटे छोकरो नहि जाणीने घरमांनुं सर्व ठेकाणे

करीने पछी तेणे जे ऊठावीने आप्युं ते लेवुं पड्युं.

त्र्यंब०—ए उपरथी तमने घणुं थोडुं आप्युं हशे एम देखायछे.

जोई०—ते उपर अमे थोडां वर्ष रतनपुरमां काढ्यां, पछी सर्व वेचीने नाम छूपावीने अमरपुरमां आव्यां. त्यां माणेकबाई मळी तेणीए आ गाममां आण्यां.

हीरा०—अरे, ते आपणी माणेकबाई, बापा.

जोई०—पहेलां मारे हाथे तेना उपर कांईक उपकार थयो हतो, ते संभारीने तेणीए मने पोताने घेर बोलावी. ते अमारी घणी खबर लेछे के तमे मारो अंतकाळ साचवजो अने आ मारी झूंपडी छे, ते मारी पाछळ तमेज लेजो. एवी मारी वात छे.

त्र्यंब०—थयुं, बाई. हवे ते माणेकबाईने कृतज्ञता विषये मारा करतां वत्ती हुं थवा देनार नहि. आजने दिवसे बाई मने घणो आनंद थयो, के तमारा धणीए मारा उपर जे उपकार कर्याछे, ते वाळवानो योग परमेश्वरे आण्यो.

जोई०—ते केम रायजी साहेब, तमे मारा घरधणीने ओळखता हता!

राम०—आ जमनीना बापने?

हीरा०—अरे! मारी जमनी, हवे मने जणायछे के तने अमे अमारे घेर राखिये, पण तने शुं थयुं? तुं केम रडेछे!

जम०—ना, मने आनंदनां आंसु आवेछे.

त्र्यंब०—तमारा भर्त्ताए तो मारो प्राण बचाव्योछे. ओः हो! हुं आज केवो तो सुखी, जे ते पुरुषनी बायडीनी अने छोकरीनी सेवा मारा हाथथी थशे! पहेलां लडाईमां हुं तेना हाथ हेठळ चाकरी करतो हतो. एक समये शत्रुना हाथमां जई पड्यो, त्यां मारा उपर एक बारगीरे घोडो ऊठाव्यो, अने हुं तो श्रमथी छेक थाक्यो हतो, ते वखते जो मेडतीआ ठाकोर आगळ आव्या न होत, तो हुं आज लगण जीवतो क्यांथी रहेत!

जोई०—हुं पण तेमनुं शूरापणुं सांभळती हती.

त्र्यंब०—त्यारपछी एक समये हुं पोतानी पायगासाथे काम उपर हतो त्यां शत्रुए एकाएक अमारा उपर छापो मारीने पकडी लीधा, अमारुं सर्वस्व लूंटी लीधुं, मने जखम लाग्या—ए खबर मेडतीआ ठाकोरने मालूम पडतांज तेणे शत्रुभणीना सेनापति जादवराय हता, तेमने सिफारस पत्र मोकलीने मारी आबरु रखावी. मारा घा रुझातां बे वर्ष थयां. पछी हुं त्यांथी छूटीने घेर आव्यो, अने वीरसिंहजीने मळवा आववानो हतो, एटलामां एकाएक अमारी रवानगी हिंदुस्तानभणी थई, त्यां हुं परण्यो; अने छ वर्ष रहीने पोताना देशमां आव्यो अने शोध काढ्यो त्यारे सांभळ्युं जे मेडतीआ ठाकोर वैकुंठवासी थया. एवा पुरुषनां बायडी छोकरांने विपत्ति ! ए मारा ध्यानमां नहि तेमां आज तमने जोईने मारी छाती फाटी गई, बाई.

जोई०—ओ परमेश्वर ! तें अहिं मने लावीने आ शो चमत्कार कर्यो !

राम०—(जमनीने) शुं तारा बापाए मारा बापानो प्राण बचाव्यो ?

हीरा०—हवे अमे केटली वत्ती तमारी ममता करिये !

त्र्यंब०—जमनी, बेटा आव अहिं, हुं छुं त्यांसूधी तुं पोतानो बाप जीवतो छे एम जाणजे हो. मारां छोकरां, तमारी मा मुई, तेनी जग्याए तमे आ बाईने मा कहो. बाई, तमे जमनीने शीखवी (जमनी तेनीपासे जायछे अने तेनो हाथ पकडेछे) ते उपरथी मने जणायछे के तमे मारां छोकरांने विद्याभ्यास कराववाने योग्य छो. हुं तमारी संभाळ करीश. फरीथी दरिद्रतानी पीडा तमने थवा देनार नहि. (जमनी हजी तेनो हाथ झाली रहीछे.) हा छोकरी, हुं तने मारी छोकरी प्रमाणे पाळीश. तुं पोताना उदार बापनी प्रीतिमां छे माटे मारी अत्यंत प्रीतिपात्र छे, केमके ते मारे गुरुने ठेकाणे हतो.

जोई०—(ओडकार आव्योछे) रायजीसाहेब, तमारा उपकारनुं

वर्णन कहेवान मने शब्द मळतो नथी, पण मारा अंतरमा ने जे थायछे, ते आ मारा आनंदनां आंसु कहेछे.

हीरा०—(तेने मळेछे) मारी प्राण सरखी, मारी नवी मा ! तो हवे तुं नित्य अमारीपासे रहीश नहि वारु ? तुं जो, अमे तारी आज्ञामां केवा रहीए छिये.

राम०—हा, अने जमनीने बीजी बहेन पण थई. हवे एने दाणा वीणवा जवुं नहि पडे. अरे दुष्ट हरजी ! हवे हुं तारा चाळा पाडीश.

जोई०—मारां लाडकां छोकरां, तमे मने केटलो आनंद ऊपजावोछो ! हवे मने एकलीने तमे त्रण छोकरां थयां, माटे तमारो आदरसत्कार हुं मारा मनथकी करीश. (त्र्यंबकरायने) रायजीसाहेब, आज्ञा आपशो तो आ सुखसमाधाननुं वर्त्तमान हुं माणेकबाई डोशीने जईने कहीश; ए सांभळीने तेने हर्षनो वायु थशे.

त्र्यंब०—ठीक छे, बाई. एटलामां हुं पण घेर जईने तमारे सारु एक ओरडी तैयार करावुंछुं.

हीरा०—बापा, हुं मारी नवी मा साथे अने जमनी साथे जाऊं ?

राम०—अने हुं पण जाउं ? बापा, मने एमनी साथे जवुं गमेछे.

त्र्यंब०—सुखे जाओ, छोकरां. अने पछी जोईतीबाईने अने जमनीने आपणे घेर तेडी लावजो, हो. माणेकबाईने पण आज आपणे घेर जमवाने नोतरुं देजो.

राम०—(जमनी टोपली लेवा जती हती तेने) नहि, नहि, जमनी, तेने तुं हमणा अडीश नहि, त्यांज रहेवा दे.

जम०—रायजी, हुं ए टोपली करोड रुपिआ सारु पण कोईने आपनार नहि. मारो अने मारी मानो जे आज भाग्योदय थयो तेनुं मूळ ए टोपली छे. ना, मारी वहाली प्राण सरखी टोपली, तने माथा उपर लेवाने हुं लाजीश नहि.

(ते घणुं बळ करीने ऊंचकेछे.)

हीरा०—एटलुं तो कर, के मांहेलां बाजरियां काढ, एटले ते हलकी थशे.

जम.—केम काढीश ? ते बाजरियां मारां छे, मने ते पेला डोसाए आप्यांछे ए विषे तमारो हरजी गमे ते कंई कहे नहि; ते तो हुं माणेकबाईने भेट करीश.

त्र्यंब०—तेने हुं वीसरनार नथी. आजथकी जन्मसूधी हुं तेने नित्य अन्न आपीश.

जोई०—परमेश्वर तमारुं कल्याण करो, अने तमारां छोकरां तमारां जेवां धार्मिक थईने तमने सर्वदा आनंद करो !

(सघळां ऊठीने जायछे.)

गंगा अने जमना.

प्रात:काळे वसंत ऋतुमां एक दिवसे एक श्रीमंत पटेलनी छोकरी नामे गंगा हाजरीने सारु सुखडी साथे लेईने पोताना बापनी वाडीमां गई हती. मनमां एवुं के चार घडी अहिं तहिं फरीने हाजरी करुं तो रुचि वत्ती थाय.—ते त्यां सघळी वातथी आनंद पामी. पदार्थमात्र चढता दहाडानी शोभाने अनुकूळ थया तेणे करीने तेनी सर्वे इंद्रिओने सुख थयुं—मंद सुगंध, शीतल वायुना स्पर्श थकी, त्वचाने; मधुर फळना रसथकी, रसनाने; पुष्पना सुगंधथकी, घ्राणने; पक्षीओना मधुर शब्दथकी, कर्णने; ए प्रमाणे ते गंगा त्यां सर्व विषयथकी आनंद पामीने सात्विक भाव पामीछे, एटलामां त्यां कोईनां पगलां वाग्यां. ते समये चकित थईने जुएछे तो सामेथी एक छोकरी हाथमां लूखो बाजरीनो रोटलो लेईने मोटी रुचिथी खाती खाती पोतानी भणी आवेछे एवुं जोयुं. ते पण त्यां रमवाने माटे आवती हती. तेनी दृष्टि अहिं तहिं जोयाथी चंचळ हती, माटे ते पासे आवी त्यारे तेणीए गंगाने जोई; जोतांज ते नीचुं घाली स्तब्ध रही, पछी जेवी हरणी भय पामे तेवी बीने पाछे पगे नासवा मांडयुं, ते समये गंगा कहेछे, ऊभी रहे, ऊभी रहे, छोकरी, लगार

ऊभी रहे, अली नासेछे केम ? ते सांभळीने ते वत्ती दोडी. गंगाए तेनी पछवाडे पडीने मोटा कष्टथी तेने आडीवाटे पकडी पाडी तेने कहेछे, तुं अंते मारे हाथे पकडाई, के ? हवे क्यां जईश ? में तने जोरथी पकडीछे; तुं हवे छूटवा पामीश नहि. ते वेळा ते छोकरी नाशी जवामाटे खेंचताण करवा लागी. तेने गंगा कहेछे, छोकरी, तुं एम नहि कर; हुं कांई दुःख देती नथी. ते स्नेहाई अने कोमळ शब्द सांभळीने छोकरीने धीरज आवी; पछी ते गंगासाथे पासेना बंगलामां गई त्यां तेने पोतानी पासे बेसाडीने पूछेछे. छोकरी, तारो बाप जीवेछे ?

जमना.—हा, बहेन.

गंगा —ते शो धंधो करेछे ?

जम०—पेटने सारू गमे ते काम करेछे. आजने दिवसे ते तमारे बागमां काम उपर रह्योछे. ते मने पोतानी साथे तेडी लाव्योछे.

गंगा.—हें ! पेलो जाडो भीमो तारो बाप ! पण तुं आ हाजरी शानी करेछे ? मने जोवा दे ए शुं खायछे. (ते तेमांनो थोडोक रोटलो खाई जुएछे) अरेरे ! आ शो जाडो अने भारे छे, मारा गळामां खूंचतोज गयो. तारो बाप तने एथी सारो केम आपतो नथी ?

जम०—तेनी पासे तमारा बापा जेटला पैसा नथी माटे.

गंगा.—पण ते मजूरी करीने मेळवेछे के नहि ? तेटलामां तेनाथी तने ताजो रोटलो अपाय नहि ? एनी साथे कांई शाक तो ?

जम०—हा, जो हुं तेने एकलीज होत तो. पण अमे पांच जणां छिये, सघळांए घणुं खानारां. वळी कोईने झबलुं जोईए, कोईने अंगरखो, कोईने टोपी; तेनो पण खरच छे. कोई वेळाए मारा बापने, शुं करूं ? एवुं थायछे. ते कहेछे के सघळी महेनत करी ते व्यर्थ. माराथी एमने जाडुं मोटुं वस्त्र पण पूरूं थतुं नथी.

गंगा.—त्यारे तमे कदी सुखडी खाधी नहि होय.

जम०—सुखडी ते शुं छे?

गंगा.—आ जो मारा हाथमां प्रत्यक्ष.

जम०—अरे बहेन! में ए कदी मारा जन्ममां जोई नहि हती.

गंगा.—थोडीएक खाई जो, बीश मा. आ जो हुं खाउंछुं.

जम०—(आनंदे) ओ हो! बहेन! केवी तो सारी छे!

गंगा.—खरुंज—वारु, तारुं नाम शुं छोकरी?

जम०—(ऊठीने तेने नमेछे) तमारी सखी जमना.

गंगा.—वारु त्यारे, जराक अहिं ऊभी रहे. हुं मारी मा पासेथी कांई तारे सारु मागी लावुंछुं—आ आवी, पण तुं जईश नहि हो.

जम०—नारे बहेन, हवे हुं शामाटे जईश?

गंगा दोडती गई, अने तेणीए मा पासे कांई ते छोकरीने सारु शाकभाजी माग्यां. मा तेनी धर्मवासना जोईने सुख पामी. तेणीए वाडकीमां थोडी खीर अने पोळी तेना हाथमां आपी. गंगा ते लेईने जमनापासे दोडतीज आवी, अने कहेछे, केम छोकरी, तने में घणी खोटी तो नथी करी? आ ले हवे तारो जाडो रोटलो पडतो मूक, ते पछी तुं गमे तेटलो खाजे.

जम०—(खीर मोढे मांडीने घूंटडा भरेछे) अरे, बहेन! आ अमृतसरखुं गळ्युं छे. एवुं में कदी खाधुं नहोतुं.

गंगा.—तने भावेछे ए जोईने मने संतोष थयो. प्रथमज मारो निश्चय हतो के तने ते भावशेज.

जम०—शुं बहेन! तमे आ आवुं नित्य खाओछो! अमे गरीबे आवुं कदी पण चाख्युं सरखुं नहोतुं.

गंगा.—सांभळ त्यारे; ज्यारे त्यारे तुं मारीपासे आवती जा. हुं तने आवुं नित्य आपती जईश. पण तुं नीरोगी केम देखायछे, अली! अरे तने कदी दुःख थतुं नथी?

जम०—दुःख! शुं मने? ना कदि नहि.

गंगा.—तने कदी सळेखम थतो नथी के ? अथवा तारुं माथुं दुखतुं नथी के ?

जम०—ते रोग केवो होयछे, बहेन ?

गंगा.—कोई खें खें करवा लाग्युं अने नाक नशिकवा लाग्युं, एटले जाणवुं जे एने सळेखम अने ऊधरस थयांछे.

जम०—हें हें ! तेवुं मने पण कदी थायछे. पण ते शो रोग छे ?

गंगा.—पछी तुं शुं करेछे ? खाटलामां पडी रहेती हईश एम जणायछे.

जम०—खाटलामां पडी रहुं ! हा, पछी थयुं ! वळती मारी मा क्रोध करशे, के हुं आळसु थई.

गंगा.—नहितो ताराथी शुं काम थवानुं हतुं ? तुं छेक नानी छे.

जम०—केम मारे गायने सारु घास लाववानुं नथी शुं ? अने बाळवाने सारु लाकडां ? खेतर नींदवानुं, दाणा वीणी लाववानुं ए मारुं काम. अरे बहेन ! अमाराथी काम कर्याविना रहेवातुं नथी.

गंगा.—अने तारी बहेनो तारा सरखीज नीरोगी छे के ?

जम०—अमे सघळां नीरोगी छिये, अने ऊंदरनां जेवां उद्योगी.

गंगा.—वारु त्यारे, मने ए वातनो घणो संतोष थयो. पहेलां में एवुं जाण्युं हतुं जे परमेश्वर तमारा गरीबना समाचार लेतो नहि होय, पण ज्यारे तुं नीरोगी छे त्यारे परमेश्वर तमने वीसर्यो नथी ए में जाण्युं. हुं पण सारीज छुं; पण तारा जेवी बळवान नथी. पण छोकरी, तुं अडवाणी केम चालेछे ? पगरखां केम नथी पहेरती ?

जम०—जो अमने सघळांने अमारो बाप पगरखां आपवा लागशे, तो खरचमां बूड्यो जशे.

गंगा.—तो तारा पगने कांई खूंचशे माटे तने चालतां भो नथी लागतो ?

जम०—तेवुं एकवार पण मारा मनमां आव्युं नथी. परमेश्वरे मारा पगनां तळियां पगरखां जेवां कठिण कर्यांछे.

गंगा.—मारां पगरखां अपात तो हुं तने आपत. पण ते खावानुं केम मूक्युं ?

जम०—वातोमांज वखत जतो रह्यो. हमणा मारे गायने काजे घास शोधी लाववाने जवुं जोईए. वारणे पहोर दहाडो चढ्यो, मारां भांडु घेर हाजरी करवा माटे वाट जोतां हशे.—

गंगा.—वारू त्यारे, तुं आ घेर लेई जा.

जम०—वारू, ए हुं घेर लेई जईने मारी बहेनोने आपीश.

गंगा.—आ तारी वात मने बहुज गमी.

जम०—मने जे जे सारी वस्तु मळेछे तेमांथी हुं तेमने आपुंछुं. एवी मारी चाल छे अने तेओ पण तेमज करेछे.

त्यारे हवे हुं जाउंछुं. (ते नमीने जायछे.)

गंगा०—(नमेछे) पण काले आ वेळा अहिं आववाने वीसरीश नहि हो.

जम०—(वार लगाडीने) जो मारी मा मने कंई मोकलशे नहि तो हुं खामुखा आवीश.

परोपकारना सुखनो गंगाए आ पहेलोज अनुभव लीधो. पछी ते लगार वाडीमां फरीने मनमां कहेछे, में आज जमनाने केवी सुखी करी ! ते मारी केटली उपकारी थई हशे ! तेनी बेहनो खीर खाईने शो आनंद पामशे ! हुं तेने जो चणीओ कांचळी आपुं तो केटलो मोटो आनंद थशे ! बहेने मने थोडा दहाडा उपर चणीओ कांचळी आपेलांछे ते घणां सारां छे; पण मने तेनो हवे अभाव थयोछे. मारी पेटीमां कांई जूनां लूगडां हशे ते हुं सघळां शोधी काढीश. ते मारा जेटलीज ऊंची छे. मारी कांचळी तेने शरीरे ठीक आवशे. ओः होः मारो जीव खरखरेछे, के हुं तेने सारां लूगडां पहेरेली क्यारे देखीश ?

बीजे दहाडे जमना फरीथी वाडीमां आवी, ते वेळा गंगाए तेने बरफी आपी. ए रीते जमना त्यां नित्य आवे, अने गंगा तेने नित्य नित्य नवा पदार्थ आपे. तेनी पासेना पैसा थई चूक्या,

त्यारे तेणीए कांई मानीपासे माग्या. ते तेने माए मोटा हेतथी आप्या. एक दिवस माए तेने उत्तर दीधो, तेथी तेने घणुं माठुं लाग्युं. ते माने कहेती हती जे मने पैसा आप; जमना अडवाणी चालेछे, ते माटे हुं तेने पगरखां लेई आपीश. माए कह्युं, हुं पैसा आपती नथी. गंगा बोली केम ? माए कह्युं, हुं एनुं कारण तने पछी कहीश. तुं पोतानी वहाली उपर एटली घोताळ थईश नहि. एथी गंगाने माठुं लाग्युं. ते दिवस तेने जमवुं पण सूझे नहि. ते जमती वखत संत्रूरीओ पीरसवाने लावी, ते निमित्ते माए जमनानी वात काढी.

रूपबाई.—हुं जाणुंछुं जे ताराकरतां आ संजूरीओ जमनाने वनी भावशे.

गंगा.—हा मा, ए तेणीए कोई दिवस जोई नहि होय. एनी कांगरा पाडेली कोर जोईने तेने अचरज लागशे. मा तुं कहे तो हुं तेने सारु ए लेई जाउं; आ बेज लेई जाउंछुं; जाउं ?

रूप०—ते मारा मनमां आवतुं नथी.

गंगा—केम वारु ? मा, तुं धर्मात्मा थईने एवुं केम बोलेछे ? सवारे में पगरखांने सारु पैसा माग्या ते पण तें न आप्या. ए उपरथी एम जणायछे, जे जमनाए तने कांई दुःख दीधुंछे. वाडीमां तेणीए कांई आपणो बिगाड कर्योछे के शुं, मा ? तेवुं हशे तो तेना कानमां कांकरा घालीश.

रूप०—ना, ना, मारी लाडकी. जमनाए मने दुःख दीधुं नथी, पण तेना उपर तुं एटली ममता करीने तेने सुखी करनार के दुःखी ते कहे वारु ?

गंगा.—सुखी करवानी एमां संशय शो ? परमेश्वर करे अने मने तेने विषे विपरीत वासना न थाय.

रूप०—हुं पण जाणुंछुं जे ते सुखी रहे. पण छोकरी, आ खरुं के ते सूको रोटलो चावीने हाजरी करती हती ?

गंगा—खरूं मा, हुं तने खोटुं शाने कहुं ?

रूप०—अने ते हजु पण तेवा रोटला उपर संतुष्ट छे के नहि !

गंगा.—अरे मा, एमां शुं कहेवानुं ! हुं जेम दहिं भात रुचिथी जमुंछुं, तेथकी वत्ती रुचिए ते पोतानो जाडो रोटलो खायछे.

रूप०—ए उपरथी मने जणायछे के तेने भूखज सारी लागेछे. पण ते अडवाणी चालेछे ए मने सारूं लागतुं नथी.

गंगा.—हुं तेने सदा अडवाणी देखुंछुं. जोईए तो तुं माळीने पूछ, जे हुं खरूं कहुंछुं के नहि.

रूप०—ज्यारे ते कांकरा उपर, घास उपर चालती हशे, त्यारे तेन पगने ठेशो वागीने, कांटा भागीने, लोही नीकळतुं नहि होय ?

गंगा.—ते कांई थतुं नथी. ते हरणी सरखी अहिंथी तहिं दोडेछे, अने कहेछे, परमेश्वरे मारा पगनां तळियां पगरखां सरखां कठण कर्यांछे, ए वात शी सारी करीछे !

रूप०—हशे तुं कांई जूठुं बोलवानी नथी; पण तुं कहेछे तेवुं होवुं मने कठण देखायछे; तनेज जो सूको रोटलो आप्यो तो ते खातां तुं वांकुं अने चुंकुं मों केवुं करीश ! एकादो कडको मारा देखतां खात तो हुं पण जोत.

गंगा.—ते मारा गळामांज भराई रहेशे.

रूप०—अने तुं ऊघाडे पगे केवी चालेछे ते मारे एकवार जोवुं छे.

गंगा.—रीसे नहि भराय तो कहुंछुं. काले मारा मनमां तेवुं आव्युं तेथी वाडीमां हुं जोडा काढीने अडवे पगे चालवा लागी ते मने घणुं कठण लाग्युं. तेमज चाली एटलामां ठेश वागी अने पग दुखायो, तेनी मने एवी कळ आवी, जे शुं कहुं ? पछी तेवीज हळवे हळवे पाछी जईने में फरीथी जोडा पहेर्या, अने नियम लीधो, जे हवे फरीने कदी अडवाणी चालीश नहि. अने गरीब बिचारी जमना रे ! ते बारे महिना अडवाणी चालेछे.

रूप०—पण ए केम बारु, के तेना जेवोज सूको रोटलो ताराथी ख-

वातो नथी ? अने तेनी पेठे ताराथी ऊघाडे पगे चलातुं नथी ?

गंगा.—टेव नथी माटे, मने जणायछे.

रूप०—तो हवे सांभळ. जो तुं तेने तारा जेवी सारुं सारुं खावानी अने जोडा पहेर्यानी टेव पाडीश, तो पछी तेने जाडो रोटलो खावो, अने ऊघाडे पगे चालवुं कठण पडशे. त्यारे हवे तने जणायछे के आपणे तेनुं सारुं कर्युं ?

गंगा.—पण हुं तेनुं जन्मसूधी पूरुं करीश.

रूप०—घणी सारी वात छे, पण तने जे पैसा मळेछे तेटलामां तुं तेने पाळीश के ?

गंगा.—शी चिंता छे, थोडुं थोडुं तुं पण आपजे.

रूप०—आपणे गरीबने धर्म करवो ए घणुं सारुं छे, पण ते धर्म करवाने तने एकली जमनाज छे शुं ?

गंगा.—ना, मने बीजां पण गरिब घणां देखायछे; त्रे छोकरीओ तो आपणा घरनी पासेज छे, तेमने बाप नथी अने मा नथी.

रूप०—अने तेमने बीजाना धर्मनी बहु गरज छे नाहि ?

गंगा.—खरी वात.

रूप०—त्यारे जो तुं पक्वान अने मीठाईओ सघळुं जमनानेज आपीश अने बीजां भूखे मरेछे ते गरीबनो समाचार लेईश नहि, तो ते नीति नाहि. एवुं जे कोई करेछे तेने अघटतुं कहेछे.

गंगा.—कोई दहाडो हुं तेमने पण आपीश, पण जमना मने घणी वहाली लागेछे.

रूप०—वारु, पण तेनुं पूरुं करतां तुं मुई त्यारे—

गंगा.—त्यारे ते मारे नामे घणुं रडशे, एमां शो संदेह !

रूप०—हा; ते मने मालूम छे. पण ते पाछी दरिद्रमां पडशे नहि शुं ? अने सारुं खावानी अने पेहरवानी लालचे एकादुं खोटुं कर्म आचरशे नाहि ? पछी तेनो दोष कोने माथे ?

गंगा.—(लगार खिन्न थईने) ते दोष मारे माथे आवे एम ज-

णायछे, मा, तो एवुं थायछे जे हुं तेने आजथी कांई न आपुं; केम वारू ?

रूप०—हुं छेक एवुं कहेती नथी. तुं तेने कोई कोई दहाडो गळ्या पदार्थ आपती जा. तेने एकादुं ओढवानुं वस्त्र पण आप.

गंगा.—हा, ते मारा मनमां आव्युंछे. तुं कहे तो हुं तेने मारी ओढणी आपुं.

रूप०—खरूंज; तारी बारीक ओढणी तेने घणीज काम आवशे. तेनां बीजां लूगडां खादीना, अने ओढणी मात्र—ओः हो ! शी सारी शोभशे !

गंगा.—खरी वात, मा; पछी एनो विजोड थाट जोईने जे ते तेनी भणी आंगळी देखाडवा लागशे, तो हवे केम करवुं वारू ?

रूप०—हुं तो एम करूं के, केटलाक दहाडासूधी पैसा साचवुं; अने जमनाने जे तरत जोईए छे, ते सर्व एकी वारे लेई आपुं. गरीबनां छोकरां लूगडां वापरेछे तेवांने वधता पैसा पडता नथी. गंगाए मानो उपदेश सांभळी लीधो. पछी आगळ ते जमनाने खावाना पदार्थ करतां तेने काम आवे एवा पदार्थ वधता आपवा मांड्या. कोई वेळा ते तेने कामळी आपे, कोई समये चणीओ तथा तेने शीखववासारू गामना महेताजीने ते कांई आपती. ते उपकार संभारीने जमनानी पण ममता गंगा उपर घणी थई. ते ज्यारे आवे त्यारे गंगाने पूछे, मने कांई काम कहो. मारा हाथथी थई शके एवुं कांई काम छे ? तेने गंगा ज्यारे एकादुं काम कहे, त्यारे जमना गंगाने वधती प्रसन्न करवा माटे ते काम मोटी प्रीतिथी करे. एक दिवसे वाडीना दरवाजापासे आवीने जमनाए गंगानी वाट जोई. ते दिवसे गंगा त्यां आवी नहि. बीजे दिवसे फरीथी त्यां गई ते दहाडे पण आवी नहि; एम चार पांच दहाडा गंगानो मेळाप थयो नहि, माटे ते घणी गाभरी थई, अने मनमां विचार करेछे, परमेश्वर, एवुं तो नहि होय, के गंगानी ममता आज मारा उपर ओछी

थई ? में अजाणे तेने कांई दुखवीतो नहि होय ? ते मने जणाय तो हुं तेनी पासे जईने क्षमा मागीश. तेना वहेनपणा वगर हुं जीवती रहेनार नथी. पछी जमना गंगाने घेर गई तो रूपबाईनी कळमण घरमांथी बारणे आवी, तेने ते ऊभी रहीने पूछेछे, आज गंगाबाई क्यां छे ? तेणीए उत्तर दीधो, गंगाबाईनो भरोसो जणातो नथी, बाई, ते हवे घणा दहाडा बचवानी कठण; बाई मने घणो भो लागेछे. कोण जाणे, ते आ वेळाज जीवती हशे के नहि होय एनो भरोसो अपातो नथी. तेने शीतळादेवी आवीछे, ते सांभळीने " अरे परमेश्वर ! तुं तेने मरवा देईश नहि " एवुं कहेती कहेती जमना रूपबाईनी ओरडी भणी दोडी. तहिं जईने कहेछे, " बाई, परमेश्वर सारू, मारी गंगाबाई क्यां छे ते देखाडो, मारे तेने जोवी जोईए." रूपबाईए तेने वारी, तोपण ते ओरडीमां पेठीज, त्यां तेनो उपाय नहि. गंगाना शरीरमां ताव घणो भरेलो हतो; आमथी तेम वळवानुं सामर्थ्य रह्युं नहोतुं. तेनां सगांमांनुं कोई तेनी पासे ऊभुं रहे नहि, ते जोईने तेने घणुंज दुःख थयुं. गंगाने जोईने जमनानी आंखोमांथी आंसुनी धारा चाली. तेणीए तेनो हाथ झालीने तेनुं चुंबन कर्युं अने कहेछे, " अरे मारी अन्नदाता ! में तने आज आवी जोई ! मारी बहेन, तुं मरीश नहि; हुं तने पगे लागुंछुं. तुं गई तो मारो समाचार कोण लेशे वारू ? हुं तारीपासे रात दहाडो रहीने चोकी करीश, तथा तारी चाकरी करीश. ए तुं मने करवा देईश के ?" गंगाए आंखे करीने अने हाथ दाबीने तेने जणाव्युं जे, " तुं मारी पासे रहीश तो मने घणुं सारूं लागशे. " पछी रूपबाईना विचारथी जमना गंगानी चाकरी करवा रही. तेणीए घणुंज वय प्रमाणे तेनुं जतन कर्युं. पोतानी पथारी गंगाना खाटला जोडे पाथरी. ओरडीमांथी एक क्षण पण दूर जती नहि. गंगा लगार खोंखारे एटले जमना "शुं थयुं ? शुं जोईए छे ?" ए पूछवाने पासे तैयारज छे. वैद्य कहे ते औषध ते पोताने हाथे तैयार करीने

आपे. करी प्रमाणे खावाने आपे. वळी कोई वार कांई कंडीआ, वीजणा करीने अथवा चित्र काढीने, अथवा गीत गाईने, अथवा जे जे कल्पनामां आवे ते ते करीने जमना गंगानुं दु:ख वीसारीने जेवी गमत थाय तेम करे. गंगानी आंखो आठ दिवससूधी मीचेली हती ते दहाडा तेना घणाज कठण गया. तेवारे गंगाने जे गमे ते वात जमना पुस्तक वांचीने तेने संभळावे. गाममांनी वातो तथा कहेणीओ कहे. तेने वारे वारे धीरज आपे, अने कहे के, "तुं बीश नहि. जेवी तें मारा उपर दया करी, एवी परमेश्वर तारा उपर करशे अने तने वहेलो करार करशे हो, मारी अन्नदाता गंगाबाई." ए शब्द बोलतां तेनी आंखोमांथी आंसुनी धारा चाले; तेटलामां ते लूछीने ते गंगाने कहे, "मारी गंगाबाई, हुं तारो वखत जवाने एकादुं गीत गाउं के?" गंगा अणसारे मात्र कहे. पछी जमनाने जेटलां गीतां आवडतां होय तेटलां गाय. ए प्रमाणे गंगाने आनंद पमाडीने तेनो वखत सुखे कढावे. आगळ हळवे हळवे तेना शरीरने करार थयो. आंखो ऊघडवा लागी, नबळाई गई, फोल्ला सूकाया, चाठां पड्यां तथा भूख लागवा मांडी. मोढा उपरना फोल्ला मात्र लगार लीला हता. एवो तेने दहाडे फेर जोईने जमनाने आनंद थयो, के ए हवे जीवती रही, नहितो मारी नहि एवी थई हती. पछी गंगानी पण तेना उपर घणीज माया थई. ते वारे वारे तेने कहे, के तें मारा उपर जे उपकार कर्याछे, तेनो गुण हुं केवो मानीश? तेणीए माने पूछ्युं के जमनाने शुं आपवुं? मा बोली, ते हुं आपीश, छोकरी. तुं राजी थईश एवुं आपीश, तेना उपकार तारा उपर अने मारा उपर पण घणा थयाछे. पछी रूपबाईए जमनाने काजे चणीओ, चोळी, ओढणीओ, साडीओ, ढींगलीओ एवुं लाववाने कह्युं. गंगा बोली, हुं तेने ते मारे हाथे आपीश. जमनाने आपवानां रमकडां, लूगडां आण्यां ते दिवसे घरनां सर्वने आनंद थयो. गंगानां सगांवहालां सघळां आव्यां हतां, ते सर्व गंगाने जोईने खुशी

थयां. गंगाना मनमां मोटो हर्ष के "जमनाने बक्षिश आपवाने अने तेना उपकार वाळवाने परमेश्वरे मने मोटुं सामर्थ्य आप्युंछे" एवो सर्वने आनंद थयो अने ते सर्व वाडीमां गयां. ज्यां गंगानी अने जमनानी पहेली ओळखाण थई हती त्यां गंगाए जमनानुं मोटुं सन्मान करीने तेने वींगलीओ आपी अने पोताने हाथे तेने लूगडां पहेराव्यां. जमना पण पगथकी माथासूधी ते सुंदर वस्त्र पोताने पहेराव्यां जोईने घणी संतोष पामी.

नानो जगु.

भगवंतराय देशाई एक दिवसे पोतानी वतनवाडीनी चोकसाई करीने गामथकी पाछा आवता हता. वाटमां आवतां तेमणे कोईने मसाणना चोतरापर विलाप करतां सांभळ्यो. ते मोटा माणस घणा दयावान् हता. तेमणे विलाप करनारानी मददने सारु जवुं, ए बुद्धिए घोडाउपरथी ऊतरीने चोतरा उपर चढवा मांड्युं; त्यां जुएछे तो कोई माणसने तरतज दाटी गयुंछे, ते उपर एक कळमीनुं छोकरुं पांच वर्षनुं रडतुं बेठेलुंछे. भगवंतराय तेनी पासे गया अने कहेछे, छोकरा, तुं अहिं शुं करेछे?

छोकरुं.—हुं मारी माने बोलावुंछुं. लोकोए तेने काले अहिं सूवाडी ते हजुए ऊठती नथी.

भगवंतराय.—छोकरा, ते मुई; ते हवे ऊठनार नथी.

छोक०—होवे, ते एमज कहेछे जे ते मुई; पण मुई माटे तेने मने भेटवाने शी चिंता छे? परम दहाडे ते मने सोनबाई पासे मूकी गई, त्यारे तेणीए मने कह्युं के हुं तने लेवाने आवीश, पण ते आवी नहिं. मारो बाप पण कंई जतो रह्यो; मारा नाना भाईने पण कोई लेई गयुं. हवे गामनां छोकरां मने पासे जवा देतां नथी.

भग०—पासे आववा देतां नथी; केम वारु?

छोक०—ते हुं जाणतो नथी; पण हुं तेमनी पासे जवा मांडुं एटले ते मने काढी मूकेछे, अने मारां मावापने मारुं कहेछे ते मने घणुं लागेछे. अरे मा ! अरे जी जी ! ऊठ ऊठ, वेहेली ऊठ.

भगवंतरायनी आंखोमांहे पाणी भराई आव्युं. ते छोकराने कहेछे, अरे ! तारो बाप अने भाई क्यां गया ते तुं जाणतो नथी के?

छोक०—मारो बाप क्यां छे ते हुं जाणतो नथी. मारो नानो भाई कालेज बीजे गाम गयो; एक माणस आवीने तेने लेई गयो.

भग०—अने तुं कोनी पासे रहेछे ?

छोक०—सोनबाई पडोसणनी पासे. मारी मा पाछी आवे त्यांसूधी हुं त्यां रहेवानो हतो. तेणीए मने वेहेली आवुंछुं एम कह्युं अने न आवतां अहिं सूई रही. सोनबाई पण मने वहाली लागेछे; पण (खाडामणी हाथ देखाडेछे) आमां मारी मा छे ते मने मारा जीवकरतां वत्ती वहाली छे. अरे मा ! मा ! रे तुं हजु केम सूतीछे ? क्यारे ऊठीश ?

भग०—छोकरा, तुं अमथोज हांको मारेछे. ते हवे ऊठनारी नथी.

छोक०—वारु, त्यारे हुं पण अहिं तेनी पासे सूउंछुं. तेमणे तेने ठाठडी उपर सूवाडी हती तेवारे में जोई ते करा जेवी टाढी थई गई हती. हुं अहियांज पडीश अने तेने खोळे सूईश.

ते करुणारस सांभळीने भगवंतरायनी आंखोमांथी पाणी खळे नाहि. तेमणे नीचा वळीने छोकराने ऊंचकीने छाती सरसो दाब्यो, अने बच्ची करी; तेने पूछेछे, छोकरा, तारुं नाम शुं ? मारा दीन बोला छोकरा.

छोक०—हुं सारो छोकरो होउं त्यारे मने जगु कहेछे अने खोटो होउं त्यारे जगो कहेछे.

भगवंतराय आंसु पाडेछे, तोपण ते सांभळीने हश्या, अने छोकराने कहेछे, " छोकरा, तुं मने ते तारी सोनबाईपासे तेडी जईश?" छोकरो बोल्यो, " हा चालो. " पछी ते छोकरो तेवोज ऊठ्यो,

अने भगवंतरायनी आगळ दोडतो दोडतो जईने तेमने सोनबाईना बारणा पासे तेडी लाव्यो. ते ओटला उपर बेठी हती, तेना भणी आंगळी करीने कहेछे, आ मारी बीजी मा. एम कहीने तेना खोळामां जईने बेठो. भगवंतरायनुं अकस्मात् आववुं जोईने सोनबाई विस्मित थई. पछी भगवंतराय, छोकराए करेलां सर्व चरित्र कहीने तेने कहेछे, "सोनबाई, एनां मावाप कोण छे, अने तेमनी शी अवस्था छे ते कहीश?" सोनबाई, हा महाराज कहीने, बोलेछे, "आ छोकरानो बाप साळवी छे. तेनुं घर आ मारा पडोसमां छे. ते घणो भलो, निर्व्यसनी, उद्योगी, प्रमाणिक, तेनुं वय त्रीश वर्षनी मांहे छे. एनी मा पण सारी हती, शरीरे नीरोगी नहोती, पण सुंदर अने संसार काममां रूडी हती; ते बे जणनुं लग्न थयुं तेने वर्ष सात थयां, त्यारथकी हुं जोउंछुं के बेउनी मांहोमांहे मोटी प्रीति हती. तेमनो धंधो जो सारो चाल्यो होत, तो हुं जाणुंछुं के ते बेउ सरखां सुखी आ लोकमां थोडांज नीकळत. वरनुं नाम हरिभाई, अने वहुनुं नाम गलालबाई. गलालबाईना बाप पासेथी कांई आव्युं हतुं ते तथा कांई हरिभाई पासे हतुं ते एकठुं करीने तेनां वासण कूसण तथा साळवीना धंधानो सामान लेईने तेओ संसार करवा लाग्यां. पछी तेमनी पासे कांई रह्युं नहि, पण तेमणे पोताना धंधा उपर महेनत करीने बे वर्ष सारां काढ्यां. आगळ छोकरां थवा मांड्यां, त्यारे तेमने संकट पडवा लाग्युं; तेमां पण तेमणे बमणी महेनत करीने निभाव कर्यो होत, पण लूगडां वणीने मेले तेमां खोट आववा लागी. पछी गलालबाई कापणीना दहाडामां खेतरमां कांई दाणा पेदा करी लावे, त्यारे तेमने खावानुं मळे. ते महेनतथी गलालबाईने रोग उत्पन्न थयो तेने ओसडने सारू पासे पैसा नहि, तेणे करीने हरिभाई घणोज हेरान थयो, तेवारे तेणे गांधीनुं करज कर्युं. आगळ गलालबाई लगार सारी थई, एटले हरिभाईनो धंधो छेकज बूड्यो. घराक छूट्यां

त्यारे घरनुं भाडुं तथा करज थयुं हतुं, तेनुं व्याज आपतां तेओ अकळायां. पछी तेमने उपवास पडवा लाग्या, तेमां पण ज्यारे तेमने अन्न मळे, त्यारे ते छोकरांने वहेंचीने ते वेउ पोताने दैववान् गणे. (ए शब्द सांभळीने जगु खूणामां जईने निसासा मूकीने रोवा लाग्यो.) आगळ ते उपर छ महीनानुं घरभाडुं चढयुं, तेवारे घरधणी घणो निर्दय हतो, तेणे हरिभाईने धमकावीने कह्युं के हुं तने बंदीखानामां बेसाडीश. तेना घणा कालावाला कर्या, त्यारे तेणे एक महीनानो वायदो ठराव्यो, अने कह्युं के हवे आगळना हुं सम खाउंछुं के घरनां वासण कूसण वेचीने बाकी रहेशे, ते सारु हरिभाईने बंदीखानामां नखावीश. ते घरधणी मातबर छे, पण तेने दया मूळगी नथी. ते हरिभाईनी अवस्था जोईने जेनी पत्थर जेवी छाती होय ते पण पलळे. हुं पडोसण मने तेमनी विपत्ति जोईने दया आवे पण शुं करूं? तेमनुं दुःख टाळवा मने सामर्थ्य नथी. एक वखत हुं पोते घरधणीपासे गई, अने तेनी प्रार्थना करी जे तेनी दरिद्रतासामुं जो अने कह्युं जे मारीपासे जेटलुं छे तेटलुं हुं तेना देवाने पेटे घरेणे आपुंछुं. एवे एवे घणे प्रकारे वीनव्यो, पण तेने दया आवी नहि. तेणे मने उत्तर दीधो जे तारी केटली शाख छे ते हुं जाणुंछुं. एम हुं करीश तो पछी सारो वेपार (एम कहेतां कहेतां सोनबाईनी आंखोमां पाणी भराई आव्यां). एवी तेणे मारी शोभा लीधी. ते सघळुं हुं ते वेळा पी गई. मनमां विचार्युं जे हवे जो हुं एने कांई वत्तुं बोलत तो ए हठे चढीने हरिभाईने वत्तुं दुःख देत. शुं करूं? जाते बाई मनिस, अने गरीब पडी. ओः होः! अमारा गरीबना जेवी वासना जो मातबरोने होत तो तेमने हाथे केटलां धर्मकृत्य थात! पछी में गलालबाईने बुद्धि बतावी के तें शाहपुरमां रामचंद्र शेठने घेर, पहेलां प्रमाणिकपणे चाकरी करीछे, तो आ वेळा तेनी पासे जईने कांईक उछीना पैसा माग. तेणीए मने उत्तर दीधो के ते हुं मारा वरने कहुंछुं. माराथी थाय न-

हि, शामाटे जे शेठना मनमां आवशे के एणे कांई धोताळपणुं करवां मांडयुं, माटे ए आ दशाने पाम्यां. आजथी त्रण दहाडा उपर नित्यप्रमाणे पोताना बे छोकरा लेईने मारीपासे आवी अने बोली जे "संध्याकाळसूधी आमने संभाळ, हुं पासेना गाममां जईने आवुंछुं, अने सूतर काढवासारु कांई रु मळे तो जोउं, तथा मारो वर बोल्यो, हुं रामचंद्रशेठ पासे जाउंछुं, ते माटे ते सवारेज ऊठीने बहार गयोछे." ते प्रार्थना सांभळीने में छोकरां मारे स्वाधीन कीधां. गलालबाई जवा लागी ते वेळा तेणीए तेमने छाती साथे भेटाड्यां, तेमने बच्ची कीधी, जेम कोई कहेशे जे छेल्ली भेट करी लेछे. तेनी आंखोमांथी आंसु चाल्यांछे, अने ते वडा छोकराने कहेछे, "जगु, हुं वहेलीज आवुंछुं; पछी हुं तने लेईश, रडीश नहि हो!" तेणे मने कह्युं के "बाई, मारां छोकरांनी संभाळ तमे घणी करोछो माटे हुं तमारी ओशिंगण छुं." एम कहीने तेणीए फरीथी छोकरांने बच्ची करी, अने गई. थोडीक वार गया पछी तेना घरमां में कांई गडबड सांभळी, पण मनमां जाण्युं जे ते बहार गईछे, तेमाटे बिलाडीए कांई पाडयुं हशे. एवुं समजीने में तेनो शोध कीधो नहि. सांज पडी, अंधारुं थयुं, तोपण छोकरां लेवाने कोई आवे नहि. पछी में जाण्युं जे आपणे तो तेने घेर जईए, अने शुं करेछे ते जोईए. एवुं धारीने गई तो बारणे सांकळ नहोती दीधी ते ऊघाडीने मांहे गई अने जोउंछुं तो अरे भगवान्! गलालबाईनुं मडदुं दादरना बारणापासे पडेलुं जोई हुं स्तब्ध रही; शुं करवुं ते सूझे नहि. पछी तेने सावध करवामाटे में नाना प्रकारना उपाय कर्या, पण मुईज ते केम ऊठे. पछी जईने वैद्यने तेडी लावी तेणे नाड जोईने मने निराश करीने सरकारनां माणस बोलाव्यां तेओए चोकशी करतां ठराव्युं के ते चक्री खाईने मरण पामी. पछी तेओए प्रेतने मूठीमाटी आपवा माटे हुकम आप्यो, अने तेना धणी हरिभाईनो शोध करो एम कह्युं. में सरकारमां कहीने बेउ छोकरां मारे स्वाधीन क-

री लीधां. मनमां विचार्युं के मारी पासे कांई नथी ए भगवान् जाणेछे, माटे तेज एमना पेटनुं ठेकाणुं करशे. पछी जोवा लागी तो आ छोकरानो नानो भाई मारी पासे रहेवाने अड करेछे, एटलामां काले गलालबाईना जूना मुरब्बी रामचंद्रशेठ पण तेने मळवाने आव्या तेमणे बारणां दीधेलां जोईने मारी पासे आवीने पूछ्युं, जे हरिभाई साळवी, तथा तेनी बायडी क्यां गयांछे? में तेमने घरमां तेडीने सर्व समाचार कह्या, अने बोली के हरिभाई, तमारी पासे कांई उछीना पैसा मागवा माटे गयोछे. ते बोल्या, मने मळ्यो नथी. पछी तेमणे बेउ छोकरां छातीसाथे दाबीने तेमनुं लाड कर्युं. तेमने जगुए पूछ्युं, "बापा, मारी मा घणी वार थई सूतीछे तेने तमे उठाडशो?" ते सांभळीने तेमने दया आवी, अने तेमणे मने कह्युं, जे आ बेउ छोकरां हुं मारे घेर लेई जाउंछुं. एमनो बाप पाछो आवे, अने तेने एमनुं पोषण करवानुं सामर्थ्य होय, तो हुं एमने तेने स्वाधीन करीश; त्यारलगण हुं एमने लेई जईने पहेलां विद्याभ्यास करावुंछुं. ए भाषण मने गम्युं नहि, शामाटे जे पेटनां छोकरांप्रमाणे एमना उपर मारी प्रीति छे. में तेमने कह्युं जे माराथी ए छोकरां छोडाय नहि, मने एमनी घणी ममता लागीछे, अने एमने पण मारी लागीछे. ते सांभळीने ते बोल्या, "वारू त्यारे, एक तुं संभाळ अने एक मारी पासे आप. तुं राखीश तेनो पण सर्व प्रकारे समाचार लेतो रहीश." एवुं बोल्या त्यारे माराथी तेमने ना कहेवाई नहि. तेमणे जगुने पूछ्युं, केम रे मारीसाथे आवेछे के? जगु बोल्यो, "शुं मारी मापासे मने तेडी जता हो तो चालो, हुं आवुंछुं." ते बोल्या, "छोकरा, मापासे नहि, पण तने हुं मारे सारे घेर तेडी जाउंछुं. तने सारू सारूं खावाने आपीश, अने मारी सारी वाडीमां तेडी जईश." ते बोल्यो, "ना, ना, हुं तो मारीमेळे सोनबाई पासेज रहीश. मारी मा छे त्यां हुं अहिंथी नित्य जतो जईश. तमारी सारी वाडीमां जाउं ते करतां

हुं मारी सारी मापासे जाउं ते सारुं." एम आ छोकरो बोल्यो, अने मारा खाटलानी पेली तरफ संतावा गयो. ते जोईने रामचंद्रशेठे एनी वात मूकी. पछी तेणे मने कह्युं के नाना छोकराने तेडवासारू हुं माणस मोकलीश, शामाटे जे ते तारी पासे रहेशे तो वत्ती महेनत पडशे. एवुं कहीने जती वखत तेणे मने पैसा आ छोकराने सारू आप्या. ए प्रमाणे एमनुं वर्तमान.

हमणा वळी एक दुःख मने एवुं थयुंछे जे आ छोकरानो बाप तो हजु आवतो नथी. गाममां लोक बोलेछे जे ते चोरोनी टोळीमां भरायोछे, अने गलालबाईए ते लाजथीज जीव आप्यो. आ गाममां ज्यां त्यां छोकराने मोढे पण एज वातो. आ छोकरो छोकरांओनी मंडळीमां जाय एटले तेओ एने हांकी मूकेछे, अने फरीथी आवशे तो मारीशुं एम कहेछे. तेणेकरीने आ छेक घेलो थयोछे, बहार पगलुं काढतो नथी. जाय तो माने दाटीछे त्यां मात्र जायछे.

भगवंतराय ते सर्व समाचार सांभळीने घणो क्लेश पाम्या. जगु जईने सोनबाईने दिले वळग्यो. ते तेनीपासे कालावालाजेवुं मों करीने जुए अने तेने मा मा कहीने बोलावे. ते समये भगवंतराय बोल्या, "सोनबाई, तुं घणी भली बायडी छे; तें उदार बुद्धिए आ अनाथ कुटुंबना सारा समाचार लीधा माटे परमेश्वर तने एनुं फळ सारुं आपशे."

सोनबाई.—में आ वातमां मने जे घटारत छे ते करतां कांई वधारे कर्युं नथी. एक बीजाने सहाय थवामाटे आपणने परमेश्वरे आ लोकमां मोकल्यांछे. हुं मारा मनमां निश्च एम जाणुंछुं जे बेसतां, सूतां, जमतां, चालतां, जे हुं सुख अनुभवुंछुं ते विषे हुं सर्व प्रकारे परमेश्वरनी देणदार छुं; तो आपणाथकी थशे तेटलो परोपकार थाय, ए सरखुं बीजुं कंई पण परमेश्वरने संतोष आपनारुं कर्म नथी. ओः होः! माराथकी एथी अधिक थयुं होत तो केवुं सारुं थात! पण हुं शुं करुं? मारी

पासे आ एक झूंपडी अने एक नानी सरखी फूलवाडी छे, तेमां महेनत करूंछुं तेणे पेट मात्र भरायछे. मने रंडायाने आठ वर्ष थयां, पण आजसूधी में आबरूथी दहाडा काढ्या. हवे आगळ पण भगवान् मारू एज प्रमाणे चलावे एटले थयुं.

भगवंतराय.—पण तें आ छोकरो पोतानी पासे राख्योछे, तो ए जाणीतो थाय त्यांसूधी तने एना खरचखूटणने सारू मोटुं दुःख वेठवुं पडशे, नहि वारू ?

सोन०—एने ओछुं हुं कदी आववा देनार नथी. हुं कोळीओ ओछुं खाईश, पण एनुं पेट भरीश.

भग०—एनुं पेट भरीश, पण लूगडां क्यांथी पूरां करीश ?

सोन०—ते हुं परमेश्वर उपर नांखीश. जे भूंईने तृणनुं वस्त्र पहेरावेछे, अने झाडोने पांदडांनुं, तेणे मने सूतर कांतवाने अने शीववाने आंगळां आप्यांछे, ते एनां लूगडांने सारू महेनत करशे. जे परमेश्वरने भजशे अने सामर्थ्य प्रमाणे काम करशे, तेने खोट आवनार नहि.

भग०—तो आ छोकराने पाळीश एवो तारो निश्चय छे ?

सोन०—एवो मारो दृढ निश्चय छे. दूर करीने मारो प्राण बचावनार नथी.

भग०—हुं जाणुंछुं जे एनी तुं कांई सगी हईश ?

सोन०—सगपण एटलुंज के अमे एक परमेश्वरनां छोकरां.

भग०—त्यारे हुं पण ते परमेश्वरनुं छोकरू, माटे आ बाळकनुं सारू करवानुं सर्व पुण्य तने एकलीने लेवा देनार नथी; केमके ईश्वरे तारा करतां मने पुष्कळ सामर्थ्य आप्युंछे, तो एने विद्या भणवानुं ठेकाणुं तो हुं करीश. आ छोकरानी भक्ति मा उपर जोईने जेवो ए मारी प्रीतिने पात्र छे, एवीज तारी भक्ति एना उपर जोईने तारा उपर पण हुं संतुष्ट छुं. एटला माटे हुं

तमने बेउ जणने मारे घेर लेई जाउं, तुं पोतानुं झूंपडुं अने फूलवाडी वेचीने मारे घेर आवी रहे. त्यां तने अन्न, वस्त्र तथा जग्यानी जीवतासूधी खोट पडशे नहि.

सोन०—(तेनी सामुं ममताथी जोईने) तमे रीस चढावशो नहि. भगवान् तमारुं कल्याण करो ! पण माराथी तमे कहोछो तेनी हा कहेवाती नथी.

भग०—शामाटे ?

सोन०—एक तो, ज्यां में घणा दिवस काढ्या ते मारी जन्मभूमिनी ममता मने छूटती नथी. वळी श्रीमंतने घेर लोकोनी गरबडमां मने रहेतां आवडशे नहि. मने एकली रहेवानो अभ्यास छे माटे तमारे घेर माणसोना सहवासथी मने संकोच पडशे. मने सारुं खावानी, अने नकामुं रहेवानी टेव नथी. काम नहि कर्युं अथवा खाउंछुं तेथी सारुं खाधुं तो हुं तरत मांदी पडीश. एमाटे महाराजापासे हुं मागी लेउंछुं जे मने आ छोकरासुद्धां मारी झूंपडीमांज रहेवा दो. तमारी मरजीमां आवे तो कोई कोई वार कांई पैसा मोकलजो के ते एने विद्या शीखववामां तथा ए जे धंधो करशे तेना काममां आवशे. एने आपशो तेथी सोगणुं ते कृपाळु परमेश्वर तमने आपशे. तमने आपे एवी आ छोकरो अने हुं नित्य परमेश्वर पासे प्रार्थना करीशुं. मारे छोकरुं नथी, एटले आ मारे पेटनेज ठेकाणे छे. ज्यारे मने परमेश्वर पोतानी पासे बोलाववानी इच्छा करशे, ते समये मारी पासे जे थोडुं घणुं छे ते एनुंज छे.

भग०—वारु, त्यारे तेम. हुं तमारा सारामाटे करनार; जेथी तमे दुःखीआ थाओ ते हुं इच्छतो नथी. जगुने तारीपासे रहेवादे. अने तमे बेउ सुखी रहो. तुं एनीपासे मारी वात नित्य कहेती जा. तेने कहेती जजे के हुं तेने बापनी जग्याए छुं, अने जेमाटे ते एटलो दुःखी छे, ते भाने ठेकाणे एने हुं छे. तमने पेट-

ने सारु जोईशे ते हुं दर महीने मोकलतो जईश. हुं पण पोते आवीने तमारी खबर लेईश. एम जाणजे के मारुं आववुं जेटलुं आ छोकराने सारु तेटलुंज तारे सारु थशे.

सोनबाईए उपर परमेश्वर सामुं आंखो करीने भगवंतरायनुं सारुं माग्युं. पछी ते छोकराने बोली, "जगु, अहिं आव, अने एमने पगे लागी आशीर्वाद माग. आजथकी तारे ए बापने ठेकाणे छे." जगुए तेम कर्युं पण सोनबाईने पूछ्युं जे "आ मारो बाप केम थशे? एणे पोतीयुं क्यां पहेरेलुंछे?" भगवंतराय ते प्रश्न सांभळीने आश्चर्य पाम्या अने पासे रूपिआनी कोथळी हती ते सोनबाईनी झूंपडीमां खाली करीने तेने कह्युं "शाबाश, सोनबाई, हवे हुं आज्ञा लेउंछुं!" छोकराने कह्युं, "मारा नाना मित्र जगु, हुं तारी आज्ञा मागुंछुं!" एवुं कहीने ते घोडा उपर बेठा, अने जगुनो नानो भाई रामचंद्रशेठे राख्यो हतो तेना घरभणीथी गाम जवा माटे नीकळ्या. रामचंद्रशेठ घेर जता हता, तेनुं अने तेमनुं मळवुं थयुं अने अरस्परस आगता स्वागता थया पछी भगवंतराये पोतानुं आववानुं कारण रामचंद्रशेठने कहीने पूछ्युं के आ अनाथ छोकराना बापनुं ठेकाणुं कंई लाग्युंछे? तेणे उत्तर दीधो जे हमणाज अर्द्ध घडी थई तेनुं पत्र मने आव्युं ते आ मारा हाथमां छे; एमां तेणे पोतानी बायडीने पत्र लखीने बीडयुंछे. तेनी जोडे थोडाक रूपिआनी हुंडी पण मोकलीछे, ते तेने आपीने मारे तेनुं समाधान करवुं माटे मने विनति छे. ते मुई माटे तेनुं पत्र में उकेल्युं, ते आ कृपा करीने वांचो.

भगवंतराये ऊलटभेर ते हाथमां लेईने वांच्युं.

आ प्रमाणे.

"मारी परम प्रिय स्त्री.

"मारे विरहे करीने तुं घणुं दुःख पामती हईश ए मनमां जाणीने

"मने घणी पीडा थायछे. हवे मारा समाचार सांभळ. हुं रामचंद्रशेठ
"पासे जवाने नीकळयो, तो वाटमां चालतां एवा विचार मारा मनमां
"आव्या जे मारे एवा पैसा मागवा जवानुं शुं कारण? तेमां एटलुं
"मात्र थशे जे एकनुं करज वाळीने बीजानुं कर्युं; पाछी करजनी चिंता
"तो छे ते छेज. जे हुं आज जुवान अने काम करवाने शक्तिवान छुं
"ते मारे जईने एटला पैसा दीनपणाथी मागवा एमां मारी शोभा छे?
"मने ते आळसुमां अथवा व्यसनीमां नहि गणे? रामचंद्रशेठे आपणने
"परणाव्यां खरां, अने तेओ मने पुत्र प्रमाणे चहायछे ए पण खरूं,
"पण जो तेमना मनमां वांकुं आव्युं, अने तेमणे मने ना कही, अथवा
"आपणुं संकट निवारण करवाने तेमने सामर्थ्य नहि होय तो?
"वारू कदी तेमनी पासेथी वर्षनी बोलीए मने पैसा मळया, तो ते
"बोलीए हुं वर्षनी मांहेज वाळीश, एवी पण मने खातरनिशा छे?
"अने जो में वाळ्युं नहि, तो चोरमां अने मारामां हरण करवा-
"विषे अंतर शुं? एवो में विचार कर्यो अने धारवा लाग्यो जे
"सारे मार्गे हुं आ संकटमांथी छूटुं एवो कियो उपाय करवो!
"ते वेळा मारी आंखोमांथी वारे वारे आंसु पडतां जाय, अने में
"उपर परमेश्वर भणी दृष्टि करी, तेटलामां एकाएक मारा मनमां
"आव्युं, अने हुं पोताना मनसाथे बोलवा लाग्यो, "अरे, तुं
"हजु जुवान छे, अने शरीरे जब्बर छे. थोडां वर्ष देशांतर गयो
"तो शी चिंता छे? तने लखतां वांचतां आवडेछे तथा हिसाब
"सारो राखतां आवडेछे. दैवयोगे कंई सारो रोजगार मळ्यो तो
"तुं पोतानां बायडी छोकरांने सुखी करी शकीश. वारू ए न
"बन्युं तो पोतानुं देवुं तो वाळीश. विचार कर, जे त्यां तारूं
"दैव ऊघडयुं तो एकादो मोटो लाभ थई शकशे. एवो एक
"घडी सूधी विचार करतो हतो, एटलामां कोई लोक मारी पाछळ
"आवेछे एवुं में जोयुं. ते मारी पासे आव्या, त्यारे तेमणे मने
"पूछयुं के तुं कोण छे? क्यां, शु धारीने चाल्यो जायछे? अमा-

"री साथे लश्करमां आवीश? में पहेलां आनाकानी करी त्यारे
"तेमणे फरीथी मने पचास रूपिआ इनाम आपवा करीने
"बोलाव्यो. में तेमने कह्युं, जे "एटला उपर तो हुं लडाई थई रहे
"त्यांसूधी चाकरी करीश." ते बोल्या, "वारू त्यारे, तारूं अने
"अमारूं ठर्युं. हवे चाल तुं अमारी साथे. आगळनुं अमे तारूं
"सघळुं ठीक करीशुं." पछी तेओ मने पोताना सरदार पासे
"तेडी गया. तेणे मने कांईक प्रश्न कर्या तेना उत्तर दीधा ते
"तेना मनमां ऊतर्या, त्यारे तेणे मने तत्काळ पचास रूपिआ
"आप्या. मारी प्रिया, ए रीते हुं करजथी दूर थवा माटे चाक-
"रीमां बंधाई गयो. में ते पचासे रूपिआनी हुंडी तारी पासे मो-
"कलीछे तेमांथी एक दमडी पण राखी नथी. ए लेईने वीस
"रूपिआ करज छे ते पहेलांथी वाळ; बाकी जे रहे तेनुं तारा
"मनमां आवे ते कर, तुं रूडी रीते रहे, पोताना शरीरनुं जतन
"कर, छोकरांने लूगडां कराव, तथा तेमने निशाळमां मोकल. तुं
"साचवीने खरच करीश, तोपण एटला पैसा घणा दहाडा चालशे
"नहि ए हुं जाणुंछुं पण धीरज राख. मारो तेनात महीनो पांच
"रूपिआ छे तेमांथी कांई बचावीने थोडाक महीनापछी तने वळी
"हुं मोकलीश. लश्करसाथे पाछो आवीश त्यारे दोडतो पहेलां
"हुं तने मळवा आवीश. मारी साध्वी स्त्री, तुं दुःख मा करीश.
"परमेश्वर उपर विश्वास राख, ते आपणने वहेलांज सुखी करशे,
"छोकरांने सारे मार्गे लगाड, तेमने बहार नठारां छोकरांपासे जवा
"देईश नहि, तुं पोते उद्यम करती जा, छोकरांसहित परमेश्वरने
"भज, तथा तेमने सारो मार्ग शीखव, के जेणे करीने ते भलां
"थशे. तुं ए सर्वे करवाजोग छे, एविषे मने संदेह नथी. ईश्व-
"रने भजती जा. तेनी पासे तुं मारे सारू प्रार्थना कर, अने हुं
"तारे सारू करीश. कागळनो उत्तर वहेलो मोकलजे. तुं रामचंद्र-
"शेठपासे कागळ आणीने आपशे ते हुं हईश त्यां मोकलशे. बेउ

"छोकराने मारो आशीर्वाद कहेजे. जगुने कहेजे जे तुं सारी रीते
"चालीश तो हुं आवती वखत कांई तारे सारू लावीश. परमेश्वर
"तमारूं कल्याण करो. मारा उपर तारी छे तेवी प्रीति रहो.
सही हरिभाई."

कागळ वांचतां वांचतां भगवंतरायनी आंखोमां पाणी भराईने वहेवा लाग्युं. वांची रह्या पछी ते बोल्या, ए पुरुषने सारो भर्त्ता, सारो बाप, अने सज्जन पुरुष एम कहेवुं. एवा माणसने सुखी करवामां घणो संतोष छे, माटे हवे हरिभाईनुं देवुं हुं आपीश, अने तेने फरीथी सारे रोजगारे वळगाडीश. छोकरा समजणा थाय त्यांसूधी पैसा आव्याछे ते तमारी पासे रहेवा दो. एनुं व्याज हुं प्रतिवर्षे तमने आपीश ते तमे मुद्दलमां मेळवता जाओ. ए सांभळीने रामचंद्रशेठनी छाती भराई आवी तेथी करीने तेनाथी भगवंतरायने उत्तर देवायो नहि. भगवंतराय पण तेनी स्तब्धतानुं कारण जाणीने तेने नमन करीने नीकळ्या. पछी भगवंतराये हरिभाईने सारू जे मनमां धार्युं हतुं, ते सघळुं ठीक कर्युं; हरिभाईने लश्करमांथी तेडावीने तेने रोजगारे वळगाड्यो अने सर्व रीते सुखी कर्यो; तेवो ते पहेलां कदी नहतो. तेनी तेटली बायडी जीवती होत तो तेना सुखनो जोडो बीजो न थात. ते सोनबाई साथे गलालबाईना गुणनी वातो करे, अने संतोष पामे. सोनबाई पण डाही बायडी हती ते तेनी साथे बेहेन प्रमाणे चाली, अने माता प्रमाणे तेणीए तेना छोकरानुं संरक्षण कर्युं. जगु नित्ये मसाणमां जईने मानी जग्यानुं दर्शन करे. भगवंतराये तेने सारू जे खरच कर्यो तेनुं तेणे विद्याभ्यास करीने यथास्थित सार्थक कर्युं. तेने योग्य जोईने भगवंतरायना मनमां आव्युं जे एने कांई मोटुं काम कहेवुं. जगुना नाना भाईनो पण भगवंतराये तेवोज समाचार लीधो. ते छोकरो पण सारो गुणी नीपज्यो. भगवंतराय ज्यारे ज्यारे घोडाउपर बेसवा जाय, त्यारे त्यारे तेमने ए धर्मकृत्यनुं स्मरण

थईने संतोष थाय. ज्यारे ज्यारे तेमने दुःख थाय, त्यारे त्यारे ते पोते सुखी करेलां माणसो पासे जईने अने तेमने जोईने दुःख दूर करे अने घेर स्वस्थ थईने आवे.

कडिओ तथा मजूर.

कोई एक दिवसे द्वारकानाथ भट्ट पोताना छोकरा हरिने तेडीने बजारने रस्ते चाल्या जता हता त्यां एक मोटी हवेली बांधता हता, ते कौतुक जोवाने तेओ जराक ऊभा रह्या. ते काम बीजा माळ-सूधी चढयुं हतुं. हरिए जोयुं जे तेने पालको बांधीछे, तेना उपर नीसरणीओ मूकीछे; ते नीसरणीउपर एकना उपर एक ए रीते माणसो छे, तेओ अनुक्रमे नीचा ऊंचा हाथ हलावेछे. ते जोईने हरि बापने पूछेछे, "बापा, आ माणस शानी रमत रमेछे? आपणे लगार नीसरणी पासे जईए, आवोछो के?"

पछी तेमणे लगार पासे जईने जोयुं के एक माणसे ढगलामांथी एक पथरो ऊंचकीने नीसरणीना हेठळना पगथिया उपरना माणसना हाथमां आप्यो तेणे ते लेईने हाथ ऊंचा कर्या, एटले ते तेनी उपरनाए लीधो, तेणे हाथ ऊंचा करीने त्रीजाना हाथमां आप्यो. तेणे पण तेमज करीने चोथाना हाथमां आप्यो. एवो एकना हाथथी बीजाने हाथे जतां जतां ते पथरो क्षणमां पालक उपर गयो; त्यां कडिआ हता तेमणे ते तत्काळ कामे लगाड्यो.

द्वारकानाथभट्ट हरिने कहेछे, "छोकरा, आ जोईने तने एवुं जणायछे के नहि जे आटलां माणस आ घरउपर शामाटे राख्यांछे? एथी एम कर्युं होय तो सारुं, जे आ सर्वने काढीने आ घर जेनुं छे तेणे जाते बांधवुं, अने एमज जेणे तेणे करवुं."

खरी वात, बापा, एम थाय तो हमणा छे ते करतां घर पण घणां थाय.

द्वारकानाथभट्ट हरिने पूछेछे, "छोकरा, तें जे कह्युं तेनो पक्को

विचार कर्यो के ? एवुं एक घर बांधवाने केटला प्रकारना कसबी अने केटला प्रकारना उद्यमी जोईए छे, ते तने मालूम छे ? जे एकलो घर बांधवा मांडे, तेने ते सघळा कसब आवडवा जोईए. ते पूरा आवडतां सघळुं आयुष्य पहोंचशे नहि. पछी घरने आरंभ शानो ? वारु, जो घर बांधवा जेटली सर्व विद्याओ एने थोडा दहाडामां आवडी, तोपण तेणे जाते पहेलां तडकामां महेनत करवी, पायाने सारु भूंई खोदवी; पछी पथरानी खाण खोदवी; त्यां सुरंग फोडनार, अने बेलदार थवुं, चूनाना पथरा मेळववा ते पकववासारु लाकडां कापी लाववां, तेनो चूनो थयो एटले खांडवो; पछी कडिआ थवुं, पायो पूरवो, लाकडां कापनारा थईने लाकडां कापी लाववां, ते सूतार थईने घडवां, कराई थईने वहेरवां, ते ऊभां करवां; पछी भींडी वावीने तेनां दोरडां करवां, पथरामांथी लोढुं गाळवुं; ते लुहार थईने घडवुं; तथा सूतार, कडिआ इत्यादिकोना कामने सारु हथिआरो करवां. आगळ त्रांबानी गरज पडे त्यारे ते खाण उत्पन्न करवामाटे देशांतर जवुं, रंग मसाला जोईए ते सारु द्वीपांतरे जवाने वहाण बांधवां, वणकर थईने कापड वणवुं, तेना सढ करवा, अने खलाशी थईने वहाण हंकारवां, घर बांधती वेळा एकलाएज लांबु टूंकुं मापवुं, नीसरणीओ मूकवी, तथा पालको बांधवी. एप्रमाणे सघळां काम एकलोज करवा लाग्यो, तो ते केटला दहाडामां घर पूरुं करशे वारु. "

हरि०—ओहोहो ! बापा, हुं जाणुंछुं जे एवे प्रकारे घर क्यारे पण पूरुं थनार नहि.

द्वारकानाथ०—खरुं के नहि ? तो तुं सघळो व्यवहार एवोज जाण. जो माणस कहेछे जे मारे कोईनी गरज नथी, मारे जे जोईशे ते हुं एकलो करीश, मने कोई सहाय थाय नहि, अने हुं कोईने थनार नहि, तो एवुं थशे जे तेनी शक्ति वहेलीज क्षीण थशे, अने जे काम लेशे ते अधूरुं मूकी देवुं पडशे. माणस जो एक बीजाने सहाय थयां, तो गमे तेवुं पण कठण अडचणनुं काम

हशे, ते पण थोडी वारमां पार पडेछे. तेज जो एकलो करीश एम कहेशे तो तेना जन्मारामां पण थनार नहि. एवांज आ लोकनां सघळां सुख छे; जे कोई कहेशे के मारुं हुं एकलोज भोगवीश, तो तेने ते थोडांज प्राप्त थशे. अने जो एक बीजाने सुख आप्युं तो सर्वना सुखमां एकएकनुं सुख सहज छे. आपणे आपणां मावाप, भाईबंध, बायडी छोकरां, वहालो, ओळखीतो, चाकर, दासी, गामवाळा तथा सघळा लोक, एमने आपणी शक्तिप्रमाणे सुख आप्युं, तो ते सर्व मळीने आपणने सुख आपशे तेटलुं आपणा एकलाना प्रयत्ने करीने थनार नहि. छोकरा, तारे आगळ संसारमां आववानो प्रसंग छे, माटे आ काम करनाराओनुं दृष्टांत पोताना मनमां पक्कुं समजी राख के तेणे करीने तुं सुखी थईश. तुं जो के ते परस्पर एक बीजाने श्रमनो भार केटलो हलको करेछे? आपणे थोडाक दहाडापछी अहिं आवीशुं त्यारे तुं आ घर पूरुं थयेलुं जोईश. ए माटे जो तुं इच्छेछे जे मारे सारु लोकोए महेनत करवी, मारुं सारुं करवुं, मने सहाय थवुं, तो तारे पण लोकने सारु तेवुं करवुं घटारत छे.

तरवार.

नाटक एक अंकनुं.

पात्र.

अमरसिंह राठोड.

तख्तसिंह ....तेनो छोकरो.

केसरबा ....तेनी छोकरी.

अनोपसिंह चोहाण
अभयसिंह चोहाण
भवानीसिंह देवडा
कृष्णसिंह देवडा } ....तख्तसिंहना मित्र.

भावोजी ....अमरसिंहनो खीजमतगार.

स्थळ.

तख्तसिंहनी ओरडी.

प्रवेश १.

तख्तसिंह.

ओहो ! आज मारी जन्मगांठनो दिवस ! सारुं थयुं जे तेणे मने कह्युं, नहितो मने स्मरण थात नहि. आज मने बापापासेथी कांई भेट मळशे. वारु जोईए आवो ते शुं मने आपेछे. भावोजी तरतज कंई बगलमां मारीने अहिंथी गयो. लगार हुं तेने गळे पडत, तो शुं हतुं, ते मने जोवा देत. पण अं: ! शुं छे ते, हमणा मारीपास आवशे. आ मारा बापा आव्या.

प्रवेश २.

अमरसिंह, तख्तसिंह.

अम०—(हाथमां तरवार लेईने) तख्तसिंह, तमे अहिं छो शुं ? आज तमारी जन्मगांठ छे माटे तमने हुं आनंद पमाडवा आव्योछुं. पण हुं जाणुंछुं जे ठाला आनंद करतां तमारे वळी कांई जोईए, नहि वारु ?

तख्त०—पण बापा, तमारा हाथमां शुं छे ?

अम०—छे ते तने शोभशे नहि एम मने जणायछे. आ तरवार छे जो.

तख्त०—शुं ! ए मारे सारु आणीछे ? आपो त्यारे, आपो त्यारे, वहेला आपो त्यारे, बापा, आजथकी तमे जुओ के हुं सारो चालीश.

अम०—पण तुं जाणेछे ? तरवार छोकराने घटे नहि. ते मोटा माणसेज राखवी. एना राखनाराए मोटी चोकशाईथी अने मोटाईथी रहेवुं जोईए. सारांश, तरवारना योगथी माणसने शो-

भा जोईए नहि; माणसना योगथी तरवारने शोभा जोईए.

तरुन०—तमे तेनी कंई चिंता करशो मा, बापा. हुं वचन आपुंछुं, लो आ, जे मारीने हुं शोभावीश. पछी हुं ते हलका लोको-जोडे बोलनार नहि.

अम०—हें, हें, तुं हलका लोक कोने कहेछे?

तरुन०—हुं हलका लोक तेने कहुंछुं, के जेने आपणाजेवी तरवार राखवानो अधिकार नथी.

अम०—मारे मते तो, जे अचिंत्य चिंतेछे, जे अकार्य करेछे, जे माबापनी अवज्ञा करेछे, लोकोसाथे विनयथी मोटाईथी चालता नथी, ते हलका लोक होय. एवां हलकां माणस श्रीमंत लोकोमां पण घणां दृष्टिए पडेछे, अने जेमां ए दुर्गुण नथी एवां मोटां माणस गरीब लोकोमां पण घणां देखायछे.

तरुन०—त्यारे, मारुं पण मत एवुंज छे, बापा.

अम०—तो तुं हमणा शुं बोलतो हतो? अरे एवी फिशीआरीओमां मोटानुं लक्षण छे, एवुं तुं जाणेछे?

तरुन०—ना, ना, बापा. तमे कहोछो तेज खरुं. पण हुं तरवार राखुं तेमां मने दूषण तो नथी?

अम०—ना, हुं एटलुंज कहुंछुं जे तारे सारा गुण करीने तरवार धरवाने योग्य थवुं, हवे ले आ, पण स्मरण राख हो.

तरुन०—हा बापा; हा बापा; तमे जो जो वारु. (ते तरवार गळपटामां घालीने केडे बांधेछे).

अम०—तो हवे हुं जाउंछुं. बोल्योछुं तेनुं स्मरण राखजे हो, जाउंछुं, तने कुशळ थाओ! (ते जईने पाछो फरेछे) हुं वीसरी गयो. आज तारी साथे रमवाने में हमणाज तारा साथीओने तेडुं मोकल्युंछे, तेमनी साथे तुं ठीक चालजे हो.

तरुन०—हा बापा, चालीश.

प्रवेश ३.

तख्तसिंह.

(अहिंथी तांहिं जायछे अने आवेछे; पछवाडे तरवार लटकेली छे के नहि ते वारे वारे जुएछे) वाः वा, आ सारूं काम छे! ए बांध्याथकी मारी मोटाई देखायछे खरी. कोई पण गामवाळाने कहेवुं, के हवे तमे मारा सामा आवो जोईए. जो तेमनीपासे तरवार नहिं हशे, तो ते मारी साथे बराबरी करवाने अतःपर योग्य नथी, ए हुं तेमने खामुखा कहीश; अने जो तेमणे गरबड करी तो हुं वींधी नांखीश. पण रहे, एनी धार केवी छे ते जोउं ! (तरवार म्यानमांथी काढेछे, अने आंखो फेरवीने क्रोधथी जुएछे) शुं तुं कळमी मारी अमर्याद करेछे ? (तरवारना झटका मारेछे) एक! बे! त्रण! तमे मारा सामा ऊभा रहेनार; हां ? मरो रांडनाओ हवे; पडो दांत भींडीने.

प्रवेश ४.

केसरबा, तख्तसिंह.

केस०—(ए छेल्ला शब्द सांभळीने चीस पाडतीज आवेछे) शुं तख्तसिंह, ए तुं बोलेछे ? तने घेलुं तो लाग्युं नथी ?

तख्त०—कोण ? बा, तुं छे के शुं ?

केस०—हा जोईश तो हुंज छुं. (तरवार भणी आंगळी करीने) आ हथिआर लेईने आगळ तुं शुं करनार ?

तख्त०—शुं करनार ? मोटा माणस करता हशे ते.

केस०—जेमने ते मरो एवुं कहीने हमणाज परलोक मोकल्या एवा ते दैववान कोण हता वारू ?

तख्त०—अंः, ते अमस्तुंज; पण बा, हुं तमने खरूंज कहुंछुं, जे अमारा आंगणामांहे आवशे, तेनुं हो—हुं मूळ काढीश.

केस०—तो आज घणाएकना प्राण संकटमां छे एम मने जणाय-छे; पहेले तडाके तो हुंज मळीछुं.

नरून०—तुं ? एवुं थाय नहि. पण हुं हवे समशेर बहादुर थयो, समजी ? बापाए मने आ तरवार हमणाज बक्षिश आपीछे.

केस०—लोकोने मारवाने सारु ?

नरून०—शुं ? हुं हवे बहादुर नहि थयो ? हवे लोकोए मारी अदब राखवी; नहितो जोतांज पहेलां फड करीने मोढामां मारीश. ते उपर जो तेणे उत्तर कर्यो, तो पछी आ तरवारनो झपाटो जोयोछे ? (ते तरवार बहार काढवा मांडेछे.)

केस०—भाई, मारु सांभळीश तो ते एक कोरे मूक, अने मने कही राख जे तारी अदब ते केवी राखवी. अजाणे एकादी वेळा चूकीने तेवी वात थाय माटे समजी लेवुं जोईए.

नरून०—ते तने हवे वहेलुंज समजाशे. बापाए मारा साथीओने तेडुं मोकल्युंछे. जो ते छोकरा मारी साथे अदबथी चाल्या तो सारु, नहितो पछी हुं केवुं करीश ते जोजे.

केस०—वारु, पण तारी मर्यादा केवी राखवी ते तो कहीश ?

नरून०—पहेलां मने नमवुं. घणुं नीचां वळीने नमवुं.

केस०—(तेने घणुं नीची वळीने नमेछे) समशेर बहादुर महाराज बडे जाओ, हुं तमारी दासी छुं. मारा उपर नजर राखो; केम, ए ठीक ऊतर्युं के नहि ?

नरून०—केसर, मश्करी न कर. नहितो—

केस०—मश्करी नहोय, ए खरुं पूछुंछुं, शामाटे जे मोटा माणस साथे केम चालवुं ए समजवुं जोईए. अने तारा बाळमित्र आवशे तेमने पण पहेलुंज जणाव्युं होय तो ठीक पडे.

नरून०—हुं ते छोकराओनो लगार तमाशो करनार छुं. एकने खेंचीश, एकने बाचका भरीश, एकने टपलाबाजी करीश एवी एवी तेमनी मश्करीओ करीश.

केस०—एवी वातो करवी ए समशेर बहादुर लोकोनी रीति छे के! पण ते छोकराओने ते तमाशो गम्यो नहि अने तेमणे समशेर बहादुरनी ऊलटी पूजा करी तो?

तरुन०—शुं? मगत्रांथी! ते नीचथी! अरे जा रे ते गरीबोथी शुं थवानुं हतुं? तेमने छाती अने तरवार बेउए नथी.

केस०—खरुंज, बापाए तने आज घणी उपयोगी वस्तुनी भेट आपी! तेणे जाण्युं जे छोकराने रूपे आपणे पेटे आ कोई महावीर जन्म्योछे! एना गुण प्रसिद्ध थवाने एक तरवार मात्र ओछी छे!

तरुन०—सांभळ, बा, आज मारो जन्मदिवस छे एटले कंई गमत तो करी जोईए. हशे, तुं एमहेलुं कांई बापाने कहीश मा हो?

केस०—शामाटे नहि? ताराथकी आवां पराक्रम थवा माटेज तेणे तने तरवार बक्षिश करी हशे, अने एवो तेनो तने उपदेश पण हशे!

तरुन०—एमां शो संदेह—ते मने निरंतर एमज कहेछे.

केस०—शुं कहेछे?

तरुन—कोण जाणे, मने हवडां सारीपेठे सांभरतुं नथी. मने जणायछे जे ए हशे, "तरवारने आपणे शोभावीए, तरवार आपणने शोभावे नहि."

केस०—एनो अर्थ पण तुं सारोज समज्यो हईश, जे तरवारने शोभाववी एटले तेनो उपयोग करवाने जाणवुं ए तुं ठीक जाणेछे!

तरुन०—तने सघळी मश्करीज जणायछे. पण बा साहेब, तमे जाणजो जे—

केस०—ओः हो! तुं कहेवानो छे ते हुं पहेलांथी जाणुंछुं. पण तारी आ तरवारने मुख्य भूषण हजु जोईए ते नथी, ए तुं जाणेछे के?

तरुन०—ते शुं? (तरवार गलपटामांथी काढीने नीरखीने जुएछे) एमां कंई ओछुं छे एवुं मने दीसतुं नथी.

केस०—खरुंज, तो तुं मोटो शानो तरवार धरनारो छे! एने हवे

एक फूमतुं न जोईए ! ते थयापछी केवी डोळदार देखाशे !

तख्त०—खरी कल्पना काढी. सांभळ्युं, तो बहेन, तारी पेटीमां कलाबतु तथा रेशम पुष्कळ छे तेमांनुं—

केस०—हुं पण तेज धारूंछुं. पण जो तुं मारी आगळ पोतानी कवायत करी देखाडे नहि, अने तरवारनी धार मारा दिल उपर मूकीने उपकार वाळे नहि तो.

तख्त०—घेली वात सघळी. आ ले हाथ उपर हाथ; थयुं. हवे तने कांई भय नहि. पण जरीनुं एक डोळदार फूमतुं वहेली कर, मारा मित्रो आवीने मारो सघळो वैभव जुए तेमां चमत्कार छे.

केस०—त्यारे तरवार मारी पासे आप.

तख्त०—(तेनीपासे ते आपेछे) आ ले; जलदी कर. काम थयुं एटले हळवेज आ सेत्रंजी उपर आणीने मूक, के जोईए त्यारे मने जडे.

केस०—ते सारू तुं चिंता करीश मा.

प्रवेश ५.

तख्तसिंह, केसरबा, भावोजी.

भावो०—आपणा मित्र बेउ चोहाण, अने बेउ देवडा, हेठळ आव्याछे.

तख्त०—पछी ? तेमनाथी उपर अवातुं नथी शुं ? तेमने तेडवाने हेठे सुधी मारे आववुं जोईए के शुं ?

भावो०—आप हेठळ आवीने तेने मान आपो, एवुं मा साहेबे तमने कह्युंछे.

तख्त०—ना, ना, हुं तेमनी वाट अहिं जोउं ते सारूं.

केस०—खरूं, पण मा साहेब कहेछे ते माटे तमारे हेठे जवुं तेमां—

तख्त०—ए खरूं के ? तेमने एटलो सत्कार योग्य छे ? वारू त्यारे हुं आ आव्यो. केसर, अली चाल वहेली, त्यां शुं करेछे ? एम तरवारनुं फूमतुं थशे के ? चाल दोडती, खबरदार, फूमतुं सारूं थयुं अने तरवार सारी देखाई तो सारूं छे; नहितो देखाडीश केम ते.

तरवार मारा ओरडामां लावीने मूक. (बहार जईने) सांभळेछे के?

प्रवेश ६.

केसरबा.

(पोताना मनने) छोकरो अमर्याद! जुओ ते मने केवुं बोल्यो! सारुं थयुं के तरवार मारी पासे छे. एवुं हथिआर अने लडाईखोरना हाथमां, पछी शुं! (मोटेथी तख्तसिंहने) हा, हा, मारुं थता सूधी ऊभो रहे. हुं तने ओळखुंछुं तेम बापा तने ओळखता नथी. आ तारा गुण तेमने कहेवा जोईए—ठीक थयुं. आ बापा आव्या.

प्रवेश ७.

अमरसिंह, केसरबा.

केस०—बापा, तमे आव्या तो सारुं थयुं, हुं तमारी पासेज आवती हती.

अम०—एवुं नाजुक काम शुं छे? तें तारा भाईनी तरवार क्यां मेली!

केस०—में तेने फूमतुं लगाववा सारु कहीने तेनी पासेथी लीधीछे. पण तेनी पासेथी ते घातक हथिआर काढी लेवा सारु में ते अमथुं मिष कर्युं. हवे गमे ते करीने पण तेने ते आपशो नहि, बापा.

अम०—तेने में बक्षिश करी ते पाछी केम लेउं?

केस०—ते सारो समरे त्यांसूधी ते तमारी पासे तमे राखो. में तरतज तेने जोयो तेवारे एकलोज शिकलीगरमीपेठे तरवार घसतो हतो, अने तेना सोबती आववाना छे तेमनी सामुं फेरफटको करवानी वातो करतो हतो.

अम०—एम के? कजिआदलाल छोकरो! ते प्रथमज एवुं करशे तो तेमां तेने आबरू मळशे नहि; खरुं कहुंछुं. आप मने ते जोउं.

केस०—(तेने तरवार आपेछे) आ लो, बापा. हमणा ते तरतज दादरपासे बरबडतो हतो.

अम०—अने वहेली फूमतुं करीने मारीपासे लाव. (ते बहार जायछे.)

प्रवेश ८.

तख्तसिंह, वडो चोहाण, नानो चोहाण, वडो देवडो, नानो देवडो.

(तख्तसिंह पगमां जोडा पहेरीने· तेमनी आगळ चालेछे. ते पाछळथी जोडा काढीने आवेछे.)

वडो चो०—(वडा देवडाभणी वळीने हळवेज) आज आपणने आ मोटो विनययुक्त सत्कार थयो.

वडो दे०—(वडा चोहाणभणी वळीने हळवेज) आज काल सत्कारनी पण एवी नवी रीतज नीकळी हशे, के घरमां जोडा पहेरीने आगळ चालवुं.

तख्त०—केम रे, तमे त्यां शानी कचकच मांडीछे?—हें ?

वडो चो०—ना, कंई नहि, सिंहजी.

तख्त०—हुं सांभळुं नहि एवुं कांई छे शुं ?

वडो दे०—तेवुंज कांई हशे.

तख्त०—वारु त्यारे, तमे ते आ क्षणे मने कहो. कह्युंज जोईए.

वडो दे०—एटलो अधिकार तारीपासे आवशे त्यारे तेम कराशे.

वडो चो०—(भवानीने हळवेज) पारके घेर आवीने एवुं कहेवुं योग्य नहि.

वडो दे०—त्यारे तेणे पोताने घेर आटली दांडाई करवी ए पण योग्य छे के ?

तख्त०—(गर्व करीने) हुं दांडीओ, दांडीओ ! हुं तमारी आगळ जोडा पहेरीने चाल्यो माटे के ?

वडो दे०—हा ते माटेज. तुं अथवा बीजो कोई अमारे घेर आवे त्यारे अमे एवुं करवाना नहि.

तख्त०—तमे गमे तेम करो, पण अरे तमे शुं रे मने रीत शीखवनारा?

वडो दे०—त्यारे शुं, तुं अमने शीखवनारो?

तख्त०—पण तमे सिंह छो शुं?

वडो दे०—(बेउ चोहाणोने तथा पोताना भाईने) तमे मारुं सांभळशो, तो चालो आपणे अहिंथी जईए; पोतानुं सिंहपणुं लेईने एने आनंदथी बेसवा दो.

वडो चो०—छी, तख्तसिंह! अमे तमारी संगति योग्य नहि हता त्यारे अमने पहेलेथी तमारे बोलाववा नहता. अमे तारे गळे तो नहि पड्या हता.

तख्त०—तमने में बोलाव्या नथी; मारा बापे बोलाव्या.

वडो दे०—एम के? त्यारे अमे तारा बापापासे जईए छीए अने तेमने कहीशुं के आपे बोलाव्या तेणे करीने अमे मोटा उपकारी थया, पण अमारो सत्कार करवामां तमारा दीकराने भूषण देखातुं नथी माटे अमे जईए छीए. चालोरे तहिं.

तख्त०—(तेमने अटकावेछे) भवानी, मश्करी उपर आटलुं शुं रे रीसाववुं? तमे आव्या तेणेकरीने मने मोटी खुशी थई. आज मारी जन्मगांठनो दिवस छे, तमारे मने संतोष आपवो माटे बापाए तमने बोलाव्याछे, ते माटे कृपा करीने मारी संगाथे रहो.

वडो दे०—एम कहेवाथी ते वात जुदी, पण अतःपर तारे जरा नम्र रहेवुं. जो मारीपासे सिंहपणुं नथी, तोपण हुं कोईनो अनादर सोसनार नहि.

वडो चो०—थयुं भवानी! हवे आपणे फरीथी यारी करीए.

नानो चो०—तख्तसिंह, आज तारी जन्मगांठनो दिवस छे शुं?

वडो चो०—हुं इच्छुंछुं के तने सघळां सुख हो.

वडो दे०—हुं पण तेवुंज इच्छुंछुं. अने वळी तने सर्व संपत्ति प्राप्त

हो—(एक कोरे) तारे अंगे लगार अधिक नम्रता आवे.
नानो दे॰—आज तने सारी सारी भेटो पुष्कळ आवीओ हशे.
तख्त॰—हा खरीज.
नानो चो॰—पुष्कळ सुखडी, साकर, बदामो आव्यां जोईए, एमां संशय नहि.
तख्त॰—मने सुखडी? पछी सारूं काम! अरे ते तो हुं नित्य खाउंछुं.
नानो दे॰—त्यारे हुं शरत मारूंछुं के पैसा हशे. बे त्रण मोहरो! हें?
तख्त॰—(गर्वे करीने) तेथकी वत्ती सारी कांई वस्तु छे. अने खरूंज कहुंछुं, आपण सघळा अहिं छिये ए मध्ये ते योग्य छे.

(वडो देवडो अने चोहाण एक कोरे बोलेछे.)

नानो दे॰—तारासरखुं मने मळ्युं होत तो एटलो गर्व थात नहि.
तख्त॰—(तेमनीभणी अवगणनाए करीने जुएछे) गरीब बिचारा! (बेउ वडाओने) केम रे! त्यां हवे फरीने शुं रे बडबडोछो? तमारे पासे रहीने मने रमाडवो ए आज तमारूं काम नहि के?
वडो चो॰—तने रमाडवानुं अमने प्रयोजन शुं ते देखाड.
वडो दे॰—जे मित्रोने तेडेछे, तेणे तेमने रमाडवानी चिंता राखवी; रीति तो एवी छे.—
तख्त॰—भवानी, तुं बोल्यो तेनो अर्थ शो रे?
वडो दे॰—तेनो अर्थ ऊघाडो छे.

प्रवेश ९.

वडो देवडो, नानो देवडो, वडो चोहाण, नानो चोहाण, तख्तसिंह, केसरबा.

केस॰—(तबक भरीने बरफी आगळ लावेछे) अहो गृहस्थो, तमने आनंदमां जोईने हुं हरख पामुंछुं.
वडो दे॰—(नमीने) बाई, हुं तमारो सेवक छुं.

वडो चो०—तमने अहिं जोईने अमने घणो आनंद थयो, बा.
केस०—तमे बहु योग्य छो—(तख्तसिंहने) भाई, माए आ तमारा मित्रोने सारु मोकली दीधुंछेः दूध तैयार थायछे ते पाछळथी भावोजी लेईने आवशे; ते तुं अने हुं एमने पीरशीशुं.
वडो दे०—बा, आ तमे अमने मोटुं मान आपोछो.
तख्त०—तुं जा, हवे तारु अहिं कांई काम नथी. मारी तरवारनुं फूमतुं क्यां छे ?
केस०—तारी तरवार फूमतासुद्धां तने तारा ओरडामां नजर आवशे. गृहस्थो, हुं पाछी आवुं त्यांसूधी तमे कुशळ रहो. (ते तेमने नमेछे अने जायछे.)
वडो दे०—तमे वहेलांज कृपा करीने आवशो नहि, बा ?
केस०—हुं आ मानी आज्ञा लेईनेज आवुंछुं.

प्रवेश १०.

वडो देवडो, नानो देवडो, वडो चोहाण, नानो चोहाण, तख्तसिंह.

तख्त०—(पोते पहेलो बेशीने पछी तेमने कहेछे) आवो तकिये बेसो. (ते एक बीजा भणी जुएछे, अने न बोलतां बेसेछे. तख्तसिंह नानाओने पुष्कळ बरफी पीरसेछे, अने पोते लेछे. बेउ वडाओने सारु कांई राखतो नथी; तेमने कहेछे) जरा रहो, बीजी आवशे पछी हुं आपीश.
वडो दे०—नहि; तेनी अमने इच्छा नथी.
तख्त०—वारु त्यारे, नहि तो नहि.
वडो चो०—सिंहलोकनी सत्काररीति एवीज छे जाणे—
तख्त०—तमे गरीबोने एटली प्रतिष्ठा शाने जोईए रे ? में तमने पहेलुंज कह्युं नहि के बीजी आवेछे त्यांसूधी खमो ? ते आवी

एटले जोईए तो लो, नहि तो न लेशो. समज्या ?

वडो दे०—हा, बोल्यो ते सत्य छे. एवुंज आज अमे कोनी संगतिए बेठा छिये ए पण अमने स्पष्ट समजायुं.

वडो चो०—अरे, तमारा मनमां फरीथी कजिओ करवानुं छे के शुं ! तख्तसिंह, भवानी, छियारो ! (तख्तसिंह ऊठेछे, बीजा पण ऊठेछे.)

तख्त०—(वडा देवडा पासे जायछे) गामडीआना छोकरा, तुं कोनी साथे छे ए वातनो कांई शुमार राखेछे के ?

वडो दे०—अमे दांड अने निर्लज्ज एवा एक सिंहना संगमां छिये; जे पोताने ठामे नथी मोटाई ते आणेछे, अने जे एक बीजानुं आगत स्वागत केवुं करवुं एविषे मूर्ख छे.

वडो चो०—खरुंज, तुं कहेछे एवुंज अमारा सर्वनुं बोलवुं.

तख्त०—शुं ? हुं दांड ! हुं निर्लज्ज ! मने सिंहने तमारे एवुं कहेवुं ?

वडो चो०—हा; खरुंज, फरी कहुंछुं के तुं मोटो दांड, मोटो निर्लज्ज छे, तुं मोटो मुख्य प्रधान होत अथवा राजा होत, तोपण हुं तने एमज कहेत.

तख्त०—एम नहि. त्यारे तुं कोनी साथे बोलेछे ते हुं तने हमणा देखाडुंछुं. (तेना उपर हाथ नांखेछे, वडो देवडो तेने पकडेछे, ते छोडावीने ओरडामां नासेछे, अने बारणां साचवी देछे.)

प्रवेश ११.

वडो देवडो, नानो देवडो, वडो चोहाण, नानो चोहाण.

वडो चो०—भवानी, आ तें शो अनर्थ कर्यो ? हवे पोताना बापापासे जशे, अने तेमने नाना प्रकारनुं समजावशे.

वडो दे०—तेनो बाप मोटुं माणस छे. ते नहि गयो होय, पण हुं तेनीपासे जईने पुछीश के दीकरापासे अमारुं एवुं मान उतारवा माटे तमे अमने अहिं बोलावी लाव्या के शुं ?

नानो चो०—खरुंज, एमां भाईनो कांई वांक नथी; ए सर्व वर्तमान अमारा बापने कह्युं तो ते ठीक कर्युं माटे मनाशे. अमारी लोकोए अप्रतिष्ठा करवी ए तेने सहन थनार नहि.

वडो दे०—चालो मारी संगाथे. आपणे सर्व जईए अने अमरसिंहने ए सर्व कहिये.

प्रवेश १२.

वडो देवडो, नानो देवडो, वडो चोहाण, नानो चोहाण, तख्तसिंह.

(तख्तसिंह तरवार लेईने बहार आवेछे. बेउ नाना तेने जोईने एक एक खूणामां अने बीजो थांभलाने ओथे भरायछे; वडो देवडो अने वडो चोहाण त्यांज धीरज पकडीने ऊभा रहेछे).

तख्त०—(वडा देवडाना शरीर उपर जायछे) हवे हुं तने शीखवुंछुं, दोंगा छोकरा. तरवार खेंचेछे, एटले तरवारना पानाने ठेकाणे लांबुं मोरनुं पीछुं जोईने ओशिआळो थईने डबकेछे. (नाना छोकराओ मोटेथी हसेछे अने तेनी पासे आवेछे.)

वडो दे०—चालं, आव अमारा अंग उपर, तारी तरवारनुं पाणी केवुं छे ते जोईए तो खरा !

वडो चो०—ते शरमायोछे, तेने वळी लजव नहि.

नानो दे०—हाय रे! तनेज लेवानो अधिकार छे ते जनस आज के ?

नानो चो०—आ भयंकर शस्त्रे करीने एनाथी कोईने उपद्रव कराशे नहि एटलुं सारुं छे.

वडो दे०—शुं करुं, तारी दोंगाईने में आ क्षणे पारिपत्य कर्युं होत, पण आवा समये तारा उपर पराक्रम करवाने मने लाज लागेछे.

वडो चो०—अआर पछी ए आपणी सोबतने योग्य नथी. चालो आपणे जता रहिये.

नानो दे०—मोरपीछ फेरवनारा फांकडा सिपाई बाबा, राम राम, राम राम, सिंह साहेब, अमे हवे जईशुं.

नानो चो०—तमारा हाथमांथी ते हथिआर कोई लईले त्यांलगण अमे अहिं आववनार नथी, केमके तमे अमने घणा बीआमणा देखाओछो.

(ते जायछे एटले वडो देवडो तेमने राखेछे).

वडो दे०—आपणे एना बापने सर्व कहीशुं. नहितो वांक आपणो ठरे.

वडो चो०—तुं खरूं कहेछे, आपणे तेमने पूछयाबगर जईए त्यारे ते आपणने शुं कहेशे ?

प्रवेश १३.

अमरसिंह, तख्तसिंह, वडो देवडो, नानो देवडो, वडो चोहाण, नानो चोहाण.

(अमरसिंह आव्या जोईने सघळा मर्यादाथी ऊभा रहेछे. तख्तसिंहनी फजेती थईछे माटे ते एक कोरे जईने रूएछे).

अम०—(तख्तसिंहनी भणी क्रोधयुक्त जोईने) तारूं एनुं शुं रे थतुं हतुं ! सिंहजी. (तख्तसिंह झंखवायछे, तेनाथी एक शब्द पण बोलातो नथी.)

वडो दे०—सिंहसाहेब, टंटो थयो ए बाबत अमारा उपर रीस न करवी. अमे कांई कर्युं नथी. आव्या त्यारथी तख्तसिंह अमारा चाळा जे मांड्या हता ते शुं कहुं !

अम०—स्वस्थ रहो, मारा मित्रो, हुं सर्व जाणुंछुं. ओरडामांथी सर्व तेनां चरित्र जोतो हतो. सघळो वांक तेनो छे. तेमां पण ते मारी साथे कबूल थयो हतो के हुं सारी रीते चालीश माटे ते वत्तो अन्यायी छे. ए दोंगी छे ए मने घणा दहाडा थयां मालूम छे; पण तेज दोंगाई किया परिणामने पहोंचेछे ते मारे जोवानुं हतुं, ते ध्यानमां आवतांज में तरवारनुं पानुं कढावीने तेने ठेका-

णे पीन्हुं घलाव्युं; जे कोईना दिल उपर पड्युं तो लोही नीकळ-
वानुं जरा पण भय नहि. (चारे छोकरा मोटेथी हसेछे.)

वडो दे०—पण अमे क्रोध करीने तेनी साथे जरा अमर्यादाए बो-
ल्या तेनुं कांई आपना मनमां आणवुं नहिए अमारी प्रार्थना छे.

अम०—ते विषे तो मारा उपर तमारा उपकार थया. तमे सारा
छोकरा छो, ए माटे आ तरवारनुं भूषण तमने शोभे. भवानी,
मारूं संभारणुं रहे ए साहु हुं आ तरवार पानुं चढावीने तने बक्षिश
आपुंछुं. एनो तमारे अंगीकार करवो. तारा जेवाने ए योग्य छे.

वडो दे०—सिंह साहेब, आपनुं मोटपणुं जोईने अमे आनंद पा-
म्या. आज्ञा आपो तो हवे अहिंथी जईए. अमारूं अहिं रहेवुं
तख्तसिंहनाथी आज सहेवाशे नहि.

अम०—ना ना, मारा प्राणात्माओ, तमे अहिं रहो. हुं पासे रह्याथी
मारो दीकरो तमारा आनंदमां विक्षेप करवा पामनार नथी. तमे
सघळा अहिं रमो. मारी दीकरी तमारी पासे आवीने तमने जे
जोईशे ते पूरूं पाडशे. मारीसाथे बीजा दीवानखानामां चालो.
(तख्तसिंह भणी जोईने कहेछे) छोकरा, तुं जो अहिंथी हा-
ल्यो तो खबरदार; अहिं एकलो रहीने पोतानी जन्मगांठनो
दिवस जोईए तेम कर, तुं घरडो थशे तोपण तारे अंगे योग्य-
ता आवता सूधी तने तरवार मळवानी नथी.

(सर्व ऊठीने जायछे.)

वहाली अने मीठो.

गंगाबाई करीने एक रांडेली स्त्री हती तेने वहाली अने मीठो
ए नामे बे छोकरां हतां. बेउ पण तेनी ममताने योग्य हतां, परंतु
तेनी प्रीति मीठा उपर घणी हती. माने मीठो घणो गमे ए मनमां
आणीने वहालीने दुःख थाय, पण तेणीए ते बहार देखाड्युं नहि.

ते रूपे साधारण पण गुणे करीने घणी उत्कृष्ट हती अने तेनो भाई कामदेवसरखो स्वरूपवान् ते उपर मानी रुचि हती ते माटे ते तेनुंज घणुं लाड करे. प्रीतिथी तेने वारंवार ले. दासी, चाकर पण धणीआणीनी मरजी जोईने तेनुं समाधान राखे. मानी अप्रीति माटे वहालीने कोई गणे नाहि, तेने जोईए ते पदार्थ मळे नहि, तथा अन्न वस्त्रादिक जेनी जरूर तेना पण तेने हाल पडे, ते एकांते जईने ठूठवे ठूठवा मूकीने रडे, पण बहार कदी पोताना दुःखनो एक अक्षर बोली नथी, के तेणे असंतोषनुं चिन्ह देखाड्युं नथी. पोते सुंदर नथी माटे जे पोताना उपर मानो अनादर छे, ते तेना मनमांथी जवो ए माटे वहालीए घणा घणा उपाय कर्या; वर्त्ताव्युं तेम वर्ती, साधुपणाए चाली, आज्ञा पाळी, पण व्यर्थ. जे आंखो बहारना रंगने भूली, तेमनी दृष्टि तेना अंतरना गुणभणी पहोचे नहि. कहेलुं काम वहाली जीव देईने करे, पण गंगाबाईना ध्यानमां ते आवेज नहि. वहाली जन्मीने तरतज गंगाबाईनो भायडो मुओ; ते दहाडाथकी तेने तेनो अभावज आव्यो. ते तेने नित्य चीढे अने जे गुण मोटी बायडीओमां पण विरला ते तेमां नहि माटे तेने महेणां दे.

एवी ते नठारी मा एक समये मांदी पडी, तेनुं दुःख जोईने मीठो घणो विव्हळ थयो. तेनी दीनवाणी, मुखचर्या, कालावालानुं बोलवुं एवी नजर जोईने वहालीने जणायुं के तेना खोटा स्वभावमां फेर पड्यो. ते मनमां आणीने तेणे भाई करतां सोगणी वत्ती तेनी चाकरी आरंभी. तेने जे जे जोईए ते मागवाने तेने बोलाववानो श्रम पडे माटे वहाली पोताना डहापणथी शोधी काढे, अने तेनी आसनावासना राखे. मंदवाड भारे हतो त्यांलगण तेणे तेनी पथारी छोडी नहि. मा तेनी विनति करे, छेल्ले धाक देखाडीने पण कहे, तोपण ते एक क्षण ऊंघ ले नहि. छेल्ले गंगाबाई सारी थई, ते वारे वहालीने निरांत थई. एवुं थतां पण माए पहेलांनी पेठे तेनी साथे कठोरपणुं आरंभ्युं. ते जोईने वहालीने फरीथी नवी चिंता उत्पन्न थई.

एक दहाडो गंगाबाई छोकरा साथे पोताना मंदवाडनी वातो करती बेठी हती अने बोली के छोकरां, तमे मारी घणी संभाळ करी, माटे हुं तमारी उपकारी थईछुं; एमाटे तमने गमे ते वस्तु मारुं सामर्थ्य जोईने मागो, हुं आपीश. तेणीए मीठाने पहेलां पूछ्युं "मीठा, तारे शुं जोईए?" मीठो बोल्यो, "एक कंठी अने चोकडुं." ते बोली, "तने हुं ते काले सवारे आपीश." "अने वहाली, तने अली." वहाली ध्रुजती ध्रुजती उत्तर देछे, "शुं! मने! मने! तुं मारा उपर हेत करे तो मने बीजुं कांई नहि." मा बोली "ए उत्तर नहि, हुं तने कांई बक्षिश आपीश, तारे शुं जोईए ते कहे वहेली."

वहालीने मानां नित्य कठोर भाषण सांभळवानी टेव हती, तोपण ते शब्दे करीने तेने घणुंज दुःख लाग्युं. तेणीए माना पग सारी पेठे दाबीने आंसुए करीने नवाड्या. पछी, पाणीना भरेला डोळाए माना मोढा सामुं जोईने तरतज तेणीए बे हाथ पोताना मोढा उपर ढांक्या, अने हळवेज आ शब्द बोली, "जेम तुं प्रीतिथी मीठाने देछे, तेम मने बे बोकीओ मात्र दे."

ते शब्द सांभळीने मानुं कठोर हृदय तरतज पीगळ्युं. पछी तेने बाथ भीडीने छातीसरसी लेईने तेणीए बोकीओनो सुकाळ कर्यो. वहालीने ते प्रथमज लाभ. तेणीए ते समये आनंदमां निमग्न थईने माना मोढाने, गालने, आंखोने, उरने, हाथने पुष्कळपणाथी बोकीओ दीधी. ते जोईने मीठाने घणो आनंद थयो. ते पण तेने बोकीओ देवा लाग्यो. ते दहाडे माने एवुं थयुं के हुं आज स्वर्गसुखज भोगवुंछुं के शुं! अमृतपानज करुंछुं के शुं! छोकरांए एम जाण्युं के मा नथी, ए अमारुं कोई कल्पवृक्ष छे. ते जे जे इच्छा करे ते ते मा तत्काल पूरी करे. ए प्रमाणे ते कुटुंब ते दिवसथकी घणुं सुखी थयुं. गंगाबाईए वहाली पासेथी घणा दहाडा प्रेम राखी मेल्यो हतो ते तेने व्याज सुद्धां आप्यो. वहाली पण माने नित्य नवो प्रेम करीने

तेने संतुष्ट करे. मीठाने पण ते वातनुं लवमात्र दुःख थयुं नहि. बहेन सुखी थई जोईने ते आनंद पाम्यो. माए पहेलां तेनुं अतिशय लाड कर्युं तेणे करीने तेनो मूळनो सारो स्वभाव लगारेक बगड्यो, अने ते आगळ कंई खोटो गुण करवा लाग्यो, ते माटे बे चार वार मानी माया ते उपरथी छेक ऊतरवानो प्रसंग आव्यो हतो, पण वहालीए ते बाबत साची जूठी करीने तेने संभाळी लीधो. ते तेने वारंवार शाणपणानी बुद्धि शीखवे, तेणे करीने ते छोकरो पछी सारो थयो. ते त्रणोना अनुभवमां पक्कुं आव्युं के भाई बहेननी, मा छोकरांनी, परस्पर ममता थयाविना कुटुंबमां खरेखरुं सुख वसतुं नथी.

घेटानुं बच्चुं.

एक गरीब गामडीआनी छोकरी नामे लाडी एक दहाडो सवारे रस्तानी कोरे हाथमां दूधनुं वासण तथा हाजरीनेसारू कडको रोटलो लेईने बेठी हती, तेटलामां त्यांथी एक भरवाड गाडुं भरीने घेटानां बच्चां वेचवाने लेई जतो हतो. ते घेटां पग बांधीने एक उपर एक गोठव्यां हतां. तेमां केटलांएकना डोकां हेठे लटकतां हतां. ते बिचारां ते पीडाए करीने बराडे, तेणे करीने तेटली सघळी जग्या गाजे. ते सांभळीने लाडीनुं हृदय भेदायुं, पण भरवाडना मनमां कांई दया आवी नहि. तेणे पोतानी खांध उपर पण एक घेटुं ऊचक्युं हतुं.

ते लाडीनी पासे आव्यो तेटलामां तेने खांध उपरनुं घेटुं मुआ जेवुं जणायुं, तेथी तेणे ते लाडीभणी नांख्युं अने बोल्यो, "छोकरी, ले आ तने हुं हाजरीने सारू आपुंछुं; ए रांडनाए मरीने मने बे रुपिआनो टोटो दीधो." एम कहीने ते आगळ चालतो थयो.

लाडी पोतानो दूध रोटलो मूकी देईने तत्काळ ते बच्चाने ऊपाडीने छाती साथे लेईने दयाळु दृष्टिए तेनीभणी नीरखेछे अने कहेछे, "रे घेटाना बच्चा, मने तारी दया केम आवेछे वारू? आज नहि तो

काले पण ते तारा गळामां छरी घोंचत. ते भय तने हवे रह्यो नहि." एवुं ते कहेछे, एटलामां तेना शरीरनी हुंफ लागीने बच्चाए लगारेक आंखो ऊघाडी अने हाथ पग हलावीने बे एवो हळवेथी शब्द कर्यो, जेम कोई कहेशे के ते मानेज बोलावेछे. ते समय जे लाडीने आनंद थयो, ते कोण वर्णवशे? ते ते बच्चाने ओढणी ढांकेछे, ते उपर दिलनी चोळी काढीने, पहेरावेछे, तेने हुंफ आववासारू डोकुं जांगसूधी नमावेछे तथा घणा जोरथी तेना नाककानमां फूंको मारेछे. पछी ते हळवे हळवे हालवा लाग्युं. ते जोईने एनी छाती आनंदथी भराई आवी. पछी तेणीए रोटलो भागीने दूधमां बोळ्यो; तेमांथी एक कडको लेईने घेटाना बच्चानुं मोढुं ऊघाडीने मोटा प्रयत्नथी मांहे घाल्यो. बच्चुं भूखनी पीडाए मरवाने तैयार हतुं, तेने ते अन्न पहोंचतांज जरा शक्ति आवी. पछी ते पग मोकळा करवा लाग्युं. घडी एकमां तरत तेने पोताने पगे करीने ऊभां रहेवानी शक्ति आवी. पछी ते पोते पोतानी मेळेज लाडीना दूधना वासण भणी गयुं, अने तेणे तेमांहेलो सघळो दूध रोटलो खाधो, ते जोईने लाडी कौतुकथी हशी. बीजी एक घडी गई नथी तेटलामां ते लाडी आगळ नाना प्रकारे नाचवा बराडवा लाग्युं.

लाडीने आनंद थयो अने तेणीए तेने दाबीने पकडी लीधुं. पछी दोडती घेर जईने माने देखाडयुं. तेवार पछी तेनुं नाम बाबा पाडयुं. तेणीए सर्व प्रकारे ते बच्चानुं ममताथी पालन कर्युं. तेने रोटलो मळे तेमांनो ते तेने खवडावे, पाणी पाय, पंपाळे. पोताना खाटलाउपर ऊंघाडे. ते कहे के एने बदले मने सो घेटां आपे, तोपण नहि आपुं. ते बाबा पण लाडीनो उपकार जाणीने तेना वगर पगलुं मेले नहि. ते आवीने पेलीने चाटे, तेना हाथमांथी खाय, तेनी आगळ पाछळ खेल करे. कदी बच्चाने लीधा विना तेने बहार जवुं पडे, तेवारे लाडी आवे त्यांलगण ते करूणा आवे एवुं बराडतुं रहे.

एप्रमाणे ते लाडीए पेला अनाथ बच्चानुं दयाळुपणाथी पोषण

कर्युं. एनुं फल तेने ईश्वरे जलदी आप्युं. बावा मोटी घेटी थई, तेवारे तेणीए लाडीने पुष्कळ कच्चां बच्चां आप्यां, तेनो पण बीजो विस्तार थतो गयो; सारांश के थोडांक वर्षमां लाडीना सर्व कुटुंबने पीधा जेटलुं दूध, अने पहेरवाने ऊननां लूगडां, ए सर्वे ते बाबानी संततिथकी भरपूर प्राप्त थतां गयां.

द्राक्षनुं थडियुं.

औरंगाबादमध्ये माधवराय करीने कोई एक गृहस्थ हता ते एक दहाडो पोताना छोकरा दोलतने लेईने वाडीमां फरता हता. त्यां अनेक प्रकारनां झाड फूलेलांछे, केटलांएकने तरतज पल्लव फूटयाछे, केटलांक लीलां छम देखायछे, केटलांकने धोळो, केटलांकने रातो मोर आव्योछे, एवुं तेमणे दीठुं.

ते जरा आगळ चालतां वाडीमांहेला बंगलापासे आवी पहोंच्या, त्यां बंगलासामुं एक द्राक्षनुं थडियुं हतुं. तेने आडा अवळा आमळा पडयाछे, ते उपर पांदडुं नाम लेवाने पण नथी. तेना सूका वेला वेरण खेरण ज्यां त्यां चाल्याछे, ते जोईने दोलत बापने कहेछे, " बापा, जुओ आ मऊ झाड ! एनुं अहिं शुं काम छे वारु ? तमे रामाने कहीने तेने कापीने एनां ईंधणां केम करावता नथी ? "

एवुं कहीने ते पेला झाडने हडसेला मारवा लाग्यो; पण तेनां मूळियां ऊंडां गयेलां, ते तेना देवथी पण ऊपडे ? तेने माधवराय कहेछे, " छोकरा, तुं तेने दुःखवीश मा, मारे ते तेमज रहेवा देवुं जोईए; वखत आवशे तेवारे हुं तने तेनुं कारण कहीश. "

दोलत.—पण बापा, तेनी पासे बीजां झाडो छे ते जुओ केवां फळे, पुष्पे भरेलांछे ! ए तेवुं होय ने राखिये तो ठीक. आ बीजा शोभीतां झाडोमां ए घणुं नठारुं देखायछे, हुं रामाने कहीने ते ऊखेडावी नंखावुंछुं, केम ?

माधवराय.—नारे मारा लाडकवाया, हुं तने कहुंछुं के ए एवुंज

रहेवा दे, बीजा त्रण महीनासूधी तो रहेवा दे. जोईए तो पछी ऊखेडी नखावजे.

दोलत आग्रह करे के ते ऊखेडी नांखवुं. बाप तेने बीजी वातोनो नाद लगाडे. एम थतां थतां दोलत ते वात वीसरी गयो, एटले ते तेमज रही. एक दहाडो माधवरायने कंई काम सारू दूर गामडे जवुं पडयुं, ते चैत्र महीनासूधी घेर आव्यो नहि. पछी आव्यो त्यारे पहेलो ते छोकराने संगाथे लेईने वाडीमां गयो.

ते दहाडे ऊकळाट घणो थतो हतो माटे ते बेउ बंगलानी छाये जईने बेठा. ते वखते दोलत कहेछे, " आहा बापा, शी आ छाया थंडी छे ! शी आ झाडो शोभा आपेछे ! पेली वात सारी याद आवी; आपणे पेलुं ते दहाडानुं थडियुं आज ऊखेडी नांखिये, आवो, अने ते ठेकाणे आ सुंदर झाड देखायछे ते वाविये. एनां फळ केवां सारां शोभेछे ! कांई जांबुआ, कांई छेक काळां. आटली सघळी वाडीमां आ सरखुं देखीतुं झाड मने बीजुं देखातुं नथी. बीजां झाडो उपर हमणा फळ देखातां नथी, पण ए जो केवुं सर्व ठेकाणे ढंकाये-लुंछे, अने पांदडां केवां टोपसरखां सारां देखायछे ! एनां फळ सुंदर देखायछे, तेवांज गळयांछे के नथी, ए मारे जोवानुं छे."

माधवराये तेने तेमांहेथी एक द्राक्ष तोडीने आपी ते चाखीने तेने अधिक आनंद थयो; पछी ज्यारे तेना बापे तेने कह्युं के ते दहाडे तुं ऊखेडी काढवाने इच्छतो हतो ते नठारा थडियानां आ फळ, एने द्राक्षो कहेछे, ते वेळा तेने घणुंज आश्चर्य लाग्युं. बाप तेने कहेछे, " छोकरा, हवे तारी इच्छा होय, तो हुं रामाने बोला-वीने एनां बाळवाने ईंधणां करावुं."

दोलत.—ना, ना, बापा, ना, एवुं करवुं नहि. गमे तो बीजां सर्व झाडो कपावो, पण आ द्राक्षो मने घणीज भावेछे.

माध०—त्यारे हवे जो, के तुं कहेतो हतो ते में नहि सांभळ्युं

तेथी सारुं थयुं के नहि ? तने ते झाड जोईने जेवुं जणायछे तेवुंज लोकोने जणायछे.

कोई छोकरो लूगडां वगर, बहारथी जोयामां नठारो, एवो आपणे जोयो, एटले आपणे तेनी अवगणना करीए छिये; अने तेनी अवस्थासाथे आपणी अवस्था सरखावीने आपणे मोटां माणस एवुं मानीने गर्वे फूलाईए छिये. कोई वखते आपणे तेने कठोर वचन पण बोलवाने चूकता नथी. तो छोकरा, एवुं ज्यां नजरे पडे त्यां उतावळा थईने एकाएक निश्चय करीए नहि, कोण जाणे ते नठारुं शरीर मोटा जीवनुं ठेकाणुं थई शके, के जे जीव पोताना सदाचरणे करीने, पुरुषार्थे करीने एकाद दहाडे विश्वास, आश्चर्य करवाने लगाडशे अथवा पोताना ज्ञाने करीने लोकोनुं अज्ञान दूर करशे. पेलुं हमणां वांकुं थडियुं छे पण आगळ उत्तम फलोए फळी शकशे.

शेलोत.

एक दिवसे प्रात:काळे दोलतराय पोताना ओरडामां मोटा काममां हता, तेवारे चाकर कहेतो आव्यो के माधवजी शेलोत बहार दरवाजा उपर आव्योछे, ते मळवा इच्छेछे. दोलतराये कह्युं के तेने प्रार्थना करीने जरा दीवानखानामां बेसाड; कागळ पूरो करीने हुं आ आव्यो. चाकर शेलोतने दीवानखानामां तेडी गयो, ते वखत रामराय, कृष्णराय, तथा सूरज कुंवर, दोलतरायनां छोकरां, त्यां हतां. ते मांहे जतांज तेणे तेमने जुदा जुदा रामराम कर्या, पण गामडियानुं नमवुं एटले अनाडी, तेणे ऊभुं केम रहेवुं, कई रीतिए हाथ ऊंचो करवो, के माथुं केम नमाववुं, ए सारी पेठे शिक्षितपणे तेने मालूम नहि. ते बेउ छोकरा तेनी मश्करी करीने एक बीजानी सामुं जोईने हाथवडे मों ढांकीने हसवा लाग्या. तेओ तेनी पासे आवी तेनो पहेरवेश ठीक निहाळीने जोवा लाग्या. पछी एक एकना कानने लागीने मोटेथी हश्या तेथी गामडावाळाने घणी शरम लागी.

छेल्ले रामराये चेष्टानी पराकाष्ठा एटले सूधी करी के ते माधवजीनी आगळ पाछळ फर्यो अने नाक पकडीने पोताना भाईने पूछेछे, "कृष्णराय, अहिं खातरनी गंध आवेछे एवुं तने जणातुं नथी ?" पछी ते अंगारो मूकीने धूपदानी लाव्यो. ते उपर अगरबत्तिनो भूको मूकीने ते गंध दूर करवामाटे बधा दीवानखानामां फर्यो. पछी चाकरने हाक मारीने कह्युं के पेलो माणस आव्योछे तेना पगनी धूळ सेत्रंजीने लागीछे ते झटकी नांख. एम भाईने चेष्टा करता जोईने आणीमर कृष्णराय वांको वळीने खडखडाट हश्यो.

सूरजकुंवर तेमनी बहेन अमथी ऊभी हती तेने ते गम्युं नहि. तेणीए भाईओने बोली मारी, अने शेलोतने रीस न लागे माटे ते तेनी सरभरा करवा लागी. तेणीए तेने हेठो बेसाडीने पोताने हाथे पान-सोपारी आप्यां. सारो जरदो तमाकु आगळ मूकी तेनी लाकडी बहार हती ते पोते जाते आणीने तेना आगळ मूकी. एटलामां दोलतराय मांहेथी आव्या तेणे तेनीपासे आवीने मित्रप्रमाणे तेने हाथ पकडीने पोतानी पासे तकीए बेसाड्यो. तेनां छोकरां माणसनो समाचार पूछीने आववानुं कारण पण पूछयुं. तेणे उत्तर कर्यो, "हुं मारो छमाही हफतो भरवा सारू आव्योछुं." त्यांज तेणे मोहरोनी भरेली वांसळी कमरेथी छोडी अने दोलतराय आगळ खाली करी बोल्यो, "मुद्दतउपर चार दहाडा वत्ता थया माटे रायजीना मनमां विषाद आणवो नहि. परम दहाडे वरसाद घणो थयो तेणे करीने गाडीनी वाट चार दहाडा बंध पडी हती, एटलासारू दाणा बजारमां वेची नांखवाने माराथी बन्युं नहि."

दोलतराय बोल्या, "शेलोतजी, तमारा विषे मारा मनमां कदी वांकुं आववानुं नहि; तमे प्रमाणिक माणस छो, ते हुं जाणुंछुं, मुद्दत थई गई माटे तमारी पासे सिपाई मोकलवानुं काम नहि." दोलतराय ते मोहरो गालिचा उपर गणेछे. तेमनो वहेवार जोईने रामराय शेलोतजीना मोढासामुं जुएछे, अने विचारेछे के आ कोई मोटो माणस छे.

मोहरो गणी रह्यापछी शेलोतजीए छोकरांने सारु खावानुं छे एवुं कहीने कामळीमांहेथी पडीकुं काढयुं, तेमां कांई सूकायेली रायण-कोकडी, अंजीर वगेरे हतां ते दोलतरायनी आगळ मूकीने कहेवा लाग्यो के " रायजी, मारी एक इच्छा छे, ते कृपा करीने पूर्ण करो; एक दिवसे आप छोकरांसहवर्त्तमान मारे गाम आवीने मने आनंद करावो. मारी बळदीआनी गाडी लेईने हुं पोते तमने तेडवाने आवीश. "

दोलतराये कह्युं वारु, अने तेने जमवा रहेवासारु घणो आग्रह कर्यो. शेलोत बोल्यो, " क्षमा करो, मारे शहेरमां लोकोसाथे पुष्कळ साटां मारवानां छे, अने घेर जलदी जवुं जोईए." दोलतराये शेलोतजीनां छोकरांने सारु पस्तां, बदामो, तथा साकरनो पडो करीने आप्यो. पछी शेलोतजीने सत्कारपूर्वक दरवाजा सूधी पहोंचाडीने तेने विदाय करीने पाछा फर्या.

शेलोतजी गया पछी सूरजकुंवरे भाईओना मोंढाउपर तेओए शेलोतनुं अपमान कर्युं ते बापने कह्युं. दोलतराये ते सांभळीने तेमना उपर घणो क्रोध कर्यो, अने सूरजकुंवरने घणी शाबाशी आपी. तेने ऊंचकीने बोकी देईने बोल्या, " भला माणस साथे केम चालवुं ए मारी बा, तुं सारुं जाणेछे. "

पछी शेलोते आपेलुं पडीकुं तेणे ऊघाडयुं तेमांहेथी कंई अंजीर अने रायणकोकडी छोकरी तथा पोते मळीने खाधां; रामराय, कृष्णराय पासे हता पण तेमने आप्यां नहि. ते पदार्थ जोईने तेमना मोंमां पाणी छूटयुं अने तेमनी जीभडीओ लाळ घूंटवा लागी; पण ते दोलतराये मनमां आण्युं नहि. तेणे फरीथी सूरजकुंवरनी प्रशंसा करी, अने तेने उपदेश कर्यो के " नठारां लूगडां उपरथी कोईने हसवुं,ए हलका मनुष्यनुं काम छे. जो आपणे ऊंचां लूगडां उपर कोईने मोटो माणस मानिये, तो ते वस्त्रने मान आप्युं एवुं थायछे, तेमां तेना पहेरनारने

कांई नहि. जे सादां लूगडां पहेरेछे ते घणुं करीने प्रमाणिक पुरुष होयछे; तेनुं दृष्टांत आ शेलोतजीनुंज. ते महेनत करीने पोतानी बायडी, छोकरांनुं पेट भरेछे; वखते वखते कराप्रमाणे हफतो भरवाने कदी चूकतो नथी; एवुं हुं आज पांच वर्ष थयां निरंतर जोउंछुं. दीकरी, आ जो, एवो प्रमाणिक नहोत तो तारो अने तारा भाईनो खर्च माराथी चलावात नहि; केमके एनी पासेथी जे पैसो आवेछे तेणे तमारुं अन्न वस्त्र अने शीखवुं थायछे."

एवुं भाषण करीने रहेलुं खावानुं दोलतराये भंडारिआमां ताळुं देईने मूक्युं; रामराय अने कृष्णराय तेनी पाछळ पाछळ आशा भर्या गया, तेमने बापे कह्युं, " तमे समजता हशो के वारू हवडां नहि, तो सांजे तो एमांहेनुं कांईक अमने मळशे, तो हुं निश्चयपूर्वक कहुंछुं के तमे एनी आशा छेक छोडो. तमारा भलापणा बाबत शेलोतजीनुं मन राजी थशे एटले तेज तमने कांई मोकली देशे."

राम०—पण बापा, तेने शरीरे गंध आवती होय तेवारे मारो शो वांक?

दोल०—तेना शरीर उपर शानी गंध आवती हती?

राम०—छाणना ऊकरडानी. अरेरे! ते माराथी सहेवाय नहि.

दोल०— तेणे ते गंध क्यांथी आणी हशे वारू?

राम०—हुं जाणुंछुं के ते छाण भरतो हशे.

दोल०—एम के? त्यारे छाण भर्याविना तेणे केम करवुं?

राम०—तेणे—तेणे—तेणे—

दोल०—हुं जाणुंछुं के तेणे भूंईउपर खातर जरा पण न घालवुं?

राम०—तेज एक उपाय देखायछे.

दोल०— जो खातर सारुं न घाल्युं तो पाक सारो केम थशे? पाक माठो आवे त्यारे तेनाथी मने धणीपणानो कर केम अपाशे?

रामराय आगळ कांई बोलत, पण बापे जे आंखो फेरवी तेमां तेने बापनी रीस स्पष्ट देखाई आवी माटे ते छानोज रह्यो. ते पछी आठ दहाडा गया, एटले माधवजी शेलोत पाछो आव्यो, तेणे दोल-

तरायने मोटो आग्रह कर्यो के आज आपनां पगलां मारे घेर आवे.

दोलतराये तेना भावने सारू तेडुं मान्य कर्युं. ते वखत रामराय तथा कृष्णराये बापना घणा कालावाला कर्या के अमने साथे लो, अमे त्यां मोटी नम्रताथी चालीशुं. पछी दोलतराय एमनी प्रार्थना सांभळीने तेओ सुद्धां शेलोतजीनी गाडीमां बेठा, अने शेलोतजीए गाडी हांकीने हांहां कहेतां ते पोताने घेर एवा जलदी आवी पहोंच्या के ते तफावत तेमने जणायो सरखो पण नहि. गाडीनो शब्द सांभळीने शेलोतनी बायडी सोनबाई वहेली बहार आवी आंगणानो दरवाजो ऊघाड्यो. ते वखते तेने आनंद थयोछे ते कोण वर्णवशे ? तेणीए छोकरांने गाडीमांहेथी हेठे ऊतार्यां, एक एकने आलिंगन दीधां, बोकीओ करी, अने तेमने घरमां तेडी गई. त्यां तेनां छोकरां पण शणगारीने तेमनी वाट जोतां बेठांछे. तेमणे प्रीतिथी मोटी नम्रताए तेओनुं आगत स्वागत कर्युं. पछी शेलोतजी दोलतरायने माळउपर तेडी गया, त्यां द्राक्षो, लींबुओ, चकोत्रां, अननास, दाडम, केळां, अंजीर, जमरूख एवां नाना प्रकारनां फळ, अने गुलाब, मोगरो, जाई, कुंद, चंबेली, चांपो, एवां फूल, आगमजथीज आणी मूक्यां हतां. पाणी स्फाटिकना जेवुं निर्मळ, अमृत जेवुं मीठुं हतुं. साकर, बदाम, पिस्तां, लींबुनो शरबत, वगेरे हतां. दोलतराय लगार स्वस्थ थईने पोते तथा छोकरांए तेमांथी कांई खाधुं, अने आनंद पाम्यां. शेलोतजीनां वासण सोनारूपानां न हतां, त्रांबां पीतळनांज हतां, पण स्वच्छ चकचकतां हतां. जे उपर पदार्थ पीरश्या हता ते थाळिओ न हती, पण केळनी पत्रावळिओ हती ; ते जोईने रामराय आंखो वळीने कृष्णराय भणी जोईने गालमां हसेछे; कृष्णराय पण तेनी सामुं जोईने हळवेज हसेछे. ते शेलोतजीना लक्षमां आव्युं, त्यारे ते बोल्यो, रायजी, तमे पोताने घेर रूपानी थाळीओमां पदार्थ खाओछो तेम अहिं नथी खरूं, पण अमे गरीबोए भक्तिए करीने अर्पण कर्युंछे, ते भावथी मानी लेवुं.

पछी फळाहार थया ऊपरांत लगारेक अहिं तहिं फर्या, एटलामां जमवानी वखत थई. जमण पण सादुं, स्वच्छ, अने मीठुं हतुं. ते पदार्थ खाधाथी ते छोकराओने मालूम पडयुं के अमे आवी रूचिथी कदी जम्यां नहतां. दिवस उष्ण काळना हता; वायु मंद सुगंध शितळ वातो हतो, तेना योगेकरीने दोलतरायने डोलुं आव्युं; पछी जराक वामकुक्षि करीने एटले डाबे पासे सूई ऊठ्या पछी शेलोतजी अने पोते वाडीओ, खेतरां, डुंगर सर्व ठेकाणे फरवा गया, त्यां बहु आनंद पामीने पाछा मुकामे आव्या. अहिं सोनबाई जम्या पछी पोतानां अने दोलतरायनां छोकरांने संगाथे लेईने तेमने सघळुं घर देखाडयुं; ढोरांनो वाडो, घोडानो तबेलो, बकरां, घेटां, हरण एवां देखाडीने एक नानुं घेटानुं बच्चुं तेमने रमवाने आप्युं; आगळ खबूतर पण देखाडयां. तेमनां बच्चांने तेओनी माओ चारो चरावेछे, ते चाराने सारू किलबिल किलबिल करेछे. आगळ तेडीने दशवीस मधपूडा देखाड्या; तेमांहेनी माखीओ बहार जईने मध लेई आवीने तेमां ठेकाणे करेछे, एवो उद्योग चाल्यो हतो ते सर्व तेणीए तेमनी दृष्टिए पाडयो. ते देखाड्या पछी बीजा पण गामना पदार्थ तेणीए तेमने पुष्कळ देखाड्या.

तेमांहेना घणाक चमत्कार दोलतरायनां छोकरांए पूर्वे कदी जोया नहोता, माटे तेमने घणो आनंद थयो. ते कहेवा लाग्यां के फरीथी एकवार फेरी फरीने आवीशुं, एटलामां घरमांथी संदेसो आव्यो के छोकरानुं जमण तैयार थयुंछे, ते आवतांज सोनबाइए तेओने तेडी जईने पुनः सारीपेठे जमाडयां.

पछी शेलोतजीए अने तेमना वडा छोकराए तंबुरो, सारंगी, नरघां मेळवीने लगार गायन कर्युं. नानाओ पण कांई पद बोल्या, ते सांभळीने दोलतराय घणा प्रसन्न थया. शेलोतजी वाजित्र खोळामां घालेछे तेटले दोलतराय पोतानां छोकरांने कहेछे, रामराय तथा

कृष्णराय लगार तमे गाओ. एवुं कहेतांज तेओ गभरावा लाग्या, ते जोईने सर्व हसवा लाग्या.

पछी दोलतराये गाडी तैयार करवाने कह्युं. शेलोतजीए ते रात्र रहेवामाटे दोलतरायने घणो आग्रह कर्यो. क्षमा करो, माराथी रहेवाय नहि, एवुं कहीने तेमणे जवानोज निश्चय कर्यो; पछी गाडीमां बेशीने चाल्याछे तेटले मार्गमां दोलतराय पूछेछे, केम, रामराय, आज तमने केवुं गम्युं ?

राम०—घणुं सारुं, बापा. ते माणस घणां सारां छे. तेओए अमने घणो आनंद पमाड्यो.

दोल०—तमने आनंद थयो तेथी हुं घणो प्रसन्न थयो. पण जो शेलोतजी आपणा सत्कारने सारू आटलो श्रम न लेतां ते तमने छेक कांई खावाने न आपत, तो आवो आनंद थात !

राम०—न थात, एमां शो संदेह !

दोल०—पछी ते माणस तने केवो जणायो होत ?

राम०—माठो, गमार जेवो जणायो होत.

दोल०—एम ? त्यारे ते माणस ते दहाडे आपणे घेर आव्यो हतो, ते वेळाए तें तेने कांई खावानुं आप्युं नहि, ते नहि तो नहि, पण ऊलटी तेनी मश्करी करी, त्यारे हवे सज्जन कोण, तुं के ते ?

राम०—(लज्जा पामीने) आपणो सत्कार करवो ए तेनो धर्म छे, केमके तेमने आपणी जमीनथी पेदाश छे.

दोल०—पेदाश शी छे ?

राम०—आपणी जमीनमां दाणा, कडब, फळफळागत उत्पन्न थायछे ते सघळुं ते लेछे.

दोल०—खरुं कहेछे, शेलोतने ए सर्वनो उपयोग थायछे. पण ते सघळा दाणानुं शुं करेछे !

राम०—तेणे करीने ते पोतानुं, बायडीनुं अने छोकरांनुं पेट भरेछे.

दोल०—अने कडबनुं ?

राम०—ते पोताना बळदोने खावा नीरेछे.

दोल०—अने बळदनो शो उपयोग ते करेछे ?

राम०—ते तेने हळसाथे जोडेछे.

दोल०—वारु त्यारे, ए एटलुं उत्पन्न जमीननुं जमीनमांज लाग्युं; पण तने खरुं जणायछे के बाकीनुं रहेलुं तेटलुं सघळुं तेना कुटुंबने अने बळदोने लागेछे ?

राम०—तेमांहेलो कांई विभाग गायो भेंशोने पण मळेछे.

कृष्ण०—कांई घेटांने पण.

दोल०—ते खरु, पण जेटलुं उत्पन्न थायछे तेटलुं सघळुं तेओ खायछे शुं ?

राम०—नहि, तेमांथी कांई भाग वेचीने पैसा करेछे एम ते कहेतो हतो.

दोल०—अने ते पैसानुं ते शुं करेछे ?

राम०—में थोडाक दहाडा उपर दीठुं के तेणे एक कोथळी भरीने पैसा तमने आणी आप्या.

दोल०—एउपरथी जो के मारी जमीननी ऊपजमां मने वधतुं मळेछे के शेलोतने; कडब बळदने सारु जायछे ए खरु, पण ते खरच ढोर भूंई खेडीने फरीथी पाछो आपेछे. गायो, भेंशो, घेटां एमना छाणनुं खातर थायछे, तेणे करीने पाक वधतो थायछे, तेनां बायडी छोकरां जे खायछे तेटलुं खेतरमां काम करीने ते वाळेछे, ते वावेछे, नींदेछे, कापेछे, मसळेछे अने झाडकेछे. अने ए सघळी मजूरी माराज नफामां पडेछे, बाकी रह्युं ते ते मारा पैसा आपवासारु बजारमां लेईने वेचेछे. हवे तेने कांई तेमांहेलुं रहेतुं हशे एवुं कह्युं तो ते एटली महेनत करेछे तेनें कांई नहि ? एमाटे एकवार वळी तुं मने कहे के अमारा बेउमांथी अधिक ऊपज कोने मळेछे ?

राम०—हवे हुं साफ समज्यो; तमने अधिक मळेछे.

दोल०—त्यारे आ शेलोत नहोत तो मने नफो थात के?
राम०—केम? आ एकलो शेलोतज गाममां छे शुं?
दोल०—खरुं कहेछे, घणा छे, पण एना जेवा भला नथी. पहेलां में बीजा एकने शेलोती आपी हती तेणे जमीन खराब करी, झाडो काप्यां, घर बंगला पडवा जेवा थयां, छमासी हफतो तेपासेथी मने पहोंचे नहि. ज्यारे हुं तेनी पासे मागुं त्यारे ते चोखो हिसाब देखाडे के तेनां सर्व राचरचिलां वेचीए तोपण फडचो थाय नहि.
राम०—ते लुच्चो एवुं करतो के?
दोल०—तो आ माणस पण तेज प्रकारनो होत त्यारे पछी मने नफो थात के?
राम०—ना.
दोल०—त्यारे ए नफो मने जे मळेछे तेने वास्ते हुं उपकारी कोनो थाउंछुं?
राम०—आ भला शेलोतनो.
दोल०—त्यारे एवो जे माणस आपणा उपयोगमां आवेछे, तेनो आदरसत्कार आपणे सारी रीते करवो ए आपणने शुं योग्य नथी?
राम०—बापा, तमे मारी भूल मने स्पष्ट देखडावी. एटलुं कहीने कांईक पळ ते अबोला हता. पछी दोलतराये फरीथी बोलव मांड्युं. ते बोल्या, रामराय, तमे त्यां सारंगी केम वगाडी नहि?
राम०—ते मने वगाडतां आवडती नथी.
दोल०—त्यारे शेलोतनां छोकरांने एवुं कांई आवडेछे के जे तमने नथी आवडतुं?
राम०—ते खरुंज. पण मने संस्कृत आवडेछे, ते तेने क्यां आवडेछे?
दोल०—अने तने खेतर खेडतां क्यां आवडेछे? तने दाणा वावतां आवडेछे? झाडनी कलमो करतां आवडेछे?
राम०—ते शीखवानुं मारे काम नथी. मारे कांई खेती करवी नथी.
दोल०—जो पृथ्वीउपर सर्व मनुष्य संस्कृत शिख्यां तो आगळ केम थशे?

राम०—माठुं, पछी आपणने दाणा, शाकभाजी पण मळशे नहि.

दोल०—कोई पण संस्कृत शीख्युं नहि, त्यारे ते विना चालशे के नहि?

राम०—हुं जाणुंछुं के चालशे.

दोल०—तो हमणा जे आपणो संवाद थयो ए जन्मसूधी याद राख, के आ शेलोत जेनो पहेरवेश जाडो छे अने जेणे तने अनाडी रीतिए नमन कर्युं, ए तारा करतां घणो सारो, तारा करतां वधतुं जाणनारो, अने वळी अधिक उपयोगनी वातथी जाणीतो छे, ए उपरथी तुं जो के जाडां लूगडां उपरथी अथवा सादी भोळी रीति उपरथी कोईनी अवगणना करवी ए केवो अन्याय छे !

बापानी समज.

नाटक एक अंकनुं.

पात्र.

केशवराय.

मोतीराम .... तेनो छोकरो.

वाराणसी .... तेनी छोकरी.

मथुरा .... गामना वाणीआनो छोकरो.

मंछा .... तेनी बहेन.

स्थळ.

केशवरायनी वाडी.

प्रवेश १.

केशवराय, वाराणसी, मोतीराम.

वारा०—केम बापा, शी आज्ञा ?

केश०—हुं तने फरीथी एक वार कहुंछुं के तमे कोई आजथकी ते वाणीआनां छोकरांसाथे संबंध राखशो, तो हुं घणो रीसे भराईश.

वारा०—विठ्ठलशेठ उपर एटलो तमारो क्रोध केम वारु ?

केश०—ते तने पूछवानो अधिकार नथी.

मोती०—नथी खरोज. ते अमाराथी तमने पूछाय नहि. (वाराणसीने) अली, बापा तने आज्ञा करे ते चित्त राखीने सांभळ; तेने केम कहीने ऊलटी पूछीश नहि.

केश०—एज मारो अभिप्राय, केमके विठ्ठलशेठ मोटो दांड, अनुपकारी, अने कृतघ्न छे. में आ गामना धणीए तेनी पासे एक वात मागी होय तो तेणे ना कहेवी! जे आज मारा गाममां रहीने सुखी थयोछे तेणे!

मोती०—ए घणुं खोटुं, बापा, तो एवानां छोकरांसाथे अमे आज लगण मित्राई करी ए ठीक न कर्युं; खरेज. मथुरा सरखो सुमित्र बीजो एकज छोकरो जो मने आ गाममां होत, तो हुं मथुराजोडे एके शब्द बोल्यो न होत.

वारा०—भाई शुं कहेछे ते तमे सांभळोछोनी, मथुरा अने मंछा घणां सारां छोकरां छे. आहा! तेओ जेवां अमे होईए तो शुं जोईतुं हतुं!

केश०—तेओ सारां हो के माठां हो तेनुं मारे शुं? हुं तमने वळी एक वार कहुंछुं के तमारे तेमनी साथे चकार शब्द बोलवो नहि. बोल्यां तो तमने घरमां अटकावी राखीश.

मोती०—मथुराने आ वाडीना दरवाजा लगी तो आववा दो, पछी हुं तेने शुं छे ते कहीश.

केश०—तुं तेने शुं कहीश? तेनुं अपमान करीश नहि हो. तुं तेने माठुं बोलीश नहि हो.

मोती०—(लगार गभराईने) मारो तेवोज अभिप्राय छे, पण हुं तेने आपणी वाडीनी आसपास सो हाथमां आववा देनार नथी.

वारा०—बापा, विठ्ठलशेठ एवो माणस हतो, तोपण तमे तेनी साथे एटली मैत्री राखता हता. तमे तेने प्रमाणिक जाणता, भलो करीने गणता हता. तमे महेताजी राख्या पहेलां मफत तेणे

भाईने गूजराती लखतां शीखव्युं, ए तमने सांभरतुं हशेज, अने मने मूळाक्षरथी तेनी शिक्षा.

केश०—ते सघळुं हशे, पण हवे ए प्रकरणनो तुं एक शब्द काढीश नहि. में तेनी साथे बोलवुं वर्ज्य कर्युं, तेम तमारे तेनां छोकरांसाथे करवुं. शुं तने रडवुं आव्युं? आंसु लूछ; जोउं ते मारुं कह्युं करवाने तने एटलुं अवघड पडेछे के नहि ?

वारा०—तेम नहि, बापा. तेनो मारो घणा दहाडानो स्नेह माटे अवघड लागेछे, तेनी तमे मने क्षमा करो. बाकी तमारी आज्ञा सांभळवामां हुं भाईथी हारी जवानी नथी.

मोती०—जोईए वारु हवे कोण हठेछे.

वारा०—बापा, तमे कहेशो जे हुं तेनो द्वेष करूं तो ते माराथी नहि थाय; मारा मनमां तेवुं आवनारज नहि.

केश०—तेनो द्वेष करीश मा, अने तेने उपद्रव पण करीश मा. मारी आज्ञा एटलीज के ते साथे संबंध तोडी नांखो.

वरा०—तारी मरजी प्रमाणे हुं करीश. पण मने एक वात कहेवा दे.

केश०—शी ते?

वारा०—के तारी आज्ञा मारे तेने कहेवी जोईए एमाटे तेनी साथे एकवार बोलवुं पडशे ते मने बोलवा दे.

मोती०—शाने? हवे तेनी साथे आपणे शुं करवानुं छे?

केश०—खरूं बोली, तुं वळी तेओने ए पण कहे के जो तेमना बापे त्रण दहाडामांहे पैसा आप्या नाहि, तो ते पछी पस्ताशे.

वारा०—विठ्ठलशेठने तमारूं कांई देवुं छे के?

केश०—तने जणायछे के देवुं नहोत तो हुं एवुं बोलुं के? पण ते तारे मनमां लाववानुं कंई प्रयोजन नथी. कहेलीछे ते आज्ञा सांभळ. (ते बहार जायछे.)

प्रवेश २.

वाराणसी, मोतीराम.

वारा०—भाई मथुरासाथे तथा मंछासाथे तारी मित्राई एवीज के ?

मोती०—तुं बापानी आज्ञा आवीज पाळेछे के ?

वारा०—तें आज्ञा पाळवानुं डोळ मात्र देखाडयुंछे; मांहे तारूं सघळुं कृत्रिम छे. तुं आर्जव करीने बापापासेथी कांईक पैसा कढाववाने जुएछे. पैसाविना तने बीजुं कांई गमतुं नथी.

मोती०—हुं कदी कदी बापानी आज्ञा नथी मानतो, माटे शुं आटली चोकस मनाई थई, तोपण हुं ते छोकरांपासे जाउं एवी शुं तारी इच्छा छे ?

वारा०—तेमनी मित्राई तोडवाने तने कंईज अघरूं लागतुं नथी तो तुं तेने योग्य नथी. बीजापासेथी तने कांई मळवानी आशा मटी एटले तारी ममता तरतज ऊठेछे.

मोती०—हवे एवां भीखारी छोकरां मने बहु आपवानां हतां खरूंज.

वारा०—तो तरतज आठ दहाडा थयां मंछापासेथी तें मोतीनी शीपाणीनी दाबडी शुं करवा लीधी ? अने मथुरापासेथी कालेज तें मोटी युक्तिथी चाकु, कातर शाने सारू कढाव्यां ? सेंकडो वार तने ते पासेथी खजूर, खारेक खावा मळयां हशे, अने हवे—

मोती०—अने हवे हुं बापानी आज्ञा सांभळनारो. पण खरूंज बा, वाणीआनां छोकरां सोबतने सारां हतां ?

वारा०—समज्यो भाई, आघुं शाने, आजज सांज थई नहि तेटले कोई गामनां नठारां छोकरांसाथे दोस्ती कर.

मोती०—खरूंज, तेमनी मित्राई तूटी माटे तेमां मारो शो तोटो थवानो हतो ?

वारा०—तेमां तेनो पण शो तोटो थवानो हतो ?

मोती०—जा रे हुं तेनी परवा करतो नथी. पण आ मथुरो आवेछे

एम जणाणछे. तेने तुं कहे के मारीपासे आवीश मा.

वारा०–तुं तेने जोवा इच्छतो नथी त्यारे अहिंथी जतो केम नथी?

मोती०—हुं तेने जोवा पण इच्छतो नथी, अने हुं अहिंथी जनार पण नथी.

प्रवेश ३.

वाराणसी, मोतीराम, मथुरा.

(हाथमां एक लीलुं रंगेलुं ढांकेलुं पांजरुं लेईने.)

मथु०—(वाराणसीने) आहा! तने जोईने मने शो आनंद थयोछे!

मोती०—यार मथुरा, पेला नाना सरखा पांजरामां शुं छे रे!

मथु०—ते मने भीमजीए काले नजर कर्युं.

मोती०—अने तुं ते मने नजर करवा लाव्योछे के?

वारा०—(एक बाजूए) केवो भगलभावार्थी छे!

मथु०—में ते वाराणसीने माटे आण्युंछे.

वारा०—मारे! ना ना, मारे नहि. तने नजर कर्युंछे ते हुं लेनारी नथी. पण ते शुं छे?

मोती०—(लुच्चाईथी) लाव अहिं, शुं छे ते हुं जोईश. (मथुराना हाथमांथी खेंचेछे, ते जोर करीने पकडेछे) एकाद नठारी जातनुं पक्षी हशे.

मथु०—ताराथी कहेवाशे नहि. तुं जकीओ. पण हुं तमने भ्रांतिमां राखतो नथी, एमां चंडोळ छे. आहा! शुं सारुं पक्षी छे! (ते पडदो उघाडीने तेने देखाडेछे अने पांजरुं तेना हाथमां आपेछे.)

मोती०—(मोढुं लगाडीने) अरेरे! शी भेट आणीछे! तेना अंग उपर खांडीभर तो कचरो छे.

वारा०—आहा! शुं सारुं पक्षी! केवुं सुंदर दीसेछे!

मथु०—बीजुं मळशे तो ते हुं तने आपीश, मोतीराम. वाराणसी,

तारो तेने सहवास पडशे एटले ते नाना प्रकारनी रमत करशे अने तने हसावशे.

वारा०—ए माटेज हुं ते तारी पासेथी लेनारी नहि. (चंडोळने) अरे खोट्टा, जा तुं पोताना धणी पासे. मथुरा, ए तारो तुं पाछो ले. (पेली तेने आपवा मांडेछे, ते लेतो नथी. पछी ते पांजरूं त्यां एक कोरे मूकेछे.)

मोती०—केमरे तुं सांभळतो नथी? ना, तारे ते पाछो लेवोज जोईए.

मथु०—ते हवे मारो नथी. वाराणसी, तुं मने विरस करीश नहि. अने तुं करनार नथी ए पण मने खचित छे. (ते एवुं कहीने सो पचास डगलां आघो जायछे.)

मोती०—(वाराणसीने) तुं तेने हाथ तो लगाड, पछी जो बापा तारी शी अवस्था करशे.

वारा०—तुं मने एटली बीक देखाडेछे, त्यारे हुं ते लेईशज. मारा बापाए मने चंडोळ लेवानी कांई मना करी नथी. मने एटलीज खंत लागेछे के आ वखते एने बदले मथुराने आपवाने मारी-पासे कांई नथी; "तुं हवेथी मारी पासे आवीश नहि" ए दुःखना बोल वगर—

मोती०—त्यारे ते काम मने केम नथी कहेती? हुं तेनी तथा तेना चंडोळनी पण विदाई करूंछुं.

वारा०—ना, तुं एटलो श्रम करीश मा. (ते मथुराने पाछो बोलावेछे;) ते आवेछे, पेली तेने कहेछे.) मारा मित्र, माराथी पण तारी नजर लेवाती नथी. तने कांई समाचार कहेवानो छे ते एवो खोटो छे के—

मोती०—खरूंज, खरूंज, मथुरा. तुं जो आज पछी अमारी वाडी-नी आसपास आव्योछे के अमारा घरभणी जोयुंछे तो—

मथु०—शुं! मने मना करशो? तारेविषे एटलुं नठारेपणुं छे? हुं जाणतो के तुं मारो प्राणसमान मित्र छे.

मोती०—त्यारे हुं कहुंछुं के तमारी अमारी मित्राई आजथकी छूटी. तारे एवुं खोटुं लगाडवुं नहि.—

वारा०—नारे मथुरा, तेने बोलतां आवडतुं नथी, माटे तुं मनमां वांकुं मानीश मा—तुं जाणतो हशेज के तारा अने अमारा बापने कजिओ थयोछे.

मथु०—हुं जाणुंछुं अने हुं तेमाटे मोटी चिंतामां छुं. पण आपणी मित्राई छूटे एटले सूधी वात आवीछे एवुं में जाण्युं नहोतुं. तेमां पण मोतीरामथकी आटलुं निष्ठुरपणुं थशे ए मारा स्वप्नमां पण नहोतुं.

मोती०—बहेनी, तुं एने काढी मूकेछे के हुं बापाने जईने कहुं?

मथु०—वाराणसी, तमने मारे सारु कंई उपद्रव थशे एवुं होय तो.—

वारा०—बीश नहि, मारा मित्र, तुं जरा हशे तो मारा बापाने माठुं नहि लागे.

मोती०—हुं जईने तेने कहुंछुं, पछी केम छे ते समजाशे. (ते बहार जायछे, पण कंईवारे पाछो आवीने न जाणतां पांजरानुं बारणुं ऊघाडीने चंडोळने ऊराडेछे.)

प्रवेश ४.

वाराणसी, मथुरा.

मथु०—परमेश्वरने सारु कहे वारु, में तारा भाईनो शो अन्याय कर्योछे?

वारा०—तें मने चंडोळ आप्यो ते एक तेने अदेखाई आवीछे; बीजुं, ते जाणेछे के एवुं कर्युं एटले पोते बापानो वहालो थशे. अमारा बापाने तमारा बापाउपर घणी रीस चढीछे. शाथी ते हुं जाणती नथी.

मथु०—मने पण खबर नथी. मारो बाप एकलो अहिंथी तहिं फरतो हतो त्यारे तेने में एकलो बोलतां सांभळ्यो के "केशवराय मारी साथे आम करशे ए में जाण्युं नहोतुं." पछी ते मारी मा-

पासे गयो, त्यां मारी बहेन हती, तेणीए शुं ते जाण्युं हशे.

वारा०—ते गमे तेम हो, पण एनुं केम करवुं ? मारा बापाए अमने तमारूं दर्शन करवानी अने तमारी साथे बोलवानी मनाई करीछे.

मथु०—शुं तारीसाथे मारी पण छेल्ली भेट ? तमे अमारी साथे अत:पर बोलशो नहि ? हाय! हवे माराथी तने केम छोडाय! मारी बा, जेने ताराविना क्षण सुख पडतुं नथी, ते हवे शुं करशे ! अरे भगवान ! पछी अमारी शी गत थशे ?

वारा०—हिंमत मूकिये नहि, मारा जीवजान मित्र; एवुं थयुंछे तोपण आपणी मैत्रीने धोक्को नथी. आपणे एकमेकने प्रत्यक्ष मळ्यां नहि तोए एकमेकनी याद करवामां आपणने कोईथी मना करातो नथी. एवी के तें मने चंडोळ आप्योछे, तेने हुं तारा नामथी क्षणे क्षणे हाक मारीश. आहा ! ते मने पछी केटलो वहालो लागशे!

मथु०—तुं मने ए कहीने केटलो आनंद करेछे ! हवे दुःखी थवुं मने जणातुं नथी. ओः हो ठीक थयुं, आ मारी बा आवी—मने ते सखेद देखायछे.

प्रवेश ९.

वाराणसी, मथुरा, मंछा.

वारा०—(मंछाने भेटवाने दोडेछे) मारी बहेनी मंछी.

मंछा.—मारी प्राणसमान वाराणसी बा. मोती बापाने तेडी लाव्योछे; (ते आडो रहीनेज सांभळेछे.)

मथु०—(मंछाने) तुं अहिं हवे कांई खोटा समाचार सांभळीश,बा.

मंछा.—हुं पण कांई सारा लावी नथी. आपणा बापा अने मा एवी चिंतामां पडयांछे के—

मथु०—(वाराणसीने) जो हुं तने कहेतो नहोतो ? (मंछाने) वारु शुं छे ते कहे.

मंछा.—(वाराणसीने) तमारा बापा अमारा बापा उपर रीते भरायाछे, पण हुं जाणुंछुं के तमारा बापनुं मागणुं लगार गेरवाजबी छे.
वारा०—गेरवाजबी ! एवुं थवानुं नहि. जो एवी वात छे तो हुं तेने चार वात कहीने वाळीश. वारु शुं छे ते मने कहे तो खरी.
मंछा.—ते डुंगरीपासेनी कुंज अमारी छे ते तुं जाणेछे ?
वारा०—हा. वसंतऋतुमां आपणे त्यां कोयलनो सुस्वर सांभळवा जईए छिये. ते शी रमणीय जग्या छे !
मंछा.—ते कुंज अमारा बापाने विश्वासरावे आपीछे.
वारा०—वारु.
मंछा.—ते तारा बापना मनमां लेवानी छे.
वारा०—शुं मारा बापाना मनमां लेवानी छे ?
मथु०—शुं आपणी कुंज ते लेशे ?
मंछा.—मारा बापे तेने कह्युं के "तमाराथी मारा उपर अने मारा कुटुंब उपर घणा उपकार थयाछे, ते संभारीने हुं आ वातमां तमने संतोष करवाने अपमान करत नहि, पण जेणे मने कुंज आपीछे तेणे प्राण जती वखते मारुं वचन लीधुंछे के हुं ते वेचुं नहि. तेनो उपभोग लेवो के जेणे करीने मने तेनुं स्मरण रहे.
वारा०—नहितो मारा बापा मने सर्व वाते पूज्य छे; पण आवी वात जो होय तो ते अन्याय करेछे एम कहेवुं मने योग्य छे; पण हुं जाणुंछुं के ते मफत मागतो नहि होय. ते एवुं कदी मनमां लाववार सरखोए नहि.
मंछा.—ना ना, तेम नहि. ते मारा बापाने कीमत आपशे; ते एवो के तेने घटे ते करतां वत्ती पण आपवाने सिद्ध छे.
मथु०—ते कुंज लेईने शुं करशे ? ते पण कांई योजीने मागता हशे.
मंछा.—ते ते लेईने तेमांहेलां सर्व झाडो कापी नांखशे.
मथु०—वारा—कापी नांखशे !
मंछा.—कुंज कापी एटले मेदान थशे अने पाछळनो डुंगर साफ देखाशे.

वारा०—हारे हा! हवे मारा ध्यानमां आव्युं. तेणे परम दहाडे शहेरमांथी मिस्तरीने तेडाव्यो हतो ने तेनी साथे भांगतोडनो मनसुबो करतो हतो खरो. मारा बापाने एवो छंद बहु छे. तेना हाथमां एक नकशो सदा होयछे. ते दिवसमां सोवार भांगतोडनी वातो करेछे; मारी साथे पण करेछे. ते सांभळीने मने पण सारुं लागतुं: पण हवे हुं तेणीमेर चित्त देनार नथी. तारा बापे कुंज आपवी नहि ए मारुं मत छे.

मथु०—सघळां झाडो कापी नांख्यां तो ते बिचारां पक्षी ते उपर बेशीने सुंदर गायन करेछे, ते क्यां जाय? माळा क्यां करे? अने पछी आपणे दाणा त्यां कोने सारु लेई जईए?

मंछा.—पछी ऊनाळामां आपणे उष्णताथकी टाढां क्यां थईशे?

वारा०—आपणे त्यां गाईए छिये त्यारे डुंगर भणीथी प्रतिशब्द आवेछे ते पछी कोण सांभळशे!

मंछा.—हुं जाणुंछुं जे पातरांवाळां झाड डुंगर करतां सुंदर देखायछे:

वारा०—एवुं छतां मेदान करीने मारा बापने शो नफो जणायछे ते कोण जाणे? बीजां चोतरफ मेदान छे ते शुं थोडां छे?

मथु०—झाडो काप्यां तो एक एक कुहाडीना घाए मारा कोई हाथ पग कापी लेछे एवुं मने लागशे.

वारा०—ना ना, तारा बापा पासेथी कुंज कोई लेई शकतुं नथी.

मंछा.—कोई लेई शकतुं नथी? पण हवे तेनाथी ते रखाती नथी.

वारा०—केम! मारा बापथी हुं जाणुंछुं के ते उपर जूलम कराशे नहि. एटली सत्ता तेनी पासे नथी.

मथु०—पण जो ते अमारी साथे एवीज रीस राखशे, अने आपणने एकएकसाथे भेटवा बोलवानी ना पाडशे तो बळोरे ते कुंज, तेवी तेवी दश कुंजो आपवी पडीओ तो हुं आपीश.

मंछा.—अने मने तेमज जणायछे. वाराणसी, तारा विना हुं थं

करूं वारु? तने साथे लीधाविना ते कुंजमां जवानी मने कल्पना सरखी पण थवानी नथी.

वारा०—वहाली मंछा, आपणे ते कुंजमां शी शी मजाओ करीछे, नहि वारु? संध्याकाळे आपणे त्यां गयां एटले सघळा दहाडानुं वर्तमान एकएकने कहेतां अने सुखदुःखनी वातो करतां.

मंछा.—अने त्यां आपणे जईने काम पण करतां. तुं शीवे अने हुं अक्षर चीतरूं. मधुराए फूल आण्यां एटले काम छोडीने आपणे हार गूंथवा लागिये. मारा हार हुं तने आपुं अने तारा तुं मने आपे. एवा एवा नाना प्रकार त्यां करतां.

मधु०—हायरे! हवे ते सघळुं थई रह्युं. तेवो दहाडो फरीथी नथी आववानो.

वारा०—खरूंज, तेवा आनंदना दहाडा कदी आववाना नथी. पण तमारा वियोगथी मने मांदगी आवशे; पछी मारो बापो खंतीलो थशे; पछी हुं तेने कहीश के हुं जीवुं एवी तारे इच्छा होय तो मारा मित्रोने मारीपासे आववा दे (ते त्रणे एकएकने आलिंगन करेछे अने आंखोमांथी आंसु पाडेछे.)

मंछा.—पण त्यां लगण कुंज कपाई जशे.

वारा०—केम जे?

मंछा.—हाय हाय! में तने सघळी वात कही नथी. वर्ष दश थयां तारा बापाए मारा बापाने उद्यम करवाने रूपिआ पांचशें करजे आप्या हता ते हजु मारा बापाए वाळ्या नथी.

वारा०—(एक कोरे) मारो बापो, पैसा देवा, पैसा देवा एम कहेतो हतो ते एज के?

मधु०—एमाटे जो अमे कुंज आपीए नहि, तो तारो बाप अमारी पासेथी रूपिआ पांचशें ठोकीने लेशे, ते आज अमने कोई आपशे नहि. तारा बापासिवाय अमने बीजो कोई ओळखतो नथी. अने तेज मागनार, पछी शुं?

बारा०—एम जो छे तो ते मारा हाथमां छे.

मंछा.—तारा हाथमां छे? ते केम?

मथु०—शुं, कहेछे? बाराणसी.

बारा०—(आनंदयुक्त मुख करीने) तुं वचन आपीश के कोईने कहीश नहि?

मंछा.—तारी वात फोडुं?

मथु०—तारा मनमां अमारे विषे संशय छे?

बारा०—वारु त्यारे सांभळ, पण ते वातनुं स्मरण थयुं एटले मने हजु उमंग आवेछे. शी मारी मानी मारा उपर ममता हती! आहाहा! छेल्ले मारी मा मांदी पडी ते वारे एक दिवसे, ओरडामां एकली जोईने तेणीए मने पलंग पासे बोलावी, अने आंखोमांथी आंसु पाडीने मने बोकीओ दीधी, अने उशीका तळेथी एक मोहरोनी कोथळी काढीने मारी पासे राखवाने आपी. आपती वखते बोली " मारी लाडकवाई छोडी, ले आ, कोईने कहीश मा, आ पैसा तेवुंज काम पडे तो खरचजे, तारुं मन दयाळु छे, तुं डाही छे, (एवुं मा बोली) तुंज आ नाणुं सारे मार्गे खर्चीश. तारो बाप मननो मोटो छे पण लगार हठीलो अने दंशी छे. आपणो खटलो मोटो छे; तेमां केटलाएक गरीब गुरबा आसामी जेने खोटो आवीछे, अने जेने तारो बाप तो दमडी छोडवानो नहि एवुं देखाशे, त्यां तुं गरीबोने, मांहेथी सहाय थईने तेमनुं काम कर. तारा उपर कोई उपकार करे तेने पण तुं आमांथी आपती जा; तारा बापापासे मागीश नहि. आज बे वर्ष थयां मे ताराज हाथथी एवां काम लीधांछे. तेवारथी हुं किया प्रकारना माणसो उपर दया करती हती ते तारा ध्यानमां हशेज. सारांश, पैसा हुं तारा विश्वास उपर आपुंछुं; कोई भलुं माणस संकटमां पडयुं होय तो तेने तेमांथी तुं काढजे. तुं सारुं करीश ते हुं जाणीश जे मेंज कर्युं अने तने पण मारुं वारंवार

स्मरण रहेशे." एटलुं बोली पछी आगळ तेथी बोलायुं नहि, पण आ तेनुं सुभाषण मारा हृदयमां लख्युंछे ते हुं कदी वीसरवानी नथी.

मंछा.—(आंखो लुएछे) वाराणसी, तने धन्य छे अने तारी माने पण धन्य छे!

मथु॰—मारा बापाने तथा मारी माने ज्यारे ज्यारे तेनुं स्मरण थायछे, त्यारे त्यारे तेमनी आंखोमां पाणी आव्याविना रहेतुं नथी.

वारा॰—मारी मा पण तमारां माबाप उपर घणी ममता राखती हती. मरती वखते तेणीए मने कह्युं के विठ्ठलशेठने तुं पोतानो मित्र करीने मानजे अने तेनो उपदेश सांभळती जजे. तमारा उपकार मारा उपर पुष्कळ छे, त्यारे आ वातमां हुं केटला फायदा मेळवीश ते जुओ—एक तो मारी मानी इच्छा पूरी पडशे. बीजुं, तमारा बापानी प्रीति थशे. मारा बापाने अन्याय कर्मथकी बचावीश. तेने पाछळथी पस्तावो थशे ते थवा नहि देउं. सघळांनो बचाव थशे. आपणी सुंदर कुंज कपाई नहि जाय. तमारी अमारी मैत्री रहेशे. फरीथी आपणे एकएकने मळीशुं, बोलीशुं, अने पूर्ववत् आनंद करीशुं.

मंछा.—(तेना गळामां हाथ नांखेछे) अरे! मारी वहाली वाराणसी-

मथु॰—(तेनो हाथ पकडीने) मारा बापा तने मनथकी आशीर्वाद देशे; पण तारा पैसा लेशे नहि.

वारा॰—केम जे हुं तेनी विनति करीश. तेविषे निर्भय रहो; तेमांनुं कोईने कंई समजाशे नहि. ऊभां रहो अहिं लगार, हुं पैसानी कोथळी लेईने आ आवी.

मंछा.—हुं ते पोतानी पासे लेनार नहि.

वारा॰—(मंछाने) तुं तो तेटला ले. अने मथुरा, जो तुं तेने मना करीश तो संभाळ, हुं तारो चंडोळ लेनारी नथी. पछी हुं मारा बापानी आज्ञा अचूकपणेथी मानीश. तमारा भणी फरीथी जोईश नहि. अने पछी कदी हुं तारी कुंजमां जनारी नथी.

मंछा.—तुं एवुं बोलेछे पण पछी—

वारा०—(नाके आंगळी अडकावीने तेनें दबावेछे) चूप रहे, तने बोलवानी समजण नथी. हुं तारुं लगार सांभळनारी नथी, ऊभी रहे अहिं जरा, हुं आवुं त्यां लगण. मने अवकाश फाव्यो तो तमारा बापाने हुं बे ओळो पण लखीश. माराथी वहेला अवाशे नहि, तो हुं कोथळी लावीने आ बंगलाना खूणामां मूकीश ते पत्थरा हेठे. हमणाज ते निशानी राख. सांभळेछे ?

मंछा.—मारी निशा छे के मारा बापा तारा पैसा पाछा आपीने मने मोकलशे.

वारा०—तेनो विचार तेणे अगाउ करवो. तेम कर्याथी पछी हुं तमने मळवानी क्यांथी ! पछी तमारी मारी पण छेल्ली भेट ; आगळ मने तारी साथे बोलवानी बापानी आज्ञा नथी ; अने तेमने नाणुं न आप्युं तो दैवे एवुंज थवानुं.

मंछा.—आ शा कठोर शब्द काढेछे !

वारा०—मारे बापानी आज्ञा मान्य करवी योग्य छे. पण आपण पाडोशी छिये ते माटे एकएकनी सामुं जोवाने कांई चिंता नथी. लोकोनी नजर चूकावीने समये.—

मंछा.—हुं तो मारी आंखो तारी आंखो सामुं लगाडी मूकीश अने तमने कहीश के तमे मने मनथी वहालां छो. हुं तमने मरता सूधी भूलनारी नथी.

मधु०—तुं बहार फरवाने नीकळशे तेवारे अमे रस्ताउपर ऊभा रही-ने तारी भणी जोयुं तो अमने मना कोण करवानुं छे? अने पछी—

वारा०—तुं खरुं कहेछे. पछी एकादुं स्मित, एकादुं वांकी नज-रनुं जोवुं थयुं तो ते कोईना लक्षमां आववानुं नथी; तो धीरज मूकशो मा. कंई चिंता नथी, सर्व ठीक थशे. पण आपणो चंडोळ क्यां छे ? हुं मारा ओरडामां जाउंछुं. (पेली तेने लेवा जायछे.)

मथु०—ऊभी रहे जरा. हुं तेनुं पांजरुं लावुंछुं. अने तारा ओरडाना दरवाजासूधी लेईने आवुंछुं. (ते पांजरुं मूक्युं हतुं त्यां जायछे.)

वारा०—जाउंछुं, मंछा.

मंछा.—ए जवुं अक्षयी न हो.

मथु०—(भयभीत थईने पांजरुं खाली लेईने आवेछे) हवे शुं करुं? चंडोळ मांहे नथी.

वारा०—शुं मारो चंडोळ गयो! मारा प्राणसमान मथुरा!

मथु०—कोईए एनुं बारणुं ऊघाडीने तेने काढी मूक्यो. मने पूरी खबर छे के में बारणुं दीधुं हतुं.

वारा०—ए मारा भाईवगर बीजानुं काम नहि. तें ते मने आप्युं त्यारनुं तेने माठुं लाग्युं हतुं. अने आपणे अहियां बोलतां छतां आपणी दृष्टि चूकवीने तेणे ए कृत्य कर्युं.

मथु०—तेणे लगार रमवाने लीधो होय तोपण सारुं.

वारा०—हुं तेने तारा करतां सारीपेठे ओळखुंछुं. तेणे तेने ऊडाबीज दीधो हशे.

मथु०—वारु त्यारे, ऊभी रहे. ते एटलामां आघो गयो नहि होय. जो कोई झाड उपर हशे तो तेने दाणा देखाड्या एटले तरतज हेठे आवशे. हुं सघळुं रान तेने सारु फरीश.

वारा०—(मथुराने) तने यश आवे, मारा मित्र. (मंछाने) बिचारो मथुरो! मने तेनी दया आवेछे. तेणे शी होंसे मने ते पक्षी आप्युं हतुं!

मथु०—खरुं, तने तेणे आप्युं त्यां सूधी तेने चेन पड्युं नथी.

वारा०—वारु त्यारे, हुं जाउंछुं, मंछा. हुं आम पाछले रस्ते जाउंछुं अने तुं तेम वाडपासेथी हळवेज मारी बारीतळे आव, एटले हुं उपरथी कोथळी अने कागळ नांखीश. मारो बाप मध्ये कंई न होय तो हुं तने ते जाते हेठे आवीने आपीश.

मंछा.—आहारे मारी मैत्रिणी! शुं दयाळुपणुं, शुं उदारपणुं आ!

तारो पाड अमे केम वाळीशुं ! (ते बेउ बे वाटे जायछे.)

प्रवेश ६.

केशवराय, मोतीराम.

मोती०—केम बापा, में खोटुं कर्युं? तें जोयुं नहि? तारी आज्ञा प्रमाणे चालवाने वाने शी अवघड पडीछे?

केश०—वारू ए चंडोळनी शी वात छे रे?

मोती०—आपणे संताया हता माटे में तमने ते कह्युं नहि, केमके तेओ सांभळे. ते वात एवी छे के प्राणसमान मित्र मथुराए जीव जान सखी वाराणसीबाईने चंडोळ नजर कर्यो; जीवलग मैत्रिणी वाराणसी, ते नठारूं पंखेरू लेईने एवी आनंद पामी, के तेणे ते पोतानो जीवलग प्रिय मथुरानुं नाम पाडयुं. पण में एवुं कर्युंछे के तेनुं ते पक्षीसाथे अतःपर रमवुं थाय नहि.

केश०—ते केम?

मोती०—तेणे चंडोळनुं पांजरूं तेणीमर मूक्युं हतुं, त्यां में न जाणे तेम जईने बारणुं ऊघाडीने पाछो तेने ऊराडी मूक्यो. ते ऊडतांज, झाडनी डाळीउपर जई बेठो; पछी ते आ डाळी उपरथी ते डाळीउपर, ते डाळी उपरथी पेली डाळीउपर, एम ऊडतो हतो. ते हवे तेने जो पकडे तो हुं तेमने पक्कां जाणीश; पण तेमनाथी ते शुं थाय?

केश०—त्यारे तें ए माठुं लुच्चाईनुं काम कर्युं. विठ्ठलशेठनां छोकरांने दुःखवीश नहि एवी मारी तने आज्ञा हती, नहि? ए वातमां तारी बहेनने पण केटलुं दुःख लाग्युं हशे वारू?

मोती०—तेणीए तमारी आज्ञा न मानी तेनुं तेने पारिपत्य नाहि?

केश०—तेनुं पारिपत्य करवानो अधिकार तारी पासे नथी. दोड वहेलो, माळीने अथवा बीजा कोई माणसने जईने कहे के चंडोळने झालो, अने तेवोज मारीपासे लावो.

मोती०——पण बापा, तमे बाने मना करी हती, के विठ्ठलशेठनां छो-करांसाथे छेक बोलवुं चालवुं नहि; एम छतां तेमणे भेट करी, ते तमे तेने लेवा देशो ?

केश०——मथुराए चंडोळ आण्यो ते वखत तेणे मारी आज्ञा जाणी हती ?

मोती०——तेणे नहि, पण बाए तो जाणी हती. एवुं छतां तेणीए तमारी अवज्ञा केम करी ?

केश०——तेनो विचार में कर्यो होत, तारे गरज नथी. तेणीए मने ते चंडोळ देखाडयो होत, अने मने तेवुंज देखात तो में ते पाछो अपाव्यो होत, माटे हुं तने वळी एक वार कहुंछुं के दोड वहेलो, अने चंडोल मळे तेम कर, नाहितो तने, शुं छे ते जणाशे.

मोती०——पण बापा, ते बोली ते तमे स्पष्ट सांभळ्युं के नहि ? तेनीपासे तमे न जाणो एम कांई पैसा छे, अने ते ते विठ्ठलशेठने तमारुं देवुं वाळवासारु आपशे. हारे हा भली वात सूझी ? बापा, मंछानी वाट पकडी बेसुंछुं; अने ते पैसा लेई जतां तेने तमारी पासे पकडी लावुंछुं.

केश०——तेम करी तो जो; में हमणा तने कह्युं ते प्रमाणे करेछे के नहि ?

मोती०——(बरबडेछे) हुं तेने पकडुं तो भली मझा थाय.

(ते बहार जायछे.)

प्रवेश ७.

केशवराय.

(पोतानी मेळे विचार करेछे.)

जुओ हुं जाणीतो थईने आटलो भूल्यो; अने आ छोकरां थईने एओए आटली मैत्री, कृतज्ञता, अने उदारपणुं देखाडयुं ! में वाराणसीने मना करी हती खरी, पण ते में सारुं कर्युं शुं ? जे सद्गुण में तेने शीखव्या, तेज हुं तेने विषे निंदुं शुं ? आ संसार अरण्यमां

जे एकज सुख, जे मनुष्यनी एकज विश्रांति, एवां जे गुणी अने समवयी मित्रोनी संगति, तेनुं सुख हुं तेनी पासेथी केम हरी लेउं। जेनी खोट, मारी सघळी संपत्ति खर्चे थाय तोपण भरी अपाशे नहि. आ एटलुं हुं केम करुंछुं एवुं विचारी जोतां मारा मनमां जे वात भराई ते थवी जोईए, एटलुंज एनुं कारण छे. मारी लाडकबाई छोकरी, मारा सघळा बाग, सघळा बंगला, अने बीजा मारी पासेना सघळा तारा सारा सारा पदार्थ जे तेटला सर्व पण तने प्राप्त थाय तोपण तने ते कुंजनी याद वीसरशे नहि, जे कुंजमां तने तारा मित्रोनो मेळाप थईने आनंद थायछे. आहा! भली मने पण शिक्षा लागी! तुं न होत तो आज मने पण विठ्ठलशेठ जेवो अमोलिक इष्ट अंतरात; ते सुख तें मारुं राख्युं, तें मने अन्याय कर्मथकी अने पश्चात्तापथकी काढ्यो, तारु उदार चरित्र जोईने तारा भाईनुं नीचपणुं मारा हृदयने घणी व्यथा करेछे. नठारो छोकरो! केटलुं नीचपणुं तारे विषे छे रे आ! हशे, हवे मारे जोवुं जोईए के विठ्ठलशेठ पोतानां छोकरां प्रमाणे चित्तनो उदार छे के नथी. आ प्रसंगे ते वर्त्तशे ते उपर मारा आगला मित्रने सुखनी आशा छे—एक तो आज एवुं थशे के हुं अयोग्य मित्रथकी छूटीश; अथवा मने योग्य मित्रनो लाभ थशे. (तेणीमरथी वाराणसी हळवेज चाली जायछे; तेने जोईने ते बोलावीने कहेछे)वाराणसी (ते सांभळ्युं न सांभळ्युं करीने तेत्रीज चाली जायछे, तेने ते बीजीवार बोलावेछे) वाराणसी, अहिं आव.

प्रवेश ८.

केशवराय, वाराणसी.

केश०—तुं क्यां जती हती? तुं मने चूकवती केम हती?

वारा०—(लगार गभराईने) एमाटे के तमने उपद्रव न थाय.

केश०—मने मालूम छे के तने मथुराए चंडोळ नजर कर्यो हतो. शुं तेने खोळवाने जायछे?

वारा०—हा, बापा. तेणे मने एक आप्यो हतो खरो. हुं जाणुंछुं के मोतीए तमने कह्युं हशे.

केश०—पछी, तें ते लीधो नहि होय.

वारा०—में ! ना, ना. (मनमां) अहो, लीधो ते हवे ना केम कहुं ! भलो बिचारो. ते पक्षी मने आपतां तने केटलो आनंद थयोछे ! मथुरा.

केश०—ते तारे पाछो आपवो जोईए.

वारा०—हा बापा, मारी पासे हतो, पण ते ऊडी गयो.

केश०—ए खरुं के ?

वारा०—हा बापा, हुं खरुंज कहुंछुं, जोईतुं होय तो हुं तमने तेनुं खाली पांजरुं देखाडुं.

केश०—तेने बहार कोणे छोडी मूक्यो हशे वारु ! ए मोतीनुं काम हशे.

वारा०—ना, बापा, तमे भाईने एम कहेशो मा. पांजरानुं बारणुं सारुं अडकाव्युं नहि होय, तेथी ते बंदीवान नाठो. मथुरो तेना शोधने सारु गयो छे, तेने जडशे तो ते मारी पासे लावशे.

केश०—त्यारे तुं तेनीसाथे बीजी वार बोलवानी के ? तेने शुं कहीश ? तें तेने हजु मारी आज्ञा कहीछे के नहि ? अने तेथकी छेल्ली विदाय लीधी के नहि !

वारा०—ना, बापा, ते मने घणुं अवघड लागेछे. तेवुं एकवार थयुं एटले पछी मने काळकटी घणी कठण लागशे—

केश०—मारी आज्ञा मानवाने तने मोटी अडचण पडेछे, केम ?

वारा०—तेमाटे नहि; एवुं तमे मनमां आणशो नहि, बापा, पण में एवी निष्ठुरता करी होय तो मने जणायछे के तमे माराउपर ममता करशो नहि. तमे मने पोतानुं छोकरुं कहेनार नहिं, जो वारु मने कांई खेद थया वगर हुं अकस्मात् तेनी प्रीति तोडुं, तो तमेज मने तमारा मनमां शुं कहेशो ? मारा मित्र मने शुं कहेशे ?

केश०—पण तेमना बापे मारो अन्याय कर्यो होय तो ताराथी

छोना रहेवाशे ? तने मारूं अभिमान आवशे नहि के ?

वारा॰—एवुं केम थशे ? मने अभिमान आवशे. अने तमारूं समाधान थवासारू हुं सर्वस्व आपीश.

केश॰—हुं तेनी पासे शुं मागुंछुं, अने ते मने शुं आपतो नथी, ते तुं जाणेछे ?

वारा॰—हुं जाणुंछुं, हा, हुं जाणुंछुं. ए बापा तमे मने केम पूछोछो?

केश॰—एमाटे के मारे जाणवुं जोईए के विठ्ठलशेठनां छोकरां-ने ते मालूम छे के नहि, अने तेओए तने ते कह्युंछे के नहि.

वारा॰—हा, तेमणे मने कह्युं. तेमणे मने सधुं कह्युं, तमे रीस न लगाडता, बापा.

केश॰—वारू तने केम जणायछे ? हुं कांई गेरवाजबी चाल्यो के ठीक ? विठ्ठलशेठउपर मारा एटला उपकार छतां तेणे मारी नानी सरखी वात सांभळवी नहि ? अने जे हुं मागुंछुं, तेनुं मारी पासेथी तेने सोगणुं मूल मळशे, एवुं छतां.

वारा॰—बापा, हुं नानी छोकरी, तमारा मोटाना खटलामां शुं समजुं!

केश॰—तुं पोताना मनमां विचार कर. अने ते शुं कहेछे ते मने कहे.

वारा॰—बापा मने क्षमा करवी. मारूं ह्रदय कांई एकादी वात एवी कहेशे के ते तमने गमशे नहि.

केश॰—हुं समज्यो. हुं अन्याय करूंछुं एवुं ते कहेछे, एमां भ्रांति नहि.

वारा॰—मने जणायछे के तमने हमणा रीस लागशे.

केश॰—ना, बीश मा, बोल तुं.

वारा॰—गमे ते हो, तमने खोटुं लागे एवुं हुं कदी बोलनारी नहि.

केश॰—तेनी कशी चिंता नथी. तने जे देखाय ते साफ बोल; मारी आज्ञा छे.

वारा॰—वारू त्यारे. मने जणायछे के तमारो कांई अन्याय नथी, अने विठ्ठलशेठनो पण नथी.

केश॰—अरे खुशामतीअण छोकरी ! अमे बेउ खरा एम केम

थाय ? अमारा मांहेथी एक खरो अने एक खोटो होयज.

बारा०—बापा मने क्षमा करो. मने सूझ्युं तेम हुं बोली. तमारो विठ्ठलशेठ उपर घणो उपकार छे माटे तमे मागोछो ते तेणे आपवुं जोईए ए खरूं; अने विठ्ठलशेठने न आपवानुं कारण छे माटे ते ना कहेछे ते पण खरूं.

केश०—ते गमे तेम होय. पण ते कहेछे ते तने ठीक देखायछे ?

बारा०—ते हुं शुं कहुं ? मने जणायछे के तेणे तमारा उपकार जाणीने पोतानी कुंज तमने आपवी ए तेनो धर्म छे; जेणे तेने ते कुंज आपी, तेनो करार जाणीने तमने ते आपवी नहि, ए पण तेनो धर्म छे. मेदान करवुं माटे तमे ते कापवानां छो; अने पोतानां छोकरांने विश्रांति स्थळसारू ते ते राखवानो छे. तमे गामना धणी, तमारा हाथमां सत्ता छे, माटे तमे ते कापी शकशो; तमारी प्रार्थना करीने तमारी पासे छोकरां माणसो लावी रडीने ते राखी पण शकशे; एम छे.

केश०—थयुं हवे, तारी बुद्धि सांभळशे ते फसशे. वारू त्यारे हवे तेणे मारा पांचसो रूपिआ आपवा, अने पोतानी कुंज राखवी.

बारा०—त्यारे तमे पण एम तेना उपर बळात्कार—

केश०—तेमां पछी जणाशे, खरो कोण अने खोटो कोण ते,अं—

बारा०—ना, बापा, रीस चढावशो मा, मने मात्र तेम लागेछे; शुं कहेवुं ते सूझतुं नथी माटे मोढे आव्युं ते बोली, पण, बापा, पांचशें रूपिआ तेणे आज क्यांथकी आणवा ?

केश०—क्यांथी आणवा ? ए जो तने मालूम नथी, तो मने पण मालूम नथी. पण जो ते तारी पासे मागवा लाग्यो तो पछी ?

बारा०—(बापने बाथ भीडेछे) बापा, हुं हवे ते तमाराथकी केम छानुं राखुं ? तमे मने मारशो तोपण पूरवशो, अने ते मने घटे तेमज कर्युंछे.—

केश०—छोड, छोड, छोकरी, मने जवा दे. पण ए शुं ते हुं समज्यो नहि.

प्रवेश ९.

केशवराय, वाराणसी.

मोतीराम (मंछाने खेंची लावेछे.)

मोती०—बापा, आ भली पकडाई. हुं जाणुंछुं के एनी पासे लखोटो छे, ते वाराणसीना नामनो हशे. (मंछाने) चाल भली काढ ते वहेली. नहितो हुं तारा सर्वांगनो झाडो लेईश. बापा, ए वाडभणीथी नासती हती ते वेळा एना हाथमां में दीठोछे.

केश०—मोती, बलात्कार करीश मा. (मंछाने) छोकरी तारे अहिं कोनी साथे काम छे?

मंछा.—(गभराईने) नथी—हा,—हुं एने जोती हती.

केश०—तुं बीश मा; छोडी. तुं कोने जुएछे ?

मंछा.—वाराणसीने—

मोती०—पण मंछी, अमारे तमारी साथे बोलवुं नाहि माटे बापाए मना करीछे, ते तुं जाणेछे के ?

केश०—(मोतीने) हुं तने विनति करुंछुं के छानो रहे. (मंछाने) छोकरी, आ लखोटानी शी वात छे ते मने कहे.

मंछा.—ते कांई नथी. (वाराणसी भणी सचिंत जुएछे) वाराणसी, हवे केम करवुं ?

वारा०—मारी बहेनी, आपणने हमणा बापाथी कांई छानुं राखवानुं नथी.

मोती०—(केशवरायने) जुओ बापा. तेओ तमारा समक्ष एक बीजा साथे केवां बेधडक बोलेछे ! ए तमारी आज्ञानुं उल्लंघन नहि के ?

केश०—तुं छानो रहे. मंछा, छे शुं ते मने कहीश ?

मंछा.—वारु त्यारे; तमने कहेवानुंज छे माटे सांभळो. मारा बापाए वाराणसीने कागळ लख्योछे. (वाराणसीना हाथमां लखोटो आपवा मांड्यो तेटले मोतीए ते तेना हाथमांथी खेंच्यो.)

मोती०—जोयुं बापा! एमां पैसा भर्याछे; (वाराणसीने) ऊभी रहे छोकरी, हमणा बापा तारी सारी पूजा करशे.

(ते लखोटो बापाना हाथमां आपेछे.)

केशवराय कागळ वांचेछेः—

"परम उदार छोडी, तें तारा बापथी छाना मने पैसा मोकली दीधा, ते मारे लेईने तारा बापने भरवा अने कदाचित् वात ऊघाडी थई तो तने ठपकामां आणवी ए मने योग्य नहि. एवुं मारे हाथे बन्युं तो तुंज पोताना मनमां मने शुं कहीश? तो हुं तेवुं करनार नथी; हुं देवादार छुं तेवोज रहीश, ज्यांसूधी हुं ते पोताना जातकमाईना द्रव्यथी वाळुं त्यांसूधी. तारा बापनी मरजी प्रमाणे माराथकी बनतुं नथी माटे मने लागेछे. पण शुं करुं? मारो उपाय नथी. केशवराये सत्ताना बळथी इच्छामां आवे ते मने न जणावतां कर्युं होत तो हुं क्यां बोलवाने आव्यो हतो? तेम थयुं होत तो मने मारा मनमां एटलुं लाववानी पण जग्या हती के? मारा मित्रो साथे में बोली करी हती ते में तोडी नहि. मने आ लोकने विषे तमारा बापानी तथा तमारी मित्राई अमूल्य छे. तुं जेवी मारी साथे अने मारा छोकरां साथे आजसूधी उदार भावे चाली तेमज आगळ चालजे, ए मारी प्रार्थना छे."

सही विठ्ठलशेठ.

(केशवराय वाराणसी भणी जुएछे.)

वारा०—(तेनी पासे जायछे) हवे बापा, ए पैसा मारी पासे केम आव्या ते हुं तमने कहुंछुं. आजलगण कह्युं नहिं तेनी मने क्षमा करो.

केश०—(तेने बोकी देछे) ते हुं जाणुंछुं, छोकरी; तमारुं भाषण

थतुं ते में आडा रहीने सर्व सांभळ्युं. तमारी मोटाई जोईने मने घणो आनंद थयो. हुं शरम मूकीने कहुंछुं के तुं न होत तो में आज एवुं अकर्म कर्युं होत ते मारा मनने जन्मसूधी संतापत, अने हुं दुःखी थात. आ तुं तारा पैसा ले, अने तारी माए जेम कह्युं होय तेम एनुं सार्थक कर. ए धर्म करतां ववराशे माटे बीश मा. मारां छोकरां, तमारी वहाली कुंज अक्षयी रहो, अने तमारी मैत्री उत्तरोत्तर वृद्धि पामीने दढ थाओ.

बारा०—(तेनो एक हाथ झालेछे) बापा, आज तमे मने नवो जन्म आप्यो होय एवुं जणायछे.

मंछा.—(तेनो बीजो हाथ झालेछे) रायजी साहेब, शुं भलापणुं आ! मारो बाप—(तेनुं गळुं बेसेछे, बोलातुं नथी.)

केश०—(मंछाने) गुणवाळी छोडी, तारा बापाने आ पत्र पाछुं आप अने कहे के एमां कांई बीजुं लखवानुं छे, ते मारो मेळाप थया पछी कहीश.

मोती०—ए शुं बापा? तमे अने—

केश०—चूप, बोल नहि. तारी नठारी जीभ मोंमां घाल. आजना दहाडामां तें मने तारा दुष्टपणानी ओळखाण आपी.

मोती०—वाह! में तो तमारी आज्ञा पाळी. छोकरांए मावापनी आज्ञा नहि पाळवी के?

केश०—तेमणे पाळवी. पण मावाप जो अन्याय करवा कहेछे, तो छोकराए पोताने उचित अने जेमां ईश्वर राजी थाय तेज करवुं. हुं स्वार्थपर थईने अन्याय करूं ए तारा अंतरमां जो तुं समज्यो नहि, तो मने तारा सद्गुणनी आशा आगळ देखाती नथी. वाराणसी केवी चाली ते जो.

मोती०—पण बाए मारीपासे राखवाने तेवा पैसा आप्या नहता.

केश०—तेनुं कारण के तेणीए तारी पूर्वेज परीक्षा करी. पैसा नथी तो मीठा शब्द नहि हता शुं? जेणे करीने तें तारा मित्रोनुं, अने

जेणे तने प्रथम विद्याभ्यास कराव्यो ते गुरुनुं समाधान कर्युं होत. पण चंडोळनुं शुं थयुं ? तुं तेनो शोध करावेछे के नहि ?

मोती०—वाडीमां मने कोई मळ्युं नहि.

प्रवेश १०.

केशवराय, मोतीराम, वाराणसी, मंछा, मथुरो.

(मथुरो दोडतो आव्यो अने श्वासोश्वास नांखेछे. एक हाथमां तेणे चंडोळ झाल्योछे; बीजे हाथे लोही नीकळ्युंछे माटे चीथरुं वींटाळ्युंछे.)

मथु०—वाराणसी, वाराणसी, आव वहेली. सारुं थयुं यार, आ जो, तारो चंडोळ लाव्यो. अरे जूठा, नाशी गयो हतो नी ?

(केशवरायने जोईने ते जरा दबायछे.)

वारा०—(तेनी सामे दोडेछे) मारा वहाला मथुरा. (तेना हाथमांथी चंडोळ लेछे अने कहेछे) अरे ठग ; केवो पकडायोछे ! हवे तुं मारी पासेथी जवा पामनार नथी. जा हवे पोताना पांजरामां. (तेने मांहे घालीने बारणुं बंध करेछे.)

केश०—मारा प्रियकर मथुरा, तारा हाथने ते शुं थयुं ? तारा लूगडाने ते लोही शानुं लाग्युंछे ?

मथु०—(साश्चर्य अने सानंद) वाराणसी सांभळेछे के नहि ?

वारा०—हा मथुरा, सर्व वात सारी थईछे.

मंछा.—हवे आपणी मैत्रीने अटकाव नथी. (मथुरो आनंदे नाचेछे. केशवरायने मोटा विनयथी नमेछे. मंछा, मथुरानो हाथ झालीने दिलगीर थायछे) तने घणुं दुःख थयुं, भाई. मने तारो हाथ देखाड तो खरो.

वारा०—अरेरे ! मारे सारु तुं आटलुं दुःख पाम्यो !

मथु०—अं ! ते कांई नहि. चंडोळनी पछवाडे झाडीमां दोडतां हाथने लगार वाग्युंछे. मारो हाथ भागी पड्यो होत, तोपण हुं

चंडोळने लीधा सिवाय तारीपासे आवत नाहि.

बारा०—आहा ! मारे विषे एनी शी ममता छे? बापा हवे जलदी एने कांई उपाय कर्यो जोईए. सामबाईपासे सारूं ओसड छे.

केश०—तेने कहीने ते उपाय पहेलां कराव. हवे चालो मारी साथे छोकरां ; आज आनंदनो दिवस छे माटे तमारे सारू में उजाणी करीछे. तमारां माबापने पण बोलाव्यांछे. आज तमे मारा गुरू थयां, अने तमारूं चारित्र जोईने मने जणायुं के तमारां जेवां गुणी छोकरांथकी माबापो पण शिक्षा लेवाने योग्य छे.

(सर्वे ऊठीने जायछे.)

घरडो भीखारी.

दयाळजी.

दया०—(चाकरने) आ घरडाने तुं मांहे केम आववा देतो नथी?

घर०—महाराज, तेणे मने बोलाव्यो पण हुंज आव्यो नहि.

दया०—केम वारू ?

घर०—मने कहेतां लाज आवेछे. में कदी कीधुं नथी ते कर्म करूंछुं. हुं भीख मागवाने आव्योछुं.

दया०—तुं भलो माणस देखायछे; गरीब थयो माटे तने शरम केम लागेछे? केटलाक मारा पण मित्र गरीब छे, ते मळतो हुं तने पण लेखीश. आव मारी पासे बेस.

घर०—क्षमा करो, महाराज, मने हमणा अवकाश नथी.

दया०—एवुं अगत्यनुं तारे ते शुं काम छे?

घर०—आ सृष्टिमां जे मुख्य काम करवानुं तेनी तजवीजमां हुं छुं. आपणे अहिं एकलाज छिये. हुं तमने खरूंज कहुंछुं के मारा आयुष्यना आठ दहाडा बाकी छे.

दया०—ते तने केम समजायुं ?

घर०—मने केम समजायुं ते माराथी तमने कहेवातुं नथी, पण हुं

जाणुंछुं, केमके एवुं मने लागेछे अने तेम बनी आवशेज. सारुं छे के मारा मरवाथकी कोईने खोट आवनार नथी. मारा जमाईए तथा मारी छोकरीए मारुं आज बे वर्ष सूधी पोषण कर्युं.

दया०—ते तेमनो स्वधर्म छे, तेमां तेमणे विशेष वार्ता शी करी?

घर०—आज सूधी मारी पासे पैसो हतो तेणे करीने हुं कोईना तावामां रहेतो नहि. ते में एक गृहस्थने त्यां मूक्या हता तेणे ते ख्याली खुशालीमां ऊडावीने पोताने अने मने पण गरीब कर्यो. महाराज, क्षमा करवी, आप पण गृहस्थज छो; परंतु खरुं छे ते हुं बोल्यो.

दया०—ए वात मारी प्रत्यक्ष होत, तो हुं संतोषथी सांभळत, मने रीस चढत नहि.

घर०—माराथी छेल्लेसुधी काम करात तो सारुं हतुं, पण हवे हुं छेक अटक्यो, अने निस्तेज थयो. मने जणायछे के हुं हमणा आ शरीरमांथी छूटीश, माटे ईश्वरे मारा हाथ पग निर्बळ कर्या. हुं कदी काम कर्या वगर रहेतो नहि; महाराज, हुं जुवान हतो त्यारे काम करुं तेणे करीने मारुं शरीर दृढ रह्युं हतुं. में कदी वैद्य जाण्यो नथी. पण जे काम जुवानीमां जोरावरी आणतुं हतुं तेज घडपणमां श्रम आपवा लाग्युं. पछी माराथी काम थाय नहि एवुं थयुं, तेटलामां पासे वित्त हतुं ते पण गयुं. मने काम करवानी मनथकी रुचि छे पण शुं करुं? हाथपग रह्या ए संभारीने मारी आंखोमां आंसु आवेछे, एनी क्षमा करवी. हुं पोते दुर्बळ जोईने घणो कष्टी थाउंछुं.

दया०—तारां छोकरां तने पोषतां नथी?

घर०—मारे एक छोकरी मात्र छे; तेना वरे मारी पुत्र करतां वत्ती संभाळ करी. तेणे मने छता पदार्थमां कंई कमी राखी नथी. ईश्वर तेनुं कल्याण करो!

दया०—त्यारे शुं ते हमणा तारी संभाळ करतां नथी?

घर०—तेज गरीब थयां तो मारी संभाळ ते शुं ले? नदीमां रेल आवी तेणे तेनुं घर वहेवडाव्युं; तेमनुं सर्वस्व धोवाई गयुं; ढोरढांक मरी गयां. तेमणे मने पोषवा माटे करज कर्युंछे; एटली एक वात तेमणे मारी आज्ञा विना कीधी; ते मने घणुं माठुं लाग्युं. हवे मारी उत्तरक्रियानो पण भार तेमना उपर पडे नहि, माटे हुं भीख मागुंछुं. हुं जूनो माणस, पण नवो भीखारीछुं, महाराज.

दया०—अने तुं रहेछे क्यां?

घर०—तेटलुं हुं नथी कहेतो. मारुं अथवा मारां छोकरांनुं रहेवानुं ठेकाणुं तमारे पण पूछवुं नहि.

दया०—क्षमा करजे, घरडा डोसा, में सहज पूछ्युं.

घर०—हा, हुं पण जाणुंछुं. आठमे दिवसे तमे स्वर्ग सामुं जो जो, त्यां मारुं घर ढाक्युं रहेशे नहि.

दया०—(तेने मूठी भरीने रूपिआ आपेछे) डोसा, आ ले. ईश्वर तने घणा दिवस जीवाडो!

घर०—आटला बधा? ना ना, एटला में इच्छ्या नहोता. मारे पांच रूपिआ मात्र जोईएछे. ते करतां वधता मारे कामना नथी. स्वर्गमां कोई पण वातनुं ऊणुं नथी.

दया०—तुं बाकीना तारां छोकरांने आप.

घर०—तेमने काम करवानुं सामर्थ्य छे त्यारे तेमने धर्मादानुं शा-माटे जोईए?

दया०—जा, मारा भला डोसा, जा अने स्वस्थ रहे.

घर०—(पांच राखीने बाकीना रूपिआ पाछा आपेछे) महाराज, आ आपना आपज लो.

दया०—मारा मित्र, तुं मने शरमावेछे.

घर०—मने ए लाज लागेछे. पांच रूपिआ पण लेवाने मने संकट लागेछे. त्यारे ए बाकीना राखो; कोई बीजा भीखारीओ आव-

शे तेमने आपवाने काम लागशे.

दया०—तारी अवस्था जोईने मने दया आवेछे.

घर०—हवे ईश्वरने मारी दया आवे तो सारुं, अने तमारा औदार्यनुं फळ ते तमने शतगुणित आपे.

दया०—तुं कांई अन्न लेईश ?

घर०—हुं सवारे खाई बहार नीकळ्योछुं.

दया०—त्यारे तुं कांई साथे तो लेतो जा.

घर०—ना महाराज, ते ईश्वरने गमशे नहि. तमारी रुचि होय तो एक सोपारीनो कडको मने आपो, अने खावाने जराक तमाकु.

दया०—तारे जोईए तेटली सोपारी ले, बेस अने तमाकु पान सारीपेठे खाईने जा.

घर०—ना, मारे जराक जेटली बस छे; वधती सहेवाती नथी. (दयाळजी पोतानो वाटवो तेनी आगळ धरेछे.) ते ईश्वर सामुं हाथ करीने कहेछे, हे भगवान, आ गृहस्थनुं कल्याण कर ! (ते बेउ जण पान सोपारी खायछे.)

दया०—डोसा, आज रात तुं अमारे घेरज रहेनी ? तने कोई जुए नहि एवुं तारुं मन हशे, तो हुं पण तने तेवीज जग्या आपीश.

घर०—ना, महाराज, माराथी रहेवाय नहि. मारो अमूल्य समय जायछे.

दया०—मने बीजी कांई सेवा कहे.

घर०—तमारा भाव माटे हुं कांई मागुं तो; बाकी मारे आ लोकमां कांई अपेक्षा रही नथी. एक बनातनो कडको आ हाथे वींटाळवाने होय तो आपो. (हाथ सामुं जुएछे) आ हाथ मारो छेक रही गयोछे.

दया०—(बे कडका आपेछे) ले आ; हाथने सारु बे, मारा मित्र.

घर०—बीजो रहेवा दो ; मारे एक बस छे. मारो जमणो हाथ सारो छे, ते ऊघाडो रखाशे. डाबो मात्र शक्तिहीन थई गयोछे. ए त-

मारो उपकार हुं वीसरवानो नथी.

दया०—अने, मारा मित्र, हुं पण तने विसारीश नहि. मारे माथे तारो पुण्यवान हाथ एकवार मेल वारु.

घर०—भगवान तमने सुखी राखो, अने स्वर्गसुख आपो!

(ते जायछे.)

समागम सुख.

वल्लभ छोकरो प्रकृतिए स्तब्ध हतो. आखो दडाडो ते विचार-मां रहेतो हतो; कोई साथे झाझुं बोले नहि. ते पोताना काका साथे बहार जाय त्यारे वाटे जे जे जुए ते ते घेर आव्यो एटले एकलोज मनमां घोळे. तेना काकानां छोकरां हतां, तेमने ते तेनी टेव जरा गमे नहि. एक दिवसे तेमणे वल्लभनी पोताना बापपासे फर्याद कीधी अने बोल्या, बापा, आ अमारी मंडळीमां होयछे एटले एथकी अमारो उत्साह भंग थायछे. आगळ ते बापने कहेवानां हतां के एने आपणा घरमांथी विदाय करो, एटलामां तेमने बीजी सौम्य युक्ति सूझी, के ते जेम करेछे, तेमज तेनी साथे आपणे पण कंईक दिवस करवुं.

पछी बीजे दहाडे, तेमांहेलो एक जण किल्लो जोवा गयो; एक जण तोपखानुं; एक जण गोदी, तथा वराळयंत्र, तथा वहाणो; एक जण कुलाबानी दीपमाळ; अने एक जण घारापुरीनुं पांडवकृत्य. ते सघळां संध्याकाळे घेर आव्यां त्यारे रोज आनंदनी वातो करतां, तेम ते दहाडे तेमणे वल्लभने कांईज कह्युं नहि. तेओ नित्य एक-एक साथे ठठ्ठा मश्करीनी वातो करीने आनंदमां काळ गुमावे; ते दहाडे ज्यां त्यां स्तब्ध, उदासीन, विरस थयां. वल्लभने ते मनमां लाग्युं अने मोटो पश्चात्ताप थयो. तेने जणायुं के आपणो स्वभाव रंजक नथी, ते जोईने ए छोकरां आपणी साथे तेवीज चाल चालवा लाग्यां. पछी ते दहाडाथकी तेणे ते प्रकृति छोडीने तेमनी साथे

मन मोकळुं करीने ते बोलवा लाग्यो. ते वारथकी तेमनुं तथा तेनुं मन मळीने तेओ परस्पर आनंद पाम्यां. पछी ते मित्राईनुं सुख अनुभववा लाग्यो. तेने समजाय ते वात तेमने कहे अने तेमना मोढाथी पोते सांभळे; तेणे करीने ते सर्वने गमवा लाग्यो.

मोटानुं मन.

नाटक एक अंकी.

पात्र.

मनमोहनराय.
दीवाळी.................. तेनी छोकरी.
जीवराज .... तेनो भाणेज.
साकर .... तेनी भाणजी.
चाकर
गणेश .... गाडीवान.

स्थळ—मनमोहनरायनुं घर.

प्रवेश १.

मनमोहनराय.

बीजानां छोकरां आपणे घेर लावीने आवुं थायछे! एज जीवराज, एना उपर मारी ममता केटली! ते मारां छोकरांकरतां मने अधिक वहालो हतो, अने तेज हमणा केटलो दुष्ट नीपज्यो ते जुओ! मने आश्चर्य लागेछे के नानपणे तेनी चर्या सारी देखाती हती, ते संधुं ऊलटुं केम थयुं? तेनी भलाई केवी! तेनुं धैर्य केवुं! संतोषवृत्ति केवी! जेनुं सिंह जेवुं पराक्रम, घेटा जेवी गरीबाई, ए गुण जोईने तेना उपर कोनी प्रीति थाय नहि? हशे, हवे तेणे मारी दृष्टिसामुं आववुं नहि, हुं तेनुं नाम सांभळवाने पण राजी नथी. अरे, त्यां कोई छे के? साकरने बोलावी लावो.

प्रवेश २.

मनमोहनराय, साकर.

साक०—मामा, तमे मने बोलावोछो? शी आज्ञा छे?

मन०—तारा सोदा भाईनुं तने कंई शुभ वर्तमान कहेवानुं छे.

साक०—(फीकी पडेछे) कोनुं, जीवराजनुं?

मन०—आ ले, आ वनमाळीनुं पत्र आव्युंछे, ते वांच; नहितो हुं तने वांची संभळावुंछुं. (ते वांचेछे):–

(वनमाळी मनमोहनरायनो छोकरो, अने जीवराज तेनो भाणेज ए बेउ जणाने उमरगाममां भणवाने मूक्या हता, त्यांथी वनमाळी पोताना पिताने कागळ लखेछे).

" मारा परमप्रिय बापा,"

" तमने एकादुं अनिष्ट वर्त्तमान लखवाने मने खेद थायछे, पण
" लख्याविना परिणाम नथी. ते तमे बीजाथकी सांभळशो ते-
" करतां माराथकी सांभळशो ते ठीक. मने आपणा जीवराजना
" ढंग सारा देखाता नथी. तेणे पोतानुं घडियाळ वेच्युं, तथा
" भणवानी पोथीओ पण घणुं करीने वेची. मने केम खबर पडी
" ते हुं तमने कहुंछुं के मारी हितोपदेशनी पोथी चोळाईने जर्जर
" थई, माटे हुं पुस्तक वेचनारा पासे एक नवी लेवाने गयो हतो.
" तेणे मने एक देखाडी, ते जीवराजनी हती माटे में तत्काळ ओ-
" ळखी. ते तेनीज छे एवी मारी निशा शाउपरथी थई के तेनुं
" नाम ते उपर लखेलुं हतुं. पछी में ते चार रूपिआ माटे वेचाती
" लीधी. अने कोईने कह्युं नहि, केमके निशाळमांहेलां छोकरां
" तेनो तिरस्कार करे, परंतु गुरुजीने मात्र एकांते वर्त्तमान कह्युं.
" तेमणे पोथी वेचनाराने बोलावी मंगावीने चोकशी करी, तो ते
" कबूल थयो के में जीवराज पासेथी वेचाती लीधी खरी. पछी
" तेणे जीवराजने पूछयुं त्यारे ते पण कबूल थयो के मारे पैसानी
" गरज हती माटे में वेची, अने मने बीजी लेवाने नाणुं मळे

" त्यां लगी में मारा मित्रपासे बे हती तेमांथी एक उछीनी लीधीछे.
" पैसानुं शुं कर्युं एम तेने गुरुजीए पूछ्युं, ते वारे तेणे ते उपर
" कांई निमित्त कह्युं, पण मने ते संधुं तर्कट देखायुं. पछी मने
" घडिआळनो संशय आव्यो माटे में तेने पूछी जायुं के केटली
" घटिका दिवस चढयोछे ? ते जरा गभराईने बोल्यो के में ते ठीक
" करवाने घडिआळीने आप्युंछे. में ते घडिआळीनी दुकाने तरत
" जईने पूछ्युं तो सघळां थोथां. पछी में तेने मारो भाई जाणीने
" फजेत कर्यो. तेणे मने उत्तर कर्यो के तारे मारा कारभारमां
" पडवानुं कांई काम नथी. मारे घडिआळनुं काम नहोतुं माटे वेच्युं."

मान०—साकर, सांभळ्युं केनी ? हवे तुं शुं कहेछे ?

साक०—मामा, तमने माठुं लाग्युं तेवुंज ए सांभळीने मने पण ज-रा तरा माठुं लाग्युं.

मन०—धीरज पकड लगार; एटलामां थयुं नहि. ए करतां सारी वार्ताओ तो हजु आगळ छे.

(ते वांचेछे)—" पछी तेणे शुं कर्युं ते सांभळो. परम दहाडे
" त्रीजे प्रहरे गुजरीमां न पूछतां ते बहार गयो, ते संध्याकाळ थ-
" ई तोपण घेर आव्यो नहि; जमवानो समय थयो तोपण जणा-
" यो नहि; आखी रात बहार हतो, ते सवारे आव्यो. पछी एनी
" फजेती थईछे ते शी कहुं ? तेणे पूछ्युं के तुं क्यां हतो ? त्यारे
" तेणे प्रथमज वात जोडी मूकी हशे ते कही. अने ते खरी हशे
" तोपण आज सांजे तेनो न्याय गुरुजीसमक्ष थवानो छे. ते ठीक
" थयोछे तो मने जणायछे के तेनी अप्रतिष्ठा करीने तेने अहिंयांथी
" हांकी मेलशे; घेर पण पाछो मोकलशे. तमे एटली ममता करतां
" छतां तेनी कृतघ्नता जोईने, अने आपणुं दुर्लौकिक, अने एवा
" गुणे करीने तेनुं अकल्याण जोईने मने घणो खेद थायछे. रा-
" त्रिए ज्यां हतो ते ठेकाणुं तेणे मने कह्युं, पण ते मने जराए खरुं
" भास्युं नहि. ते ठेकाणानुं नाम तमने लखतो नथी, कारण के तमे

"तेना उपर वधता रीसे भराशे. ते हवे मने धाक देखाडेछे के हुं
"नाशीने घेर जतो रहीश."

मन०—तेने आववा तो दे; तेने मारा ऊमरामां पग तो मेलवा दे, पछी जणाशे. ते रात्रिए ज्यां जतो हशे त्यांज रहे. साकर, तुं मने तेविषे एक शब्द बोलीश मा. गुरूए तेने अटकावी मूक्यो, अथवा फजेती करीने हांकी मेल्यो, तोपण ते मने बराबरज; हुं तेनी चिंता अतःपर राखनार नथी. तेने गमे तो ते देशांतरे जाय के जोईए तो कोईनी गुलामगीरी करे. में बहु दहाडा तेने मारा छोकराप्रमाणे वर्ताव्योछे.

साक०—खरूं मामा, मारूं तमे बापुनाकरतां अधिक प्रतिपालन कर्युंछे.

मन०—में ते मारा संतोषथी कर्युंछे. हुं देशांतरे छतां तमारी माए मारां छोकरां संभाळ्यां हतां तेवी में तमारी संभाळ करी तेमां कांई नवाई नहि, पण—

साक०—जीवराज लगारेक उछुं छे माटे तेथकी एकादो अपराध थयो हशे. बाकी ते हाडे केवो छे ते मारा लक्षमां हशेज. तेनाथी एकादो अन्याय थयो होय तो तेने तेथी चोगणी खंत थायछे.

मन०—में पण तेना पुष्कळ अन्याय क्षमा कर्या हशे. तेणे दारू बाळतां केश बाळ्या, आपणा दीवानखाना मांहेनो आरसो फोडयो, किनखाबनी डगली कादवमां खरडी, ए सघळा अपराध में तेने क्षमा नथी कर्या? में जाण्युं हशे के ए छोकरवाद छे, एनामां कांई दुर्गुण नथी. पण घडीआळ वेचवुं, पोथीओ वेचवी, निशाळ मेलीने न पूछतां बहार जवुं, रात्रिए बहार सूवुं, गुरूपासेथी नाशी जईश एम कहेवुं, अने मारी पासे आवीने ए संधुं ठीक करीने देखाडीश एवुं मनमां लाववुं, ए वातो घणी नठारी छे.

साक०—मारा मामा, तमे प्रथम ते पोतानो अंगछूटको शी रीतिए करेछे ते सांभळो, पछी तमने गमे तेम करो.

मन०—हवे हुं तेनुं सांभळुं? भगवान करे अने अतःपर तेनुं दर्श-

न मने न थाय. हुं मारां सर्व सगांने अने घरमांहेना माणसो-ने कहीने ताकीद करुंछुं के ते गाममांहे आवे तो तेने लाकडी-ए लाकडीए मारवो.

साक०—आहा मामा, एम करशो मा,—तमे एटला क्रूर तेना उपर थशो नहि. हुं तमारी भाणेज, तमने मारा बाप प्रमाणे मानुंछुं. एक वार मारी प्रार्थना सांभळो.

मन०—वारु, हुं तेम करुंछुं के नहि ते जो तुं.

साक०—त्यारे तमे तेम करशो तो मने एवुं लागशे के तमे मारी जीजीने वीसारी, अने तमारी ममता मारा उपरथी ओछी थई.

मन०—शुं तारा उपरथी? तारो शो अन्याय छे? तारा भाईना अन्याय सारु मारो तारा उपर अभाव कदी थवानो नहि. पण तुं मने अतःपर भाईविषे आग्रह करीश मा. मारी प्रीती संपादीने तुं तारी मेळे निरांते रहे.

साक०—मारा भाई उपर तमारी अकृपा जोईने मने सुख केम थशे?

मन०—तेने ते घटे. तेणे पैसानुं शुं कर्युं? अने रात्रे बहार क्यां गयो हतो ते तेणे केम कह्युं नहि?

साक०—कागळथकी मने एम देखायछे, के तेणे ते बंने कबूल कर्यां; वनमाळीने मात्र ते खरुं लाग्युं नहि. (ते मनमोहनराय सामुं आंखोमां आंसु आणीने जुएछे.) मारा मामा, तमे कठोर न थशो.

मन०—(लगार शांत थईने) वारु तो जोईए आवो; तेनो गुरु शुं कहेछे, त्यांलगण हुं तेने अवकाश आपुंछुं.

प्रवेश ३.

मनमोहनराय, चाकर, साकर.

मन०—तारे शुं जोईए छे?

चाक०—हेठे कोई माणस आव्योछे, ते तमने मळवाने इच्छेछे.

मन०—ते शुं लेईने आव्योछे?

चाक०—निशाळमांहेथी कागळ लाव्योछे, आ लो.

मन०—(लखोटा उपरना नामभणी जुएछे) ठीक, हुं एनीज वाट जोतो हतो. ए गुरुना हाथनुं खरुं. हुं तेमना अक्षर ओळखुंछुं. माणस क्यां छे? तेने कहिये के ऊभो रहेजे, हुं जवाब आपुंछुं.

चाक०—तेने उपर बोलावुं?

मन०—हुं हेठे जाउंछुं. हुं तेने मोढेथी सर्व वर्त्तमान सांभळवानो छुं. (ते नीचे जायछे. साकर तेनी पाछळ जायछे. चाकर तेने इसारत करीने अंतरावेछे.)

प्रवेश ४.

चाकर, साकर.

चाक०—साकरवा, अहिं आवो.

साक०—केम, शुं कहेछे?

चाक०—जीवराज अहिं आव्योछे.

साक०—शुं, मारो भाई?

चाक०—जो आवी नहि पहोंच्यो होय, तो हमणा आवी पहोंचशे. गामनी पासे आव्योछे.

साक०—तने ए कोणे कह्युं?

चाक०—माणस आव्योछे तेणेज कह्युं. तेने ते मार्गमां मळयो. आहा! बा तेणे केम वारु एवुं कर्युं?

साक०—तेणे कांई अनुचित कर्युं नहि होय. ते तेवुं कदापि करनार नहि, ए खरुं मानजे.

चाक०—ते एवुं करशे एम मने पण कदी मालूम नहोतुं. अमने सर्वने ते वहालो छे ए परमेश्वर जाणतो हशे. अमे तेने सारु प्राण आपिये. तेनी में चाकरी करी हशे, पण तेणे ते उपकार कदी राख्यो नथी. तमारा मामा ज्यारे ज्यारे अमारा उपर रीसे भराय, त्यारे ते अमारी रदबदली करे. पाडोशी आडोशी, जेटला गरीब लोक छे, तेटला तेनुं भलुं मागेछे. मने आश्चर्य

लागेछे के गुरुजीए तेना उपर केम क्रोध कर्यो! तेणे कांई वांकुं कर्युं हशे, माटे ते तेने शिक्षा करवा गया हशे; ते जरा मानी छे ते जोईने जणायुं के आपणी अप्रतिष्ठा थाय नहि, माटे त्यांथकी नीकळ्यो हशे.

साक०—माणसनो अने तेनो मेळाप क्यां थयो?

चाक०—अहिंथी एक मजल उपर. ते नदीकांठे एक झाड हेठळ सूतो हतो.

साक०—आहा! गरीब बापडो!

चाक०—ते ऊठ्यो त्यांलगी माणस ऊभो रह्यो हतो, तेने जोईने ते केटलो चमक्यो हशे ते जुओ! तेणे जाण्युं के आ माणस मने पाछो तेडी जवा मोकल्यो हशे, माटे तेणे माणसने कह्युं हशे के मारा कडके कडका करे, तोपण हुं तारी साथे आवनारो नथी.

साक०—खरुंज, हुं तेनो ठीठ स्वभाव जाणुंछुं.

चाक०—त्यारे माणसे तेने कह्युं के तुं मने एवो गमेछे के मने मार पड्यो, अथवा मारी चाकरी गई, तोपण तने दुःख थाय ते हुं कदी करनार नहि.

साक०—त्यारे जीवराजे हवे शुं करवानुं धार्युंछे?

चाक०—ते थाक्यो हतो, तोपण हळवे हळवे माणससाथे चाल्यो. ते बेउ जण शिवगाम सूधी साथे आव्या, त्यां ते अमराईमां संतायोछे. तेणे माणसने कह्युं के मामा कागळवगर शुं कहेछे ते पाछो आवीने मने जणाव.

साक०—आहा! मारी साथे तेवुं भाषण थात तो सारुं हतुं.

चाक०—ते पण तेमज इच्छतो हशे.

साक०—अमारो मामो अमराईभणीथी नित्य फरवा जायछे. ते रीसमां छे तेथी पहेलीज त्यां एनी तेनी भेट थई, तो अनर्थ थशे. कृपा करीने तुं दोडतो जा अने तेने कहे के आपणा

કોઠાર ઉપર આવ, અને તેની પછવાડે સંતાઈ રહે, અથવા કંઈ ઘાસમાં છૂપી બેસ; મામા બહાર ગયા એટલે હું તને મળીશ—

ચાક૦—બીશો મા, બા, સાહેબ. હું પોતે તેને અહિં લાવુંછું, અને સંતાડી મૂકુંછું.

(તે જાયછે.)

પ્રવેશ ५.

સાકર.

(એકલી.)

આ ભાઈ મને એટલો શ્રમ આપેછે, તોપણ મારાથી તેના ઉપર મમતા કર્યા વિના રહેવાતું નથી.

પ્રવેશ ६.

સાકર, દીવાળી.

સાક૦—બહેની, હું તારી સાથે બોલવાસારૂ વાટ જોઉંછું. બીકીને તને કાંઈ ખોટું વર્त્તમાન કહેવાનું એ મારે દૈવ આવ્યુંછે.

દીવા૦—મેં તે સઘળું આગમજ જાણ્યું. પાઘરૂંજ બાપાએ મારા ભાઈનું પત્ર મારી પાસે વંચાવ્યું; તે પછી ગુરુનું પત્ર આવ્યું, તેણે તો તેની રીસ બમણી કરી.

સાક૦—હવે મારા ભાઈનો હું શી રીતે પરિહાર કરૂં તે મને કાંઈ સૂઝતું નથી.

દીવા૦—હું શરત મારૂંછું કે તે નિર્દોષ છે. તને વનમાળીનું કૃત્રિમ માલૂમ નથી? તે પોતે અન્યાય કરીને લોકોના ઉપર ચઢવાવેછે. તારા ભાઈ વિષે મારા બાપાના મનમાં તેણે આજજ વાંકું આણ્યું એમ નથી; એ પહેલાં દશવીસ વાર તેણે તેને બહાર કાઢી મૂકાવાનું કર્યું હતું પણ શોધ કરીને જોતાં છેલ્લે સંધા અપરાધ વનમાળીના ઠર્યા. મને તેના કાગળ ઉપરથીજ દેખાયછે કે

कांई तेनुंज तूत छे. जीवराजे कंई मूर्खपणुं मात्र कर्युं हशे.

साक०—आहा ! शी तें मने धीरज आपीछे ! मारो भाई रीतिए सारो, मननो मोकळो, आचरणे स्वच्छ, स्वभावे उदार, प्रकृतिए निःशंक छे; पण तेवो लगार उतावळो, धट्ट, अने आग्रही छे. तेणे एकवार निश्चय कर्यो ते कदापि छोडनार नहि, अने तेना कह्याप्रमाणे जे चाले नहि तेमनी मर्यादा पण ते राखतो नथी.

दीवा०—अने मारो भाई मत्सरी, कत्रिमी, दंभी, पेटमां पेशीने गळ लेनारो, एवो छे. जेम बिलाडी प्रथम मखमल जेवा सुंआळा पग करीने शरीर उपर मूकेछे, पछी आपणने भरोसामां भूलवीने तीखासरखा नखोए फाडेछे तेवो ते छे. तारा भाईमां अने एनामां केटलुं अंतर ! मारो भाई लेईने तारा भाई जेवो भाई मने कोई आपशे तो तत्क्षणे लेईश. ए वखत वात एटलीज खोटी छे के जीवराज अहिं नथी.

साक०—अने जो ते अहिं होत तो ?

दीवा०—अः ! क्यां छे ? त्यारे ते कहे के हुं पण तेनी पासे दोडुं. मने ते क्यारे नजरे पडशे एवुं हमणा थयुंछे.

साक०—ते आपणा कोठार पासे छे, पण छानी चूप रहेजे, मारा मामा एकलाज पोतानी मेळे कंई बोलेछे एवुं मारे काने पड्युं.

दीवा०—वारु, तुं जीवराजनी बहेन, माटे तुं तेने प्रथम मळे ए ठीक छे; हुं मारा बापापासे अहिं रहुंछुं. अने ते लगार टाढो पडे तो जोउंछुं, तुं दोड तेनी पासे, अने तेने धीरज आपजे.

साक०—हा, अने सारी शीखामण पण आपीश. तेने एवुं घटे.

(ते बहार जायछे.)

प्रवेश ७.

मनमोहनराय, दीवाळी.

मन०—आ छोकराए मारुं पित्त एवुं तपाव्युंछे के हेठळ माणस

वाट जुएछे तेनी साथे पत्रनो उत्तर आपवाने माराथी एके अक्षर लखातो नथी. हशे, ते सवारे जशे. मने लगार स्वस्थ थवा दे.

दीवा०—एम केम! बापा. शुं हजु ते बिचारा छोकरा उपर रीसमांज छो? तेनो अन्याय शो एवडो मोटो छे?

मन०—खरूंज तमने छोकरीओने ते मोटो देखातो नथी, केमके तमे पण तेवीओज छो. हुं जाणुंछुं के तेना करतां पण खोटीओ. तमारा आगळ गुणी छोकरो शिक्षा लेवाने होय तोपण.

दीवा०—बापा, ते कोण?

मन०—मारो गुणवान वनमाळी.

दीवा०—आहा! हा. वनो आपणो घणो प्रमाणिक खरो, घणो डाह्यो, शिक्षा लेवाने योग्य.

मन०—हुं जाणुंछुं, साकरने ते गमतो नथी. तमारी टापशी उपरथी तेने विषे मारा मनमां पण बीजी एक वात आवी हती. पण गुरुए तेनी आज मोटी तारीफ लखी, ते उपरथी मारो निःसंशय थयो.

दीवा०—ते सघळा गुरुए उपगुरुए तेने वखाणी वखाणीने तमने कंटाळो आण्यो नथी बारु? ते तेना बापनी मातबरी जाणेछे. ते धूर्त छे, तेना बाप पासेथी पैसो कढावानो होयछे एटले तेना छोकराना गुण वखाणीने कढावेछे.

मन०—तेम लोक करेछे ते हुं पण जाणुंछुं, पण वनमाळीनी मने हजु एके नठारी खोड जणाई नथी; अने आत्मारामे नहि तोपण सहस्रावधि करी हशे.

दीवा०—तेनी चेष्टाथकी कोईने उपद्रव थयो हशे नहि. तेनो तेनेज थयो हशे.

मन०—तमे एकादने घेलो करशो. तेणे मारो रथ भाग्यो तेमां शुं मारो टोटो नथी थयो! रथ सोनेरी रंगनो, पाधरो नवो करावेलो, जेना बे हजार रूपिआ मने पडयाछे.

दीवा०—ते वात एकाएक थई, अजाणतां थई; तेनुं वय जोईने तेना उपर दोष मूकातो नथी. गणेश गाडी जोडीने परीक्षा जोतो हतो, तेटले जीवराज तेनी पाछळ पडीने तेनी पासे बेठो, तेटलामां हाथमांथी चाबुक हेठळ पड्यो. माटे दोरीओ जीवराजना हाथमां आपीने गणेश नीचे ऊतर्यो; घोडाओए रासो नबळा हाथमां जोईने मस्ती करी अने नाठा. सारुं थयुं के हरनीस तोडावीने घोडा नाशी गया, तेणे करीने बीजा कोईने वाग्युं नहि; गाडी मात्र भागी.

मन०—हा, ए कंई घणुं नथी थयुं. एमां मारा सिवाय बीजा कोईनो टोटो थयो नथी.

दीवा०—केम जीवराजने माथे घा नथी पड्यो? ते हशे, पण बिचारा गणेशनी चाकरी गई, ते मने घणुं माठुं लागेछे.

मन०—ते सांभरेछे एटले मारा पगनी ज्वाळा माथे जायछे. ते रूये करीने मारा आठसें रूपिआनो नाश थयोछे.

दीवा०—हा बापा; तेवारे जीवराज पोताना मनमां ओशियाळो केटलो थयो! पोताने लीधे गणेशनी बेआबरू थई, ते वारे वारे तेना मनमां आवेछे.

मन०—ते बेउ खोटा छे. बेउने एक वखतज हांकी काढवा हता. मने ए आश्चर्य लागेछे के तने ऊपराणुं लेवाने नठारां माणसज केम मळेछे! तुं छोकरो थई होत तो जीवराजने सारी सोबत थात; पछी तमे बेउ मोटा मोटा चमत्कार करत खरा.

दीवा०—नहि पण—

मन०—चूप रहे, बोल नहि. तुं मने कंटाळो आणेछे. मारे बहार फरवा जवुं छे. साकर क्यां छे? जा तेने तेडी लाव.

(ते पाघडी न घालतां बहार जायछे.)

प्रवेश ८.

दीवाळी.

(पोतानेज) एने समजावतां घणुं कष्ट थशे. हशे, आशा मूकवी नाहि. तेनुं मो मात्र जोरावर लपटुं छे.

प्रवेश ९.

दीवाळी, साकर.

साक०—(लगारेक बारणुं ऊघाडी डोकावेछे) चूप, चूप.

दीवा०—केम ?

साक०—मामा बहार गया ?

दीवा०—हमणाज गया; जीवराज क्यां छे ?

साक०—ते पाछला बारणानी नीसरणी पासे छे.

दीवा०—तेने हळवेथी उपर आपणी ओरडीमां तेडी लाव.

साक०—ना, ते ठीक नहि. जा, नक्की ते त्यां छे.

दीवा०—तेने आहिं तेडी लाववाने शी चिंता छे ? बापा बहार गया एटले आहिं कोई आवतुं नथी.

साक०—साचुं कह्युं. अने वेळाए तेने नाशी जवाने पण सारुं, तुं आहिं रहे. हुं तेने तेडी लावुंछुं.

प्रवेश १०.

दीवाळी.

तेने क्यारे हुं सघळुं पूछी लेईश एवुं मने थयुंछे. तेने मळवाथी मने मोटो आनंद थशे. मने तेने जोयाने आखुं एक वरस वीत्युं. ओहो ! आ ते आव्यो जणायछे. (तेने मळवाने सामी जायछे.)

प्रवेश ११.

दीवाळी, साकर, जीवराज.

दीवा०—(तेने आलिंगेछे) आहारे मारा भाई !

साक०—ए पोते एटला संकटमां पड्योछे, ते माटे एने मोटो सत्कार उचित छे.

दीवा०—हुं तेने जोईने सघळुं वीसारूंछुं.

जीव०—दीवाळी बा, तारी ममता हजु मारा उपर तेवीज छे. साकरबाना जेवी तुं मारा उपर कठोर दीसती नथी.

साक०—एम केम? हुं तारा मामा जेवी थई होत, पछी—

जीव०—मने पहेलांथी कहो के ते शुं कहेछे? ते मारा उपर रीसायाछे ए खरूं के ?

साक०—तने अमे अहिं लावीने संताड्यो, ए जो तेने काने पड्युं तो पछी अमने आ घरमांथी देशांतरे जवुं पडशे.

दीवा०—अली बाई, खरूंज. तेनी सामुं जवानुं हमणा लगार नाम लेशो नहि. आ वखत ते एकादो मोटो अनर्थ करशे.

जीव०—अमारा गुरूए वारू तेने शुं लख्युं हशे !

साक०—तेणे तारा पराक्रमनुं घणुं वर्णन कर्युंछे.

दीवा०—काले पत्र आव्युं तेमां वनमाळीए कांई तारूं वांकुं लख्युंछे.

जीव०—शुं वनमाळीए लख्युंछे ! त्यारे हवे मारे बीजो परिहार नहि. तेने संधी वात मालूम छे. अने में तेने यत्किंचित् कह्युंछे.

दीवा०—तेनुं पत्र वांच्याथकी तो ताराभणी कोडी मात्र अन्याय देखातो नथी.

जीव०—एमां जो मारो तिलपूर वांक होय तो चोरना हाल ते मारा.

साक०—हशे, ते बोलवानुं फळ नथी. तुं बेमांथी एक पण हईश, भलो अथवा भूंडो.

जीव०—तने हुं अपराधी लागुंछुं के? मारो अन्याय शो ? घडी-

आळ वेच्युं एज केनी ?

साक०—वळी कांई नथी ? तें शेलां पाघडी वेच्यां नहि होय एवुं कोण कहेशे ?

जीव०—खरुंज. मने वत्ता पैसानी गरज लागत, तो सघळुं वेच्युं होत.

साक०—आहा ! केवो सारो जवाब ! अने रोज रात्रिए शाळाथ बहार सूवा जवुं ?

जीव०—एक रात मात्र बहार हतो, अली बा.

साक०—अने ते माटे गुरुजी योग्य शिक्षा करशे माटे केम नाशी जवुं?

जीव०—योग्य शिक्षा नहि, जूलम करशे एवुं केम कहेती नथी। हुं अपराध करुं त्यारे शिक्षा करवी, अमथीज शिक्षा एटले? जो में ते शिक्षा लीधी होत, तो पछी में मारा उपर काळी टीली आणी होत. अने तेमणे मने अप्रतिष्ठा करीने निशाळमांथी काढी मूक्यो होत, त्यारे पछी मारुं अहिं तारी पासे आववानुं मों न रहेत.

दीवा०—पण भाई तुं एनो परिहार केवो करेछे ते कहे; अमने जणायुं जोईए, अमे बापापासे तारी सफाई करीए.

जीव०—तो वास्तविक वात एवी छे. केटलाक दिवस थयां अमारी निशाळमां वात थती हती के पासेना गाममां मेळो भरावानो छे, त्यारे त्यां जईने मोज मारवाने अने अमारी होंस पूरी पाडवाने गुरुए अमने केटलाएकने आज्ञा आपी.

साक०—एम शुं? तो हुं जाणुंछुं के घडिआळना अने हितोपदेशना रुपिआ आव्या तेटला बधा दाढम, जमरूख, बरफी, पेंडा लेवाने खर्च थया हशे; कंई मदारीनां रींछ, माकडांनो तमाशो जोवाने पण खर्च्या हशे.

जीव०—(दीवाळीने) हुं जाणुंछुं के मारी बाने एवी वस्तुओ घणी प्रिय छे, तेने माटे कोई जे मागशे ते आपशे. में तेम नथी कर्युं; सांभळ, मने तरस लागीने मारा शरीरमां दाह छूट्यो माटे एक ब्र-

जवाती ब्राह्मणनी भांगनी दुकान हती त्यां निर्मळ पाणी पीवा गयो.

साक०—ए तो तेथी खोटुं. गमे तेम हो, पण ते भांगवाळानी दुकान तो खरी केनी ?

जीव०—बा, तारो स्वभाव घणो कठण, अली. मारुं सघळुं सांभळी तो ले. तहिं अमे बेठा तो—

दीवा०—(बारणा भणी कान देईने सांभळेछे) सत्यानाश वळ्युं. मारा बापना शब्द संभळायछे.

साक०—नास, नास, दोड वहेलो.

जीव०—ना, हुं मामापासे जईने तेमने पगे लागीश, अने तेमनुं सांत्वन करीश.

दीवा०—अरेरे ! नहि भाई, तेम करीश मा. ते आ वखते तारुं सांभळनार नथी. मारे सारू एटलुं तुं करीश मा.

जीव०—त्यारे तारुं सांभळुं ?

दीवा०—हारे हा ! ते सघळुं तारा भागनुं हुं करीश. (ते तेने खांधे करीने पाछला बारणाभणी खसेडेछे; अने बहार काढी मेलीने दीवानखानानुं बारणुं ढांकेछे.)

प्रवेश १२.

मनमोहनराय, दीवाळी, साकर.

दीवा०—आहा बापा, हुं जाणुंछुं के तमे बहारथी फरीने आव्या.

मन०—मारी पाघडी क्यां छे ते जोउंछुं; वळो ते; क्यां मूकीछे ते सांभरती नथी.

साक०—(चारे तरफ जुएछे) आ रही.

मन०—ते मारी पासे लाववाने तने सूझतुं नथी ?

साक०—खरुंज, मने सूझ्युं नहि.

दीवा०—सर्वदा चित्तनी स्वस्थता राखनारा एवा वीरला.

मन०—खरुंज, तमारे काम पुष्कळ माटे तमारां चित्त व्यग्र.

दीवा०—मारा मनमां पाधरीज जीवराजनी वात आवी हती.

मन०—शुं निरंतर तेना नामनो गणगणाट मारे काने सांभळवो ?

दीवा०—वारू, बापा, हवे अमे तेनी वात बोलनार नहि. तमे फरीने वहेला आवशोनी ?

मन०—हुं हवे फरीथी आज बहार जवानो नथी. (साकर अने दीवाळी एकएकना मोढा सामुं जोईने डोकुं हलावीने इसारो करेछे के मसलत करेछे) अने हमणा वखत पण थई गईछे, अने मने कोईए कह्युं के मारो जूनो गाडीवान हेठळ आव्यो छे ते मारी जोडे बोलवा इच्छेछे.

दीवा०—तथा साक०—शुं गणेश !

मन०—मने जे नुकसान थवानुं ते थई चूक्युं, अने तेनुं तेने पारिपत्य पण सारी पेठे थयुं. हमणा ते शुं कहेछे ते मारेज सांभळवुं जोइए

दीवा०—तमे फरीने आवो त्यां लगी जोईशे तो ते रहेशे.

मन०—ना, ना, हुं तेनुं जलदी सांभळीने तेने वहेलो विदाय करीश. (ते बेउ जणीओ एकएकने काने लागेछे. ते दीवाळीने कहेछे) तारो बाप (साकरने) अने तारो मामो तने कहेछे ते छाना-माना तारे सांभळवुं. (साकर हळवेथीज चालवा मांडेछे) छोकरी, तुं क्यां जायछे ?

साक०—(गभराईने) मारे नीचे कांई काम छे.

मन०—वारू त्यारे, गणेशने कहे के उपर आवे. (साकर जायछे.)

प्रवेश १३.

मनमोहनराय, दीवाळी.

मन०—मने ते गरीबनी दया आवेछे. एवो सारो गाडीवान मने मळ्यो नहोतो. मारा घोडा तेणे एवा तडतडीत राख्या हता के तेनी पीठउपर रूप देखाय. ते तेना दाणा चोरीने कदी दारू पीवाने गयो नथी.

दीवा०—तमे तेने क्षमा करी होत तो जीवराजने आटलो खेद थात नहि.

मन०—फरीफरीने तेनी वात काढेछे. गणेशने काढवानुं अने मारे एटली गाडीवान वगर अडचण भोगववानुं ते कारण छे. तेने काढ्यापछी मने कोईज गम्यो नथी. तेनी जगा चलाववाने मने बीजो कोई तेवो मळवानो नथी.

प्रवेश १४.

मनमोहनराय, दीवाळी, साकर, गणेश.

साकर०—मामा, आ गणेश आव्यो.

गणे०—महाराज, हुं क्षमा मागुंछुं. मने जणायछे के हवे मारा उपरथी आपनी रीस गई हशे. प्रार्थना करुंछुं के हुं आपनी पासे शरम मूकीने आव्यो, अने रुक्सत मागुंछुं माटे आपना मनमां माठुं आणवुं नहि.

मन०—में तने त्यारेज रुक्सत आपी नथी शुं?

गणे०—आपे कह्युं के "आ ले तारो रोजमुरो, मारे घेरथी आ क्षणे जा, अने फरीथी मारे ऊमरे चढीश मा." मने स्वस्थपणे बोलवाने अथवा रुक्सत मागवाने अवकाश आप्यो नहि.

मन०—तें मारी गाडी भागी तो तारी साथे हुं बीजी रीतिए चालुं एवुं कांई रह्युं नहि. ते वेळाए पेला जीवराज छोकरानी डोक भागी होत तो भलुं काम थात.

गणे०—ते वारे पछी हुं हबकीने कांई बोल्यो नहि, अने अमारुं गाडीवाननुं ज्ञान चाबकासूधी, पण तेज, महाराज, मारा हाथमांथी पड्यो तेवारे तेवी वात थई. पण अतःपर हुं घणुं साचवीने चालीश.

मन०—वारु ते हमणा सर्व गयुं. तुं हालमां शुं करेछे?

गणे०—महाराज, में तमने छोडया त्यारथकी हुं विपत्तिज भोग-

बुंछुं. तमारी चाकरी मूक्या पछी हुं मुरलीधर शेठने त्यां रह्यो. आहा! केवो धणी ते! लाकडी उगाम्यावगर चाकरो संगाथे बोलतो नहि! ते बिचारो स्वर्गमां स्वस्थ रहो!

मन०—ते हमणा मरी गयो त्यारे?

गणे०—तेना मरवाथी तेना हाथ हेठेना लोकोने आनंद थयो. तेथकी पेट भरीने दाणा पण मळवानी आशा नहि, अने सदा मारथी काम.

दीवा०—गणेश, एवा धणीपासे तुं केम रह्यो वारु?

गणे०—त्यारे क्यां जाउं बा? मारी बायडीने पासेज चाकरी थई माटे मने तेनी पासे रहेवुं पडयुं. ते मेळवती तेमां छोकरांनो कांई चरितार्थ चाले. मुरलीधरपासे सर्व कांपे तेने मृत्युए मात्र कंपाव्यो. सांप्रत मारे चाकरी नथी, अने शुं करवुं ते सूझ नथी पडतुं.

मन०—पण तुं जाणेछे के हुं कोईने विपत्ति इच्छतो नथी, अने जूना चाकरने तो सर्वथा नहि.

गणे०—खरेज; मने पण ते मालूम छे. पण ते भयंकर शब्द के " फरीथी मारे ऊमरे चढीश मा" अद्यापि मारा कानमां घूमेछे. मुरलीधर शेठे मारा उपर दशवार लाकडी उगामी होत, तोपण एटलुं भय मने लाग्युं नहोत.

दीवा०—तो त्यारथकी तने चाकरी नथी के?

गणे०—ए सूरत शहेर नहोय. एवां गामडांमां पेटनी पंचात त्यां गाडी घोडा कोण राखेछे? हुं खेतर खेडुं, मारी बायडी मजूरी करे, मारां छोकरां भीख मागे; एटलुं पण करीने अमने पेट भरवुं कठण पडे. अमे भूमिनुं पाथरणुं अने आकाशनुं ओढणुं करीए; मारी बायडी तो दुःखथी मुई.

(ते आंखो लूछेछे.)

मन०—तने आ संधुं घटे? तुं मारी पासे केम आव्यो नहि?

दीवा०—(साकरने हळवेज) हमणा बापा टाढा पड्या जेवा देखायछे. हवे जीवराजविषे कंई शुभ लक्षण जणायछे.

गणे०—आहा ! महाराज शी बायडी हती ! एवी सारी बायडी थई नहि होय. ज्यारे ज्यारे हुं ठाले हाथे घेर आवुं, अने भूख्यो सूवा जाउं त्यारे ते पोताना रोटलामांथी मने अर्द्ध रोटलो आपे. ज्यारे मने क्रोध आवे, त्यारे ते मने कोमळ वचनोए टाढो पाडे. हाय ! हवे ते मुई, ते माराथी जीवती कराती नथी ! ते मुई त्यारथी मारी विपत्तिनो आरंभ थयो ; हवे छेडो क्यां आवशे ते परमेश्वर जाणे !

साक०— आहा ! गरीबडो बिचारो. तारी मने दया आवेछे.

गणे०—बायडी मरी गया पछी मने कंई चाकरी मळवानी आशा रही नहि, त्यारे थोडा दहाडा उपर में मारा छोकरा छोकरीने साथे लेईने राते गाम मूक्युं. छेक मध्यरात्रसूधी चालतो हतो, पछी एक झाडतळे सूतो. बीजे दहाडे सवारे एक गाम अमारी दृष्टिए पड्युं. दैवयोगे ते दहाडे त्यांनी यात्रा हती. त्यां मजूरी करीने में कांई पेटने अर्थे मेळव्युं; तेटले त्यां मने जीवराज मळ्यो; ते साक्षात् ईश्वरनोज अवतार छे. खरूं कहुंछुं के ते तेवोज छे.

मन०—शुं पेलो जीवो छोकरो ! ईश्वरनो अवतार ! ते चंडाळ छे.

दीवा०—अने **साक०**—(आगळ थईने गणेशसामुं आनंदथी जुएछे) शुं जीवराज ! अमारो जीवराज !

गणे०—महाराज, मने जोईए ते शिक्षा करो, पण तेने खोटुं कहेता नहि. जोईए तो मने पगतळे कचरी मारो—

साक०—गणेश, चालवा दो तमारी वात.

गणे०—मारी नानी रत्नी एक भांगवाळानी दुकाने भिक्षा मागवा गई हती, त्यां वनमाळी अने जीवराज बेउ बेठा हता.

मन०—वाहवा ! सारो धंधो ! भांगवाळानी दुकाने !

क०—ना, मामा, ते ब्राह्मणनी दुकान हशे; नहितो मारो भाई त्यां जनार नहि.

मन०—पण ते गाम जवानुं तेमने काम शुं हतुं ?

दीवा०—तेमने गुरूए जवाने रजा आपी हशे तो. आपणो गुणवान वनमाळी पण त्यां हतो, सांभळ्युं के नहि?

गणे०—तेणे तरतज मारी छोकरीने ओळखी, अने वनमाळीए तेने घणो वार्यो ते न सांभळीने ते त्यांथी ऊठ्यो, अने तेणे पहेलांज मारी छोकरीने कांई मीठाई आणीने खावा आपी. पछी तेने हाथमां पकडीने चाल्यो; अने तेथकी सर्व वर्त्तमान सांभळी लीधुं. पछी ते तेने लेईने मारी पासे आव्यो; हुं आखा दहाडानी मजूरीए शोषाईने त्यां एक कोरे अंजलिए पाणी पीतो हतो. हुं तेने जोईने आनंद करीने घेलो थयो. मारा दिलउपर चीथरां हतां, ज्यां त्यां मेल लाग्यो हतो, तोपण में तेने छातीसाथे दाब्यो, अने भचरडीने कडकडाट भेट्यो, एवो के पासे लोक हता तेमने जणाय के हुं ते कुमळा छोकराने चगदी मारुंछुं के शुं. ते पण मने जोईने मोटो आनंदयुक्त थयो. पछी त्यां लोकोनी भीड हती माटे तेणे मारो हाथ झालीने मने एक कोरे लीधो.

दीवा०—बापा, हुं हमणा जोईए तो शरत मारीश के—

मन०—छानी रहे, छोडी. वारु, पछी गणेशजी ?

गणे०—पछी आपने कह्युं एवुं तेने में मारुं सविस्तर वर्त्तमान कह्युं. ते सांभळीने तेने रडवुं आव्युं, ते कंई कर्याथी छानो रहे नहि. ते मारी आगळ बोल्यो, गणेश, मने क्षमा करो. आ सघळी विपत्ति तमने मारेमाटे भोगववी पडी; तो हवे हुं प्रतिज्ञा करुंछुं के तमारुं दु:ख दूर करीश त्यारेज निद्रा लेईश. पछी तेणे गजवुं चांपीने तेमांथी नानी सरखी कोथळी काढीने मने कह्युं, आ लो कंई पैसा, मारी पासे तुरत एटलाज छे. हुं ते लेतो नथी एम कह्युं माटे तेने घणी रीस चढी, तेवारे में तेने कह्युं,

रायजी, तमने ए खावाने सारु आप्या हशे ते केम लेउं? मने महेनत करवानी टेव छे, जेम तेम करीने पण हुं पेट भरुंजछुं. एवुं कहेतांज तेणे घणो क्रोध करीने हाथपग पछाड्या, त्यारे मने जणायुं के हुं पैसा लेत नहि तो ते मने तेवारे मारत.

मन०—कोथळीमां केटला पैसा हता?

गणे०—शुमारे चार रुपिआनो अनेज. तेणे तेमांथी बे आना छूटा मात्र राख्या. ते बोल्यो, तमे मारा मामाना जूना चाकर अने प्रमाणिक छो, तमे कांई चोरी लुच्चाई करी नथी, एवुं छतां छोकरां सहवर्त्तमान आ वयमां तमे भीख मागो, तमारे रहेवानुं ठेकाणुं नहि, तमे क्षुधा तृषाए टटळो, अने ते अमे जोईए. धिक् अमारुं जीववुं! त्यारे तमे हवे एम करो के, कोई नानी सरखी ओरडी लो. त्रण दिवसमां हुं मारा मामाने लखीने उत्तर मंगावुंछुं, अने तमारी कंई तजवीज करुंछुं. मामाने आपणे बेउए क्रोधे चढाव्या खरा, पण ते दयाळु छे, ते उदार छे, ते तमारुं दुःख सांभळीने शोक पामशे अने वळशेज.

मन०—ते एम बोल्यो? खरेखरुं?

गणे०—महाराज, जोईए तो हुं सम खाउंछुं.

दीवा०—ना, ना, तुं खोटुं बोलवानो नहि, ए अमारी निशा छे. आगळ बधी वात कहे.

गणे०—पछी तेणे मारा देवलाने पोताना खोळामां बेसाड्यो; अने मने पूछेछे के तमारां छोकरां शुं करेछे? मे कह्युं, शुं करे! कंई झाड हेठे-जईने फुलां एकठां करीने लावेछे, अने तेना तोरा करीने वेचेछे; नहि त्यारे काठी एकठी करेछे; ते पण न होय ते वखते भीख मागेछे. ते बोल्यो, छी छी छी! ते ठीक नहि. एमां कंई जीव नहि. एमां ते आळसु अने स्वच्छंदी मात्र थशे. तमे छोकराने कांई पण एकादो धंधो शीखवो, अने छोकरीने कांई चाकरी उपर राखो.

दीवा०—बापा, जीवराजे एने ते ठीक कह्युं नहि के ?

गणे०—मैं कह्युं, खरेज, पण आ आवां चीथरां दिलउपर छतां एमने हुं कोनी पासे तेडी जाउं ? मारी पासे पचासेक रूपिआ होत तो हुं एमने ठेकाणे लगाडत. अहिं पासेज एक खातरी छे ते छोकराने चाकरी उपर राखेछे; तेने हुं वीस रूपिआ नजर आपुं तो ते देवलांन लेशे, अने एक छीपण छे ते मारी स्त्रीने राखशे, तेने जरा पहेरवानां लुगडां करावीने शोभाती तो. पछी मारा एकलानुंज रह्युं; तेनो भार नथी, हुं कोईनी चाकरी करीने पण पेट भरीश; आवो नकामो भटकण सरखो अहिं तहिं फरनार नथी.

मन०—अने ए विषे जीवराजे शुं कह्युं ?

गणे०—तेणे ते मात्र सांभळी लीधुं, अने गयो. ते चोथे दहाडे आव्यो, अने मने कह्युं, के ते खातरी क्यां रहेछे ? तेनी पासे मने तेडी जाओ. हुं तेने त्यां लेई गयो ; ते अने ते एकांतें शुं बोल्या ते तेणे मने कह्युं नहि ; पछी मने कह्युं के छीपण पासे चाल. हुं त्यां तेने तेडी गयो ; तेने त्यां मने बारणे बेसाडीने पोते मांहे गयो, अने तेने कंई कह्युं, ते पण मने तेणे कह्युं नहि. पछी अमे बेउ पाछा आव्या. पांच पचास डगलां चालीने ते ऊभो रह्यो, अने मारो हाथ झालीने बोल्यो, मारा मित्र, हवे तुं छोकरांनी कांई चिंता करीश मा, मैं तेमनुं ठेकाणुं कर्युं. आगळ तेणे मने एक दुकान देखाडी, ते दुकानदारने तेणे आगळथीज पैसा आपी मेल्या हता ; त्यांथी तेणे मने आ अंगरखो, पाघडी, अने बनात अपाव्यां; ते आ मारा अंगउपर प्रत्यक्ष छे, तेथी हुं मोटो माणस देखाउंछुं, नहि वारू ?

दीवा०—(प्रेमथी) अरे मारा गुणवान, मारा भला जीवराज !

मन०—(आंखो लूछेछे) हवे हुं समज्यो घडिआळ क्यां गयुं ते.

गणे०—एटलुंज नहि ; महाराज. ते मारा खीसामां मने न जणावतां पैसा घालतो हतो, तेवो मैं तेने पकड्यो, अने कह्युं, तारा

उपकार मारा उपर पर्वत जेटला थायछे, हवे मारे बीजा पैसा नहि जोईए. पछी तेने जे रीस चढीछे, एवी कदी चढी नहि होय. ते मने कहेवा लाग्यो के मारा मामाए तारे सारु पैसा मोकल्याछे ते तुं लेतो नथी, ए मामाए जाण्युं तो पछी शुं कहेशे? पछी हुं ते लेईने तमारी पासे आववा लाग्यो, ते जोईने तेणे मने कह्युं के मामानी आज्ञा एवी छे के एमांनुं तुं कोईने कंई कहीश मा, एटले आ तुं मामापासे जो बोल्यो तो ते घणुं रीसाशे; में पछी मारा मनमां कह्युं, आहाहा! मनमोहनराय एवा धर्मात्मा छे! त्यारे ए उपरथी मने देखायछे के हुं तेमनी पासे गयो तो तेओ मने मारा अपराध क्षमा करीने फरीथी चाकरी उपर राखशे. एम में मनमां जाण्युं, पण तमारी पासे आवुं नहि, एटला सारु तेणे मारा मनमां भय घाल्यो.

मन०—आहारे मारा जीवराज! मारा प्राणसमान जीवराज! तारे विषे नानपणथीज मोटपण, अने उदार चित्तता हुं जोतो आव्यो ते हजु तेवांज छे.

दीवा०—त्यारे छेल्ले तुं शुं धारीने अहिं आव्योछे?

गणे०—हुं आव्यो एटलामाटे के अहिंना लोकनो मारे एक कागळ जोईए, के हुं आ गामनो खरो; अने देवलो आ मारो छोकरो खरो; एवो कागळ देखाड्या वगर ते खातरी कहेछे के हुं तारा छोकराने मारे स्वाधीन लेनार नहि; माटे मारे अहिं आववुं पड्युं. गाममां पेठो तो मने कोईए कह्युं के दोलतरायने एक गाडीवान जोईए छे; ते सांभळीने मने एवुं थायछे के जीवराजना योगे मने हमणा प्रारब्ध पण अनुकूळ छे; ते तेवोज हुं दोलतराय पासे गयो, त्यां तेमणे कह्युं के तुं पहेलां कोनी पासे हतो, तेना हाथनुं आबरूपत्र लावे तो तने राखुं. जोयुं तो मुरलीधरशेठ तो मरी गयो, त्यां माराथी जवातुं नथी, माटे बीतो बीतो तमारी पासे आव्यो. मनमां के कदाचित् तमे मने

आबरूपत्र आप्युं नहि तो तमे जीवराजने हाथे जे माराउपर उपकार कराव्यो ते विषे तमारूं भलुं मागवुं अने पाछुं जवुं.

मन०—ना, मारा भला गणेशजी, तेम थवानुं नथी; जीवराजे जे तारा उपर उपकार कर्या, तेमां मारो जरा संबंध नथी. तेणे पोते उघाडो थईने तने ढांक्यो; तेणे पोते भूख्या रहीने तने तृप्त कर्यो. तेणे पुण्य कर्म कर्युं तेनो भाग हुं केम लेउं? तारा योगथी ते पण कृपाने पात्र थयो; ए तेना उपर तारो पण मोटो उपकार थयो. तेने आज ते केटला संकटमांथी काढ्योछे? हा, आज जो तुं न होत, तो तेने अखंड मारी दृष्टि आगळथी वेगळो कर्यो होत.

गणे०—महाराज, आप एवुं कहोछो त्यारे मारा जेवो भाग्यवान् आ सृष्टिमां कोई नथी. शुं? जीवराजने में संकटमांथी बहार काढयो? अमे एक एकने एवा काम आव्या? आहा! आज शो आनंदनो दहाडो!

मन०—ते घातकी वनाए मारूं अंत:करण क्षोभव्युं हतुं. ते लुच्चाए मने एम घणी वार ठग्योछे. अत:पर हुं तेनो विश्वास केम करूं? करनार नहि. पण मने निशाळना गुरुनुं नवल देखायछे.

दीवा०—केम बापा? तेने पण तेणे एमज ठग्यो नहि हशे, ए शापरथी कही शकाय?

मन०—पण ते मने लखेछे के जीवराज नाशी गयो. अरेरे! तेणे निराश थईने पोताना जीवने एकादुं कंई कर्युं, अथवा ते एकादा संकटमां पड्यो तो केम थशे?

गणे०—एक घोडो, एक घोडो, एक घोडो, मात्र आपो; हुं तेने पाछो लावुं; ते द्वीपांतरे गयो हशे तोपण त्यांथी लावीश.

साक०—(मामानो हाथ पकडेछे) मारा मामा, तुं तेने क्षमा करीश? तुं तेने एक वार पोतानी छाती साथे दाबीश?

मन०—जो पण तेणे पोतानुं सर्वस्व वेच्युं हशे, तोपण ते जन्म्यो तेवो

नागो मारी पासे आवे, तोपण हुं तेने हवे अंतर देनार नहि. (साकर दीवाळीने इसारो करेछे, अने पोते दोडती बहार जायछे.)

दीवा०—बापा, जो ते अहिंज कंई होय तो ?

मन०—शुं अहिं ? तेने कोणे जोयो ? क्यां छे ते ? क्यां छे ते जीवराज ?

गणे०—आहा ! अहिं जो ते छे ! अहिं जो ते छे ! तो पछी शुं ! पछी हुं आनंदथी ऊडीश.

दीवा०—वारु बापा, त्यारे ते तमारी नजरे पडशे.

प्रवेश १५.

मनमोहनराय, जीवराज, दीवाळी, साकर, गणेश.

(जीवराज दीवानखानामां प्रवेश करीने मामाने साष्टांग नमस्कार करेछे. गणेशना मनमां आनंद मातो नथी. साकर अने दीवाळी आनंदाश्रु पाडेछे.)

जीव०—(हाथ जोडीने ऊभो रहीने) आहा मामा ! मारा पूज्य मामा, तमे मारा अपराध क्षमा करशो ?

मन०—क्षमा करशो ? तुं मने हवे सहस्रगुणित अधिक वहालो लागेछे. तने क्षमा योग्य छे. तुं मने अतःपर मूकीने जईश मा.

जीव०—ना मामा, कदी नहि जाउं. (फरीने गणेशने जुएछे, अने तेनो हाथ झालेछे.) आहा ! जो मामा तमे आ गरीबना अने एनां छोकरांना हाल जोया होत तो, जो ते सघळुं तमारे सारु थयुं होत, जेम मारे सारु थयुं, तो तमने केटलो खेद थात !

गणे०—नहि जीवराज, मारा हालनुं हुंज कारण. हुं तने गाडी उपर शाने लेउं ? हुं तारा हाथमां तापट घोडानी रासो शुं करवा आपुं ? पण तारा जेवा छोकराने ना कोण कहे ? जो ते गाडी मारा अंग उपर थईने आरपार जात, तोपण माराथी तने ना न कहेवात. तो जीवराज, हवे एनी निशानी रा-

ख, अने आजथकी मारी सामुं नहि, ते आळ लेईश मा. ते लीधुं तो हुं तने ना कहेनार नथी. पण पछी पोतानो प्राण राखवानो नथी.

मन०—जीवराज, तें पोतानुं घडिआळ, पुस्तक, अने हुं जाणुंछुं के लूगडां पण जे वेच्यां, ते मने केम लख्युं नहि? तने ए वस्तुओनो उपयोग मालूम नथी, एटलुं ए तारामध्ये घेलापणुं नहि के?

जीव०—हा मामा, ते खरुं; पण गणेशना कुटुंबने एक क्षण मात्र पण हुं जोउं ते मने महापातक देखायुं. वळी तमे रीसाईने गणेशने हांकी मूक्यो हतो, माटे मने भय लाग्युं के तेने सहायविषे तमे मने मना करशो; अने पछी जो हुं तमारी आज्ञा भागुं तो मोटा ठपकामां आवुं.

मन०—शुं? त्यारे तें मारी आज्ञा भागी होत?

जीव०—हा मामा; पण एटलासारूज मात्र.

मन०—मारा शूरवीर छोकरा, मने तारी चोकी लेवा दे. हशे, पण मने पत्र आव्युंछे, तेमांथी एक वातविषे मने हजु संशय छे तेटलो मारो भाग. तुं रात्रे बहार हतो ते क्यां हतो?

जीव०—हुं गणेशने सारू पैसा लेईने गयो हतो. अमारो गुरू ते राते कंई बहार गयो हतो, माटे जलदीथीज दरवाजो अडकावशे, ए मने मालूम हतुं, तेमाटे हुं वहेलो घेर आववाने नीकळ्यो, ते अंधारामां वाट भूल्यो.

साक०—अहारे भाई! त्यारे पछी तारी अवस्था शी थई अने तुं क्यां सूतो?

जीव०—मने वाटमां एक झूंपडुं देखायुं त्यां बारणे एक पाटीआनो कडको हतो, ते उपर सूतो; तेवी निद्रा मने कदी आवी नहोती. गणेशने सुख करीने मारा जीवने घणो आनंद थयो.

दीवा०—अरे! शो दुष्ट वनो पण! तेने बधुं मालूम पण तेणे अमने जणाव्युंज नहि.

मन०—आ क्षणथकी हुं तेनुं पाणी मूकुंछुं; हवे तुं मारो—

जीव०—ना मामा, एम करशो मा; बीजाने दुःखमां नांखीने हुं सुखी केम थईश ? अने वळी तमारा पेटना छोकराने?

साक०—(तेनो हाथ पकडेछे) आवा भाईने हुं केटलो वखाणुं ! केटलो जीवसाथे राखुं !

मन०—वारु तो; ते निशाळमां रहेशे, अने तुं मारी पासे रहे. हुं तने मारा हृदयमां निश्चय राखीश. तने शीखववाने गुरु जोईए, ते सो कोस उपरथी तेडाववानो हशे तोपण तेडावीश.

गणे०—(नमेछे) मारा सारा धणी, तारी वृत्ति में सदा सरखी दीठी.

मन०—(तेनो वांसो ठोकेछे) गणेश, तुं दोलतरायपासे वचने बंधायोछे शुं ?

गणे०—हुं केम बंधाउं ? मने तमारी पासेथी हजु रजा क्यां मळीछे ?

मन०—तने रजा मळवानी नहि. मारी इच्छा छे के तुं अने जीवराज एक ठेकाणे रहो, अने एकएकने सुखी करो. पण तेने पुनः गाडीउपर आववा देईश नहि हो ! हुं तारां छोकरांनी पण संभाळ करीश.

गणे०—(आनंदनो उमंग आवीने आंखोमांथी आंसु ढाळेछे) मारा धणी, तुं खरुंज कहेछे ? हुं आ स्वप्न तो जोतो नथी ? आहा ! तो प्रथम मने घोडारमां जईने मारा जूना मित्रोने भेटवा दे.

जूनो चाकर.

नारायणशेठ, विठ्ठल.

विठ्ठ०—बापा, तमे रामजीने काढशो, त्यारे तेनी जगाउपर राखवाने में एक सारो चाकर जोयोछे.

नारा०—तने ते कामगीरी कोणे कही वारु ? हुं तेने काढनार एवुं तें शाउपरथी जाण्युं ?

विठ्ठ०—त्यारे शुं तमे सदा ते घरडा डोसानेज राखवाना ? ते करतां

मने जणायछे के जुवान चाकर घणो उपयोगी पडशे.

नारा०—सारा चाकरथी कंटाळवुं ए वात घणी अनुचित छे. तें तेने घरडो कहेतां तारा मनमां विचार्युं केम नहि? ते मारी चाकरीमां घरडो थयो. तने तेणे नानाथी मोटो कर्यो; तने मंदवाड आवे त्यारे ते तारी घणी चिंता राखतो. तेणे करीनेज ते जल्दी घरडो थयो नहि होय एम शा उपरथी? ए उपरथी तुं जो के तें तेना घडपणनी मश्करी करी ए केटली कृतघ्नता! वळी, आ पण तारो खचित निश्चय थायछे के तरुण चाकर ते-करतां वत्तो उपयोगी पडशे? त्यारे एविषे एकादो निश्चय करवाने हजु तुं घणो नानो छे; ए तारे जाणवानुं काम छे. एकाद दिवस हुं तारा अनुभवमां आणी आपीश के आस्थापूर्वक चाकरी करवाविषे, धणीनुं हित जोवाविषे, तरुण करतां घरडा चाकर घणा उपयोगी छे.

विठ्ठ०—तमे कहोछो ते अर्थे हुं ते खरुंज मानुंछुं, पण तेना निमाळा खरी पडयाछे तेने जोउंछुं एटले मने चिन्ह देखाईने हसवुं आवेछे.

नारा०—ए तारां कंई प्रतिष्ठित लक्षण नथी, छोकरा. मने मालूम नहोतुं के तुं आवो अधर्मी छे. तुं जाणतो नथी के तेने घणो मंदवाड लाग्याथी तेना केश गया? तेनी मश्करी करवी ते ईश्वरनी, जेणे ते रोग मूळे उत्पन्न कर्यो.

विठ्ठ०—पण ते नित्य बरबडेछे, अने मोढुं चढेलो एवो देखायछे; बीजा चाकर सरखो मोजी नथी.

नारा०—वयने लीधे तेनेविषे ते प्रौढता छे. पण ते बरबडशे शा-माटे? ते अराढ वीस वर्षना छोकरा जेवो चपळ नथी, माटे शुं ते तने गमे नहि? अल्या छोकरा, एवुं मनमां आणतां तारा शरीरने कंपारी आवती नथी? ईश्वरे मने घणा दहाडा आयुष्य आप्युं तो ए प्रमाणे तुं मारी पण मश्करी करीश नहि के?

विठ्ठ०—शुं तमारी? ना बापा, हुं एवो नठारो नथी.

नारा०—तो रामजीनो कंटाळो करवो ए नठारापणुं नहि? केमके ते घडपणने लीधे पहेलां जेवो चपळ नथी.

विठ्ठ०—बापा, हुं चूक्यो माटे मने क्षमा करो; मने हवे घणो खेद थयो के हुं—

नारा०—तुं छानो केम रह्यो? तने खेद शाने थयो ते कहे.

विठ्ठ०—ते मारो अन्याय जो तमने कहुं, तो तमे मारा उपर घणो क्रोध करशो अने मने मारशो.

नारा०—छोकरा, तुं जाणेछे के मने मारवानी होंस नथी; हुं जेवो उपाय होय तेवुंज कारण जोईने एकादी वखत करुंछुं. अन्याय थयाथकी मोटी ममताए अने सारो उपदेश करीने हुं तने अने तारी बहेनने सुमार्गे लगाडुंछुं. तें अन्याय शो कर्योछे ते हुं जाणतो नथी, माटे तने हुं शिक्षा करनार नहि, ए माराथी निश्चय कबूल करातुं नथी. तुं शुं एवी बोली करीने कबूल थवानो? छी! ए सारुं नहि, ताराउपर मारी ममता केटली छे, ए तुं जाणेछेज, तो ते उपर विश्वास राखीने तुं मारीपासे कबूल था.

विठ्ठ०—वारु,बापा, त्यारे हुं कबूल थाउंछुं, के में रामजीने "चोट्टा डोसा" एम कह्युं.

नारा०—शुं! ताराथकी एवी वात थई! ते भला माणस संघाते केम चालवुं ते तुं एटलुं वीसर्यो? अने ते शब्द रामजीए सांभळ्या?

विठ्ठ०—हा बापा, माटेज मने पश्चात्ताप थायछे.

नारा०—पश्चात्ताप थाय ए सारुं, छोकरा. पण मोढा उपर कोईने भूंडुं कह्युं तेनोज पश्चात्ताप थवो अने पीठपाछळ कह्युं तेनो थवो नहि, एवुं तने जणातुं हशे तो वास्तविक जोतां बेउ अन्याय समान छे.

विठ्ठ०—खरुं बापा, मोढा उपर अथवा पाछळ मारे रामजीने एवुं बोलवुं नहि; पण हुं मोढा उपर कहुं त्यारे मने घणी खंत थायछे. केमके—

नारा०—तुं मारा आगळ मन मोकळुं करीने कंई आगळ कहेवाने इच्छेछे, एम मने जणायछे, माटे चालवा दे; वात पूरी कर.

विठ्ठ०—हा बापा, ज्यारे में रामजीने माठुं कह्युं, त्यारे तेणे आंखोमांथी आंसु ढाळ्यां, अने बोल्यो, हुं एक तो घडपणना क्लेशे पीडायेलोछुं, ते उपर वळी मने छोकरां मेहणां दे; शुं प्रारब्ध!

नारा०—गरीब बिचारो रामजी! हुं जाणुंछुं के ते वात तेना जीव संगाथे लागी हशे. ए वयमां तेने छोकरां चीढवे, ते सहेवुं घणुं कठिण छे. पण जे छोकराने तेणे बाळपणाथी ममताए करीने संभाळ्यो, एवो के तेने तेना उपकार कदी वाळतां आवडे नहि ते छोकराए तेने एम दुःखववुं ए तेने अति दुःसह थयुं हशे.

विठ्ठ०—ओहो बापा, हुं केटलो निंद्य कहेवाउं! हुं तेनी पासे क्षमा मागीश. अने हुं सम खाउंछुं के मारा घटमां प्राण छे, त्यांसुधी हुं तेने फरीथी कदी दुःखवीश नहि.

नारा०—सारुं छोकरा, कह्या प्रमाणे चालीश तोज ते आजनो अपराध तने ईश्वर क्षमा करशे, अने हुं पण क्षमा करीश. आपणे सघळा परस्वाधीन प्राणी छीए; कामक्रोधादिने वश थईने एकादी वखत अनुचित कर्म करीए छीए; पण तेनुं बळ नीकळी गया पछी आपणने पश्चात्ताप थवो, अने गर्व छोडीने थयेला अपराधनी आपणे स्वच्छता करवी; अने फरीने आपणाथकी तेवो न थवा देवाविषे आग्रह धरवो. पण तुं मने कहे के तने रामजीने एवुं कहेवानुं कारण शुं हतुं? तेणे कंई तारो अन्याय कर्यो हतो?

विठ्ठ०—हा बापा; तेणे पोतानी मेळे नथी कर्यो, तोपण मने तेमज जणायुं. हुं मारुं तीरकामठुं लेईने रमतो हतो, तटेलामां तेना मोढा उपर तल जोईने में तेना उपर निशान ताक्युं; ते उपरथी तेणे मने कह्युं, "खबरदार विठ्ठल, नहितो हुं तारा बापाने जईने कहीश." तेणे मने एवो धमकाव्यो ते उपरथी मने घणी रीस लागी ते कारण माटे में तेने गाळ दीधी.

नारा०—त्यारे तें पोतानी मेळे जाणीने दुःखव्यो.

विठ्ठ०—ते हुं ना केम कहुं?

नारा०—त्यारे तुं घणो अपराधी छे. माटेज तेनी आंखोमां पाणी आव्युं.

विठ्ठ०—सारुं त्यारे, बापा, तमे आज्ञा आपशो तो हुं आ क्षणे तेनी पासे जईने क्षमा मागुं. ते ने आपता सुधी मने चेन पडवानुं नथी.

नारा०—हा, छोकरा. एवा कामने माटे एक क्षण पण जवा देवी नहि. जा, जईने माग. हुं आहिं छुं. (विठ्ठल जायछे अने समाधान पामीने पाछो आवेछे.)

विठ्ठ०—बापा, हमणा मारुं अंतःकरण मने स्वच्छता आपेछे, केमके रामजीए मने मनथकी क्षमा करी. अने हुं जाणुंछुं के हुं अतःपर एवा अपराध करनार नहि.

नारा०—ईश्वर तेम तारी पासे करावे ; तेनी कृपा विना तारो कियो पण निश्चय पार पडवानो नथी.

विठ्ठ०—तेनी कृपा थवाने शो उपाय करवो?

नारा०—ते विषे तुं तेने भज, अने तेनी सहायता माग. ते तने नहि आपुं एम कहेनार नथी.

विठ्ठ०—हुं ते मारा मनथी मागीश, पण, बापा, में त्रीजुं एक तमारी आज्ञा विना काम कर्युंछे; कदाचित् तमने तेनी रीस चढशे.

नारा०—ते शुं छे, छोकरा?

विठ्ठ०—तमे मने कोरो रुपिओ बक्षिश कर्यो हतो, ते में रामजीने आप्यो.

नारा०—तेसारु हुं रीस केम चढावीश? एवां काम स्वबुद्धिए करवां, तेमां मने आनंद छे. तने हुं पैसा आपुंछुं, तेटला तुं जोईए तो खरच. ते तारा छे. तेथी तुं धर्ममार्गे खर्चे तो ते करतां बीजुं वधतुं सारुं कृत्य शुं छे? कहेलुंछे के, आपणे नानपणथकी धर्मकृत्यनो अभ्यास राखवो, पण ते धर्मकृत्य पोतानुं

सामर्थ्य जोईने अने व्यवस्थाए करवुं, नहितो धर्म तेज अधर्म थायछे. पण रामजीनुं हमणा समाधान थयुं के नहि ?

विठ्ठ०—तेनी आंखोमांथी आनंदाश्रु आव्यां ते में दीठां.

नारा०—हुं तने तेविषे शाबाशी आपुंछुं, मारा छोकरा. सारा अंतःकरणना छे ते कोईने पण व्यथा करता नथी. सघळांज सत्कर्म आपणा अंतःकरणमां आनंद उत्पन्न करेछे, पण परोपकार करवामां घणोज आनंद छे.

विठ्ठ०—ओहो ! जो ईश्वरे कदी मने सामर्थ्य आप्युं तो हुं मारी आसपासना गरीब लोकोना क्लेश दूर करीश.

नारा०—हुं भगवंतनी पासे मागुंछुं, के ते ए गुण तारामां दृढ करो अने ते आचरवाने तने सामर्थ्य आपो.

विठ्ठ०—तो पछी हुं सदा आजना जेवोज आनंद पामीश के ?

नारा०—आ एटलो एकज आनंद कदी वीततो नथी. प्रथम, तुं पोताना घरना माणस उपर उपकार करीने भोगव. जो तारा चाकर भला माणस छे, तो तुं तेमनी साथे सारी रीते चालीने तेमनी ममता तारा उपर थवा दे. तेमने कदी इनाम पण आप ; जो तुं तेमने घटे त्यारे अने प्रसन्न चित्ते करीने ते आपीश तो ते तारा दृढ मित्र थशे.

विठ्ठ०—पण बापा, तेने रोजमुरो मळतो नथी ?

नारा०—ते तेनी चाकरीनो मळेछे तेमां आपणे तेने कंई वत्तुं कर्युं एवुं नथी. पण ते सिवाय तेने कंई इनाम आपेथी तेनी प्रीति आपणा उपर चोंटेछे, अने घणा काममां आवेछे.

विठ्ठ०—ए केम ते हुं सारी पेठे समज्यो नहि.

नारा०—आ रामजीनुंज हुं दृष्टांत आपुंछुं. एनी चाकरीने पेटे हुं एने अन्न वस्त्र रोजमुरो आपुंछुं, ते लेईने तेने बोली कीधीछे तेटली चाकरी करी एटले ते वळ्युं नहि. हवे तुं जो के ते घरमां सघळी जनसोनी खबरदारी राखेछे, तथा बीजा चाकरोनी दे-

खरेख करेछे, तेणे करीने मारो घणो नफो थायछे ; ए ते मारी ममताए सर्व करेछे, केमके हुं तेने पगार सिवाय बीजुं इनाम आपुंछुं. तुं मोटो थईश त्यारे तुं जेने तेने मोढेथी चाकरोनो ककळाट सांभळीश ; तो हुं तने खरुंज कहुंछुं, के आ अन्याय धणी लोकोनो छे ; ते तेने भय देखाडीने चलाववा इच्छेछे, प्रीतिए चलावता नथी.

विठ्ठ०—हवे हुं पक्कुं समज्यो. मारे माथे पडशे त्यारे तमे कहोछो तेमज हुं करीश, अने तमारा उपदेश प्रमाणे चालीश.

नारा०—तेम कर्युंछे तो तने तेओथकी संताप थशे नहि ; मारा बापे मने एविषे एक वात कहीछे, ते हुं नित्य स्मरुंछुं, ते तारे सांभळवी छे ?

विठ्ठ०—ओहो बापा, जो तमने श्रम न थाय, तो हुं ते सांभळवा इच्छुंछुं.

नारा०—तुं मारा आगळ पोतानो अपराध कबूल थयो, अने तें रामजीविषे उदारपणुं देखाडयुं, ए तारुं भलापणुं जोईने हुं संतोष करीने ते वात तने संभळावुंछुं. " जोधसिंह करीने कोई सरदार हतो ते सरकारी चाकरीमां घरडो थयो, त्यारे ते पोताना इनामी गाममां आवीने रह्यो. तेनी बायडी मोटी पतिव्रता हती अने तेनां पांच छोकरां ते मावापनी आज्ञामां तत्पर हतां. तेनुं मोटापणुं, तेनो मीठो स्वभाव, तेना घरमांनी स्थितिरीति जोईने, गामना सर्व लोक अने तेना ओळखीता पण तेने मानता. एवुं सुखी कुटुंब जे जुए तेनो आत्मा समाधान पामे. उमेदवार माणस तेनी चाकरीमां रहेवानी इच्छा करे. तेनो कोई चाकर मुओ, अथवा गयो तो तेनी जगा उपर रहेवाने ऊडी पडे. तेना चाकरोनां मोढां उपर सर्वदा आनंदवृत्ति देखाती, जेम कोई कहेशे के तेनां छोकरां छे, चाकर नथी. ते आज्ञा करतो ते नीतियुक्त, जेवी जेनी शक्तियोग्य तेवी करतो, तेणे

करीने कोईना मनमां कदी तेनी अवज्ञा करवी, एवी कल्पना आवेज नहि. तेने घेर चाकरोमां अरस्परस भाईओ प्रमाणे मीठास हती. कदी तेओमां बोली थई, तो धणीनी चाकरी वत्ती कोण बजावेछे, अने तेना हितने अधिक कोण इच्छेछे, एविषे मात्र थती. मानसिंह राठोड जोधसिंहना जूना मित्र, ते पण जोधसिंहनी पेठे चाकरी मूकीने पोताना इनामी गाममां रहेता हता, ते एक दिवसे तेमने घेर आव्या हता, तेवारे वात उपरथी वात नीकळतां मानसिंहे वात काढी के "हुं बीजी सर्व वातमां सुखी छुं, पण मारा चाकरोविषे बेजार छुं; मने तेविषे संभाळतां बस थयुं. जे चाकर जोउंछुं ते आळसु, बेअदब, अने चाकरी चोर देखायछे." जोधसिंहे तेमने कह्युं, "तेटला विषे हुं सुखी छुं; आज दश वर्ष थयां मने एवुं नथी सांभरतुं के मने कोईए संताप्यो. हुं तेमने विषे आनंद पामुंछुं, अने तेओ पण मारेविषे आनंद पामेछे." मानसिंह बोल्या, "हशे; पण एवुं कंईक देखायछे." तेमने सारा राखवाविषे, जोधसिंह बोल्या, "युक्ति सहेली छे; आ जुओ तमने देखाडुंछुं." एवुं कहीने तेणे एक पेटी भणी आंगळी करी. तेमने मानसिंहे कह्युं, "हुं समज्यो नहि." ते उपर तेणे कंई उत्तर न करतां पेटी उघाडीने देखाडी तेमां छ खानां हतां. एक एक उपर ए प्रमाणे लख्युं हतुं:—अधिकोत्तर खर्च.—मारो खासगत खर्च.—मारी बायडीनो.—मारां छोकरांनो.—चाकरोनो.—"इनामनो."जोधसिंह बोल्या, "हुं मारी आसामीओथकी एक वर्षना अगाउ रूपिआ वसूल करुंछुं; तेमना छ भाग करुंछुं, तेमांनो पहेला खानामां भाग घालुंछुं ते अदृष्ट खर्चमां राखुंछुं; तेने तेवुं प्रयोजन पडेछे त्यारेज हाथ लगाडुंछुं. बीजामां जे घालुंछुं तेटलामां मारो खर्च चलावुंछुं. त्रीजामां कुटुंबनो पेटखर्च, चोथामां मारां छोकरांनो विद्याभ्यास इत्यादिक संपादुंछुं. पांच-

मामां चाकरीनो मुसारो, छट्ठामां तेमने अथवा बीजा कोईने इनाम, धर्मादा इत्यादिक खर्च. आ छेल्ला खानाने लीधे मने चाकरथकी सुख छे. मुसारामां ते बोली प्रमाणे चाकरी करेछे पण जेनी बोली करी नथी, एवां कामो छे ते ते इनामने लोभे जीव लगाडीने अने मारी आज्ञा करतां पण वत्तां करेछे."

पुरुषोत्तम अने डाही.

ऊनाळामां एक दहाडे गुलाबरायें पोतानां बेउ छोकरां, पुरुषोत्तम अने डाही, एमने कबूलात आपी हती के हुं तमने आज सांजरे मारी साथे एक सारो बाग गाम बहार पासेज छे ते जोवाने तेडी जईश. पछी संध्याकाळ पडी त्यारे माळउपर पोशाक पहेरवा गयो; छोकरां हेठे हतां. पुरुषोत्तमने हवे पोतानी दृष्टिए मोटी मजा देखाशे माटे, जे आनंद थयो ते ब्रह्मांडमां न माय. ते नाचवा कूदवा लाग्यो, अहिंथी तहिं अने तहिंथी अहिं करारे दोडा पाडेछे, अने मोटी तैयारीमां छे, एटलामां बापे त्यां एक फूलझाडनुं कूंडुं आणीने मूक्युं हतुं ते झाडना फूलने तेना शेलानो झपाटो लाग्याथी ते डांखळीथी भागी पडयुं. ते हाथमां लेईने तेने डाही कहेछे, अल्या भाई, आ तें शुं कर्युं? तेना हाथमां फूल हतुं. एटलामां गुलाबराय उपरथी हेठळ आव्या. तेणे क्रोध करीने डाहीने कह्युं, छोकरी, में एटला श्रमे आ फूल राखी मूक्युं हतुं के तेथकी बीज प्राप्त थाय ते तें एम केम भाग्युं? ते कांपती बोली, मारा बापा, कृपा करीने तमे माराउपर रीसाशो नहि. गुलाबराय लगार टाढा थईने बोल्या, "छोकरी, मने रीस नथी चढी, पण हमणा आपणे बीजाना बागमां जवानां, त्यां पण तने एवीज फूल तोडवानी इच्छा थशे. माटे हुं तने बहार नहि तेडी जाउं, एविषे तारे माठुं लगाडवुं नहि."

डाही अधोमुख जोवा लागी, अने स्तब्ध ऊभी रही, ते जोईने पुरुषोत्तमथकी छाना रहेवायुं नहि. ते आंखोमां आंसु आणीने बाप-

पासे गयो, अने कहेछे, "बापा, ते मारी बहेननो अन्याय नथी, ते फूल में तोडयुं. माटे मने घेर राखो अने बहेनने साथे तेडी जाओ."

तेमने एवां युक्तिवान् अवलोकीने अने तेमनी परस्परविषे ममता जोईने गुलाबरायने दया आवी. तेणे तेमने छातीसाथे दाब्यां, अने बोल्यो, "तमे बेउए मारां वहालां छो; बेउ जण मारी साथे चालो."

पछी पुरुषोत्तमने अने डाहीने जे आनंद थयो ते कही शकाय नहि. ते बापनी साथे बागमां गयां. तेमां तेणे नाना प्रकारनां झाड जोयां. त्यां डाही अने पुरुषोत्तम पोतपोतानां लूगडां संभाळीने बागमां फरेछे, ते जोईने गुलाबरायने आनंद थयो. तेनुं फूल तेमणे बगाडयुं; ते होत तो तेथकी तेने संतोष थयो होत खरो, पण ते प्रसंगे ते बहेनभाईमध्ये परस्पर प्रीति, तेमनी निर्दूषता, तथा डहापण जोईने तेने तेथकी सहस्रगुणित आनंद थयो.

हठी छोकरी.

अरे छोकरां ! जे तमने कोईने खोटा गुणनी खोड लागी हशे, ते तमारा सुख सारु हुं आ आगळनी वात कहुंछुं; तेमां तमारा लक्षमां आवशे के एक वार जो मनमां दृढ निश्चय कर्यो तो हरेक लागेली खोड मूकवी अवघड पडती नथी. चंद्रा करीने एक छोकरी हती ते सात वर्षसूधी पोतानां माबापना लाडमां हती. ते वये पोताना ज्ञाननो उदय थवा मांडेछे, अने पोताने सारुं माठुं समजावा मांडेछे, पण चंद्रानेविषे ते ऊलटुं थयुं. तेने जे एक भूंडी टेव पडी, तेनुं दृष्टांत एक कूतराविना बीजा कोईनुं मने देखातुं नथी. जेम एकादुं हडकायुं कूतरुं दोडेछे, अने जेना तेना दिलउपर बचकांज भरवा जायछे तेम कोईए चूकथी तेनी रमतने हाथ अडकाडयो तो ते तेनी सामुं वांकी वळीने जुए अने एक घडीसूधी दांत ओठ पीशे. एकादा अन्याय सारु तेने कोई हळवेज जो धमकावे, तो ते तरतज ऊछळे, हाथ पग पछाडे, अने रीस करीने

आसपासना पदार्थ भूमिउपर फेंकी दे. तेनो बाप, तेनी मा, अने सघळां घरनां माणस तेनाथी कायर थयां. कोई पोतानी पासे ऊभी राखे नहि. माबाप पण पोतानो तिरस्कार करेछे, माटे तेने एकाद वखते पश्चात्ताप थाय, अने ते आंखोमांथी आंसु पण ढाळे. पण टेव पडतां पडतां पछी तेनो खेद थाय नहि एम थयुं, अने तेनो दुष्ट स्वभाव दहाडे दहाडे दृढ थतो गयो. दीवाळीना दहाडामां तेणीए पोतानी माने एक भरेली टोपली छेडातळे ढांकीने ओरडामां लेई जतां दीठी तेवारे ते तेनी पाछळ ओरडामां धसवा लागी, तेटले तेनी माए तेने हडसेलीने पाछी खसेडी. ते समये तेने आफरो आवीने जे तेणीए अनर्थ कर्यो, अने रीसे बारणानुं पाटीउं अफाळ्युं तेथी सघळुं घर खळभळ्युं. पछी एक घडी जवा देईने तेनी माए तेने बोलावी लीधी, ते वखते ओरडामां जईने तेने घणो विस्मय थयो. ज्यां त्यां दीवा बळेछे, अने नाना प्रकारनां सारां सारां रमकडां ओरडामां मांडी मूक्यांछे एवुं जोईने ते चकित थई; आनंदे करीने तेना मोढावाटे एक शब्द नीसरे नहि. तेनी मा तेने बोली, चंद्रा, अहिं आव, अने आ चिठ्ठी उपर शुं लख्युंछे ते वांच. ते रमकडांमां एक चिट्ठी हती, ते चंद्राए हाथमां लेईने वांची, तो तेमां मोटे अक्षरे ए लख्युंछे के, "आ रमकडां जे छोकरी सारा गुणथी चालेछे तेने सारु छे."

चंद्रा लाजीने नीचुं जोवा लागी, एक शब्द बोलती नथी; तेने तेनी माए पूछ्युं, केम छोकरी, ए कोने सारु छे वारु? ते आंखोमां आंसु आणीने बोली, "ए मारे सारु नथी, बा." वारु त्यारे, ते बीजी चिट्ठी छे, तेमां जो कंई तारुं छे के? चंद्राए ते हाथमां लेईने वांची. "आ ते हठीली छोकरीने सारु छे, जेनी बुद्धिने भूंडा गुण लाग्याछे, अने जे बीजी दीवाळी आवे त्यांसूधी ते ठीक करवाने इच्छेछे." ते वांचीने चंद्राने रडवुं भराई आव्युं. तेणीए माने गळे बाथ भीडी अने कहेछे, "ओहो बा, ए हुं, ए हुं." तेवारे

प्रेमबाईने पण प्रेम आव्यो, कंई छोकरीना दुष्ट गुण स्मरीने अने कंई तेनो पश्चात्ताप जोईने, कंई पळ जवा देईने ते चंद्राने कहेछे, "ले छोकरी, आ तुं ले; तें सारा गुण पकडवाविषे निश्चय कर्यो, ते तारो ईश्वर पार पाडो."

चंद्रा बोली, "ना बा, आ वखत ए सघळां पहेली चिठ्ठी मांहेली छोकरीनां छे, तो हमणा ए रहेवा दे; त्यांसुधी हुं तेवी थईश." ए उत्तर सांभळीने प्रेमबाईने घणो आनंद थयो. तेणीए ते सघळां रमकडां एक पेटीमां घाली, तेने ताळुं देईने, चंद्राने कह्युं, "छोकरी, आ कूंची तारे स्वाधीन ले, अने तने ज्यारे जणाय के हवे हुं आ लेवाने योग्य छुं, त्यारे पेटी ऊघाडजे."

ए वातने मास बे थया, त्यांसुधी चंद्राने कदी छर आव्यो नहि. एक दिवसे तेणीए माना गळामां हाथ नांखीने पूछ्युं, "बा, हवे आ पेटी ऊघाडुं ?" प्रेमबाईने आनंदाश्रु आव्यां, ते तेने कहेछे, "हा, मारी प्राण, ऊघाड हमणा, पण मने आगळथी कहे के तें पोतानो स्वभाव ठीक करवा सारु शो उपाय कर्यो वारु ?" चंद्रा बोली, "ते विषे मने मोटी महेनत पडी, हुं नित्य मारा मनमां ते वात घोळुं. पण सवार सांज परमेश्वरनी प्रार्थना करुं, के हे प्रभु ! मारो निश्चय चळवा देईश मा." ते सांभळीने प्रेमबाईने केटलो आनंद थयोछे ते वर्णवातो नथी. पछी चंद्रा ते सघळां रमकडांनी धणी थई, अने पोतानी मानो प्रेम तेणीए पोताना उपर संपूर्ण खेंची लीधो.

एक दिवस प्रेमबाई पासे एक छोकरी आवी हती, ते एवीज हठी हती. तेनी समक्ष प्रेमबाईए चंद्रानी वात कही. ते सांभळीने ते छोकरीने जे पश्चात्ताप थयो, तेणे करीने तेणीए पण चंद्रा प्रमाणे पोताना दुष्ट गुण छोडवानो, अने ते प्रमाणे सर्वने वहाली थवानो निश्चय कर्यो. तेने पण तेवुंज फळ प्राप्त थयुं. ए प्रमाणे पोताना आचरणथी चंद्राए बीजाने सारा गुण लगाड्या, तेणे करीने ते अधिक सुखी थई.

आशा भंग.

एक रविवारनी सवारे, अनुपराय, बापनी साथे कतारगाम मझा करवा सारु जवाने, सजीने तैयार थयो हतो. त्यां जवानी पूर्वे पंदर दहाडा थयां तेना मनमां सर्वदा घोळातुं हतुं. जे सवारमां कोई दहाडो वहेलो ऊठतो नहि, पण ते दहाडे कूकडा आरडे त्यारनो ऊठ्यो. घरमांहेलां सर्व माणसोने ऊठाड्यां, गाडीवानने ताकीद करी, अने पोते नाही धोईने तैयारीमां छे, एटलामां अकस्मात् आकाश काळुं थयुं, वादळां एकठां थयां, मोटो वायु छूट्यो, तेथी सर्व झाड डोलवा मांड्यां, अने चोतरफ धूळे दिशा धुंद थई. अनुपराय क्षणे क्षणे आंगणामां जईने आकाशभणी जुए, अने फरीने माळे जाय. ते त्रण त्रण पगथियां कूदे, अने रतिराय जे पोतानो बाप, तेने आशा आपे के बापा, कंई चिंता नहि, ए हमणा ज्यां त्यां सघळुं वीखराशे, अने दिशा निर्मळ थशे. हुं जाणुंछुं के आपणे नीकळीए तोपण चिंता नथी.

रतिराये छोकरानां भविष्यो सांभळीने तेम कर्युं नहि. ते बोल्यो, बापा, लगार वाट जोवी जोईए. एटलुं कहेछे तेटलामां वीजळीओना चमकारा थवा लाग्या, अने मोटो वरसाद भराई आव्यो. तेवारे अनुपरायने जे पस्तावो थयोछे, ते कह्यामां आवे नहि. ते बोल्यो, बळयो, आजज शाने आव्यो ! सांजनो पहोर दहाडासुधी वरसाद वरशीने पछी ज्यां त्यां वादळ वीखर्युं अने तडको पड्यो; झाडपांदडां सर्व साफ देखावा लाग्यां. पछी अनुपराय घणो दिंग थई रह्यो हतो, ते लगार हुशिआरीमां आव्यो जोईने, बापे तेने बहुचराजी सूधी बहार फेरव्यो. तेवारे हवानी स्वच्छता जोईने, पक्षीओना शब्द सांभळीने, ज्यां त्यांथी सुगंध आवेछे ते लेईने, तेना हृदयने आनंद थयो. तेने रतिराय कहेछे, वरसाद वरश्याथी सर्वत्र शो फेरफार थयो ते तें दीठो ! काले ज्यां त्यां केवुं धूंधळुं देखातुं हतुं ! गरमी केवी थती हती ! सर्व व्याकुळ केवुं थयुं हतुं !

एटलुं ज्यां त्यां साफ देखावानुं शुं कारण वारु ? अनुपराय बोल्यो, "आजनो वरसाद."

ते वरसाद भराई आव्यो माटे सवारे चरभडतो हतो, तेने ते शब्द उच्चारतां घणुं अवघड पड्युं. ते लज्जित थयो, तेवारे बापना ध्यानमां आव्युं के एने ए वात समजाई के जेमां घणानुं कल्याण, ते वात आपणुं अकल्याण थईने पण बनी, तथापि सारी. ते करवानी पोताने भागे आवी, तोपण मोटा हर्षे करीने करवी, चरभडवुं नहि.

अंतिक.

नाटक एक अंकनुं.

पात्र.

विजयसिंह राजा............ { जीत करीने पोतानी राजधानीमां आव्याछे.

यशोदाबाई मेढतणी.

केसरीसिंह.................... नायक गाडदीनो. तेनो वडो दीकरो.

शामराय .... अंतिक. तेनो नानो दीकरो.

सुखराय .... सरशिलेदार. तेनो भाई.

शाळागुरु.

खिजमतदार.

स्थळ—राजानुं मंदिर.

प्रवेश १.

(राजा पोताना महेलमां मंचक उपर सूतोछे. तेना बहारना ओरडामां अंतिक एक बाजठ उपर सूतोछे.)

राजा. (परोढीए ऊठेछे.)

ओहो ! आज मने ऊंघ एवी आवी ! अने स्वस्थपणानुं सुख

कवुं ! अहिं वाजां नोबतोनो उपद्रव नथी. (ते घडिआळ जुएछे.) शुं ? वीस घटिकाज रात्र गई ? ना वत्ती हशे. हुं जाणुंछुं के हुं सारो एक प्रहर उपर ऊंघ्यो. अंतिक, अरे अंतिक !

अंति०—(अरधो जागतो ऊछळीने बेसेछे, अने पाछो पडेछे.) हें ! कोण हांक मारेछे ? आवुंछुं.

राजा.—त्यां कोई छे के नहि रे ? केम, कोई बोलतुं नथी ?

अंति०—(वांको वळेछे अने बगासां खायछे) ओहो ? शी उंघ आवी हती !

राजा.—कोई बोलेछे एवुं मने संभळायछे. कोण छे ते ? दीवो फेरवेछे अने आगळ जईने अंतिकने जुएछे. शुं आ बच्चुं अहिं एकलुंज ! एने मारी चोकी करवी के मारे एनी ? ए खिजमतदारना ज्ञानने शुं कहेवुं ?

अंति०—(अरधो जागतो ऊठीने आंखो चोळेछे) महाराज.

राजा.—ऊठ छोकरा, तारा घडिआळमां केटला वाग्याछे ते कहे; मारुं बंध पडचुंछे.

अंति०—(बाजठने साहीने ऊभो रहेछे, अरधो ऊंघमांज छे) हें ! शुं महाराज ?

राजा.—(हसेछे) तुं हजु ऊंघमां छे के ? ओहो ! शुं मों ! आवुं चित्रामण काढचुं तो चमत्कारिक देखाशे. छोकरा, तारा घडिआळमां केटला वाग्या ते कहीश ?

अंति०—(आंखो चोळेछे) घडिआळ महाराज ? मने क्षमा करवी; मारी पासे नथी.

राजा.—तुं ऊंघमां बोलेछे, के तारी पासे खरेज घडिआळ नथी ?

अंति०—मारी पासे घडिआळ कदी पण नहोतुं.

राजा.—नहोतुं, तारा बापे तने अहिं घडिआळ वगर मोकल्यो ? तारा जेवा पासे तो घडिआळ जरूर जोईए.

अंति०—मारो बाप ? ओहो ? ओहो ! जो ते जीवतो होत—

राजा.—तारे बाप नथी त्यारे ?

अंति०—मारो जन्म थया आगमज ते मुओ. में तेने दीठोज नथी.

राजा.—बाप नथी त्यारे बीजुं कोई वडील तारे हशे, तेणे अथवा तारी माए तने घडिआळ आपवुं जोईए.

अंति०—मारी मा, महाराज ? ओहो ! ते तमने मालूम नथी ! ते घणी दरिद्रताए पीडायेलीछे. तेनी पासेनुं सघळुं तेणीए मारे सारू खर्च कर्युं; घडिआळ लेवाने तेनी पासे पैसा नथी.

राजा.—बीजुं कोई तारे वडील छे के नहि ?

अंति०—मारो मामो छे, महाराज.

राजा.— (हसेछे) विश्वमां घणा मामा छे, पण तारा मामानुं नाम शुं ?

अंति०—ते आपनी हजूर पायगा उपर रहेछे.

राजा.—खरुं मने सांभर्युं ; तेज तने मारी पासे लाव्यो हतो. हवे मारा छोकरा, तुं आ मीणबत्ती पकड, अने सामेना ओरडामां जा ; त्यां आरसानी बेउ बाजूए बे घडिआळ टांग्यांछे तेमांहेथी जमणी कोरनुं लाव ; खबरदार हो, मीणबत्तीनी ज्योत कशाने लगाडीने घर सळगावीश नहि. तो—जलदी कर.

अंति०—(जायछे) हा, महाराज.

प्रवेश २.

राजा.

शो सारो छोकरो छे ! शी तेनी सरळता ! एवी एकादी मोटा माणसमां होत, अने ते माणस जो मारो मित्र होत तो शुं जोईतुं हतुं ? पण आ नानो घणो छे; मारे एनुं काम नहि ; हुं एने एनी मा पासे मोकलुंछुं.

प्रवेश ३.

राजा, अंतिक.

अंति०—(एक हाथमां मीणबत्ती लेईने अने बीजा हाथमां घडि-

आळ) महाराज, त्रण घटिका रात्र छे.

राजा.—तो मारो तर्क खोटो नथी; हवे जलदीथी अजवाळुं थशे. (अंतिक पासेथी घडिआळ हाथमां लेईने) पण में तने लाववाने कह्युं ते ए न होय; एज जमणी कोरे हतुं ?

अंति०—जमणी कोरे एज हतुं.

राजा.—वारु त्यारे, एज हतुं तोपण जो तने पोतानुं हित समजात, तो बीजुं आणत, केमके आ हीराजडित छे, तेमाटे तारा सरखा छोकराने राखवाने योग्य नहि, पण आ तें लोभे आण्युं हशे, अथवा जे अधिक आशा करीने सघळुंज खुएछे, तेना जेवुं करवाने गयो हईश. मने खरुं कहे.

अंति०—महाराज, शुं कहोछो ते हुं समज्यो नहि.

राजा.—त्यारे तने समजावुंछुं. तने डाबुं जमणुं शुं ते समजायछे ?

अंति०—(फरी फरीने एक हाथ भणी जोईने त्रीजा हाथभणी जुएछे) डाबुं अने जमणुं, महाराज ?

राजा.—(तेनो वांसो ठोकेछे) वारु छोकरा, ते हशे ; जा दोड, पहेलांथी तारा मामाने अहिं बोलावी लाव.

प्रवेश ४.

राजा.

केवो भलो ! शो मनोहर आ छोकरो छे ! ए पण मारे बीजुं कारण हतुं के एने पोतानां कुटुंबमां मोकलवो, केमके राज्यदरबार ए बुद्धि भ्रष्ट थवानुं ठेकाणुं छे ; अहिं रहीने एने बगडवुं नहि. खरेज, हुं एने एने घेर मोकलुं ते सारुं, पण जो एनी मा घणी दुर्बळ होई एनुं संरक्षण करवाने शक्तिमान नथी, तो एणे क्यां जवुं ? हुं प्रथम ए वातनो शोध करुंछुं. वारु, सुखराय मने बधुं कहेशे.

प्रवेश ५.

राजा, अंतिक.

अंति०—(आगीने कहेछे) महाराजनी पासे मारो मामो आवेछे.

राजा.—तुं आवो केम गुम सरखो देखायछे? तने शुं ऊंघ आवेछे? छोकरा.

अंति०—हा, महाराज, लगार आवेछे खरी.

राजा.—त्यारे जा फरीथी तारा बाजठ उपर ऊंघ. हुं तारा जेवडो छोकरो हतो, ते वखत मने ऊंघ केवी मीठी लागती हती ते हुं जाणुंछुं. जा सुखे, हुं तने आज्ञा आपुंछुं. (अंतिक जईने बाजठ उपर सूएछे).

प्रवेश ६.

राजा, सुखराय, अंतिक (सूतोछे).

सुख०—महाराज, आपनो सेवक.

राजा.—मांहे आवो सुखराय; केम तमारी पासे नानो बोलावनारो मोकल्यो हतो ते केवो छे? ते मारी हजूर चाकरीमां उपयोगी छे के नहि?

सुख०—(गाल खंजवाळेछे) खरूं महाराज, ते नानो खरो.

राजा.—अथवा घोडा उपर स्वार थईने मारे कामे जवाने?

सुख०—पछी ते पाछो आवशे शाने?

राजा.—अथवा मारी पासे अहिं रात्रे चोकी करवाने?

सुख०—(लगार हशीने) हा, जो महाराज जागता रहो नहि तो.

राजा.—त्यारे जुओ के हुं ए छोकराने शुं करूं? कंई नहि; ए साफ देखायछे, तो एवा छोकराने जे तमे मारी पासे लाव्या, ते तेणे मारी चाकरी करवी, ए अर्थ उपर लाव्या नथी; मारे तेनो भाग्योदय करवो ए माटे लाव्या एम हुं जाणुंछुं. तमे

कह्युं के एनी माथी एने पळातो नथी, ते शुं एवी दरिद्रताए पीडित छे ? खरुंज कहो.

सुख०—(छातीए हाथ देईने) हा, महाराज, एमां असत्य लेश नथी.

राजा.—शा कारण माटे वारु ?

सुख०—आ पाछली लडाईने लीधे. ए लडाईमां केटलाएक भाग्यवान थया, अने केटलाएक धूळ मळ्या. एनी मानुं जे कांई हतुं, ते मांहेलुं कंईज रह्युं नहि; वस्तुमात्र लूंटाई, बळी, चोराई, फूटी, तूटी गई. ते उपर वळी तेने पंचातो लडवी पडीओ, केमके लडाईनी पाछळ ते आवेछेज; जेवी दुकाळनी पाछळ जरीमरी, पण एटली वाते मात्र ते दैववान के तेना छोकरा ठेकाणे लाग्याछे. नानो आ तमारो अंतिक छे, अने मोटो गाडदीओमां आसामी छे. हवे गमे तेम करीने पण ते पोताना दिवस काढशे.

राजा.—महा विपत्तिए काढशे एमां संशय नहि.

सुख०—खरुं, महाराज. (लगार उदासीपणे) ते एक गामडामां जईने रहीछे; त्यां एकलीज रहेछे. हुं तेनीपासे जतो नथी. हुं तेनो भाई छुं एटले तेनी विपत्ति माराथकी जोवाती नथी.

राजा.—तमे तेना भाई के ? खरेखात ?

सुख०—हा, महाराज. भाईपणुं दैवे आव्युंछे खरुं.

राजा.—(तेने धिक्कारीने) दैवे आव्युंछे ? अने तमे तेने मळवाने जता नथी ? हुं समज्यो, रायजी. तेनी विपत्ति जोईने तमने लाज लागशे, अने कदाचित् तमारा मनने माठुं लाग्युं तो तमारा उपर कंई खर्च पडशे. (सुखराय गभरायछे.) तमारी बहेननुं नाम शुं छे ?

सुख०—यशोदाबाई मेढतणी, महाराज.

राजा.—(विचार करेछे) यशोदाबाई मेढतणी ? रणधीरराय मेढतया आपणा लश्करनी सरपागा उपर हता नहि ?

सुख०—हा, महाराज.

राजा.—ते पहेली लडाईमांन पड्या, नहि के ?

सुख०—खरुं, ते आ छोकराना बाप, महाराज. घणी साचवटनुं माणस, अने मोटा सिपाई हता; ते हल्ला उपर गया, त्यारे जेम कोई कहेशे के उजाणी जायछे. तेमनी सिंहनी छाती हती.

राजा.—मने तेमनुं स्मरण सारीपेठे छे, अने हुं इच्छुंछुं के—

सुख०—(पासे जायछे) महाराज, शुं इच्छोछो ?

राजा.—तेमनी बायडी साथे बोलवुं.

सुख०—ते आज्ञा थई तो आ क्षणे कराशे. ते शहेरमां छे.

राजा.—ते अहिं छे ? बोलावो तेने जलदी. तेने अहिं आववा दो; हुं तेनी साथे बोलीने तेनो छोकरो तेने स्वाधीन करीश.

सुख०—महाराज,—

राजा.—तमे ते मने न कहो; जाओ जलदी. (ते बहार जायछे.)

प्रवेश ७.

राजा, अंतिक (ऊंघेलो).

राजा.—शुं! तेनी एवी दशा थई! ए केटलो अनर्थ! आ लडाईमाटे केटला लोक विपत्तिमां पड्या हशे! एटलुं सारुं छे के में थईने लडाई उद्भवी नहि. छूटको नाहि माटे मारे तरवार पकडवी तो पडी (ते ऊठेछे अने लगार अहिंथी तांहिं फरीने अंतिकना बाजठपासे ऊभो रहेछे). संतोषकारक छोकरो! केवो स्वस्थ ऊंघ्योछे! जेम, कोई कहेशे के निद्रामां समाधि लागीछे. ए पोताना मनमां समजतो हशे के हुं पोताना सगाने घेर छुं; मने अहिं कोईनी अडचण नथी. ओहो! केवळ सरळ भाव ते आ छे. (फरीथी फरेछे) एनी मा जो सुखराय सरखी हशे तो मारे तेनुं कंई मनमां लाववानुं काम नथी. पण प्रथम तेनुं स्वरूप ओळखवाने हुं तेने आगळथी कशी जोईश, अने पछी मारे जे कर्त्तव्य ते करीश. (ते बाजठ संगाथे अडीने छो-

कराभणी निहाळीने जुएछे; तो तेना गजबामांथी किंचित् बहार नीकळेलुं एक पत्र तेनी दृष्टिए पड्युं.) पण आ शुं छे? (ते पत्र उकेलेछे अने लखनारनुं नाम वांचेछे, तेटले, यशोदाबाई-नी सही जोईने कहेछे) आ एनी माए मोकल्युंछे. हुं आ वांचुं, केमके हुं तेनुं स्वरूप जाणवाने इच्छुंछुं. ते पोतानां छोकरां साथे कृत्रिम करशे नहि; वारु जोईए आवो, (ते वांचेछे.)

"मारा परम प्रिय दीकरा."

" तारा जेवा छोकराए तो घणुं करीने पत्र लखवुं अवश्य छे.
" पण तुं मने लखवाने आळस करतो नथी, अने ते पण सारुं लां-
" बुं लख्युंछे, ए तारी मारे विषे आस्था जोईने मारो निश्चय थ-
" यो के मारा उपर तारी भक्ति छे ते जोईने हुं तारी उपकारी छुं.
" तुं मने लखेछे के तारा मामाए तने राजासाहेबपासे प्रविष्ट क-
" र्योछे; ते मारा उपर माया राखेछे; ते घणा मोटा, शांत छे; अने
" तारु पण मन तेमना उपर घणुं लोभायछे." (ते छोकराभणी जुएछे) शुं, मारा वहाला, ते एवुं पोतानी माने लख्युं हतुं? त्यारे तुं मारा उपर प्रीति करेछे, माटे हुं तारा उपर करुंछुं एमां कंई वि-शेष नथी करतो. " मारा दीकरा, तुं तेमनी कृपा संपादेछे ए वात
" सारी करेछे, केमके तेमना साहित्यविना तने आ लोकमां अन्य
" गति नथी. तारे बाप नथी अने मा छे, तोपण ते सारु तारी
" ओछी माया करवी एवुं नथी; हुं तारुं भरणपोषण करुं एवुं ई-
" श्वरे मारे हाथे राख्युं नहि. ते मने रात दहाडो घणी व्यथा करे-
" छे; मारी सघळी विपत्तिओमां पण ए विपत्ति मोटी छे. ज्यारे हुं
" मारी एकलीभणी जोउंछुं, त्यारे मने घणुं संकट देखातुं नथी, पण
" ज्यारे तुं मारा मनमां आवेछे, त्यारे मारु हृदय दुखायछे अने
" आंसु खळतां नथी."

आहिं घणी कोमळता अने घणी चित्तनी आर्द्रता देखायछे; ए

सारी मा छे; एवीन सारी बायडी होय—पण ते केम न होय? छे-ज एमां मने संशय नथी.

" मारा लाडकवाया, शुं करूं? मारी इच्छा प्रमाणे तने हुं भाग्य-
" वान थवाने मार्गे लगाडी शकती नथी. हुं निरूपाय थईने अहिं
" एकांतवासी पडीछुं. तोपण एटलुं करीश के हुं तने ममताए, अने
" मारा मनथी वारंवार सारो उपदेश करवाने चूकीश नहि; अने
" ज्यारे मारा शब्द तारी पासे पहोंचशे, त्यारे ते तने सन्मार्गेज
" देखाडशे. तो तुं आजसूधी मारा मन प्रमाणे चाल्यो, एनी नि-
" शानी, तुं आ मारूं पत्र पोतानी साथे नित्य राखतो जा. बीजुं हुं
" तने शुं आलुं?" (अंतिक सामुं जुएछे) आ मानी आज्ञामां चा-
लेछे ए आ उपरथी सिद्ध थायछे.—" तु मारी पासेथी जवा ला-
" ग्यो, तेवारे में तने मारां आंसुए नवडावीने जे उपदेश कर्योछे,
" तेने अने तारा स्वधर्मने तुं चूके एवो ज्यारे तारा उपर प्रसंग प-
" डे, तेवारे तुं आ पत्र संभार, ए उकेल; ए वांच, अने मनमां
" आण के मारी मा छे, तेणीए मारी आशा उपर मात्र जीव रा-
" ख्योछे, अने एकांतवासी काळ काढेछे." तेणीए मारा उपर मा-
त्र; शुं? एने बीजो भाई नथी? " अने विचार कर के हुं कुमा-
" र्गे गयो तो ते दुःखे प्राण छोडशे; पछी एवुं थशे के जे हृदय
" आ लोकना सघळा पदार्थ करतां मने अधिक चहातुं हतुं, तेने
" में कटारीए घोच्युं."

ते खरूं कहेछे के छोकरो भुंडो नीकळ्यो एटले माबापने एवुं-ज थायछे.—ए बीगडे एवुं आ ठेकाणुं छे खरूं; एवुं छतां तेणीए एने अहिं केम मोकल्यो वारू? " ताराविषे मने कोईपण वातनी
" शंका आवीने अथवा तारा उपर मारो अविश्वास थईने, हुं एम
" कहुंछुं एवुं नथी. तारां आचरण जोईने मारी खातरी थायछे के
" ताराथकी वांकी वात कदापि थवानी नहिज. पण तारा माईना
" गुणे मने घणी रडावी. हुं जाणुंछुं के मारा कालावाला जाणीने

"तेवा मारा दुःखने कारण थवानो नहि." एम छे के ? एनो वडो भाई ? गाडदी ? तेविषे मारे वळी सारीपेठे समजी लीधुं जोईए.
"तें सदा मारी मर्यादा पाळी ; तारुं चरित्र जोईने आनंदाश्रु मने
"आवेछे, ए हुं तने खरुंज कहुंछुं. तो छोकरा, तारे एमज चालवुं,
"भला थवुं ; पछी तारी मा गमे तेवी दरिद्रतामां हो, गमे तेवी दुःखी
"हो तोपण सर्व विपत्ति वीसरशे." ए बायडी मोटुं माणस देखाय-
"छे. एवुं न होत तो एनी बुद्धि विपत्तिमां नीच थवी जोईए ते ऊं-
"ची थईछे ; ए साध्वी छे. "तारा पत्रने छेडे तुं मने लखेछे के ता-
"री बरोबरीना सघळाओपासे घडिआळ छे. ए उपरथी में जाण्युं
"के तारे पण एक जोईए पण तेटलुंज तुं लखीने छानो रह्यो, ए
"तारो संकोच जोईने हुं आनंद पामी. हुं दैवहीन छुं माटे तने
"एक मोकली शकती नथी ; हुं दरिद्री छुं ए तने सर्व मालूम छे.
"माटे मने क्षमा कर. कांई काम माटे मारे राजधानीए जवुं पडे-
"छे ; मारी पासे थोडा रुपिआ छे ते वाटखर्चीने जोईए ; ते खर्च
"अगत्यनो छे, कर्या वगर छूटको नथी. पण मारुं वचन ले के
"मारुं चालतासुधी हुं तारी इच्छा पूरीश ; अने तारे जोईए ते आ-
"पवाने हुं शक्तिवान नथी, तोपण हुं तने सारी बुद्धि आपवाने
"कदी अंतर करनार नथी. फरीने तुं जल्दीथीज मारी दृष्टिए पडजे
"एवी इच्छा करुंछुं, ए मारो आशीर्वाद छे." ए बायडीए आवी विपत्तिमां रहेवुं नहि. हुं आ पत्र लेईने मारी बायडीने देखाडीश. पण नहि, ए आ छोकरानुं धन, हुं केम हरण करुं ? (ते पाछुं ते पत्र तेना अंगरखाना गजवामां घालेछे.) शो स्वस्थपणे आ हजु सूतोछे ? (छोकरानो हाथ पकडेछे.) छोकरा ! ऊठ, ऊठ. (अंतिक ऊठेछे अने केटलीक वारसूधी तेमनी सामुं जुएछे.) मारा जीवना सम, आ छोकरो मनोहर छे. चाल मारा व्हाला, हवे ऊठ, बारणे दहाडो घणो चढ्यो, ऊठ.

अंति०—(हळवेज ऊठेछे) हा, महाराज.

राजा.—तुं हजु ऊंघमांज छे. चाल मारा महेलमां जा. (ते जायछे) दीवा होलव, अने दरवानो अडकाव.—थयुं के? हवे ज्यांथी घडिआळ लाव्यो त्यां जा; अहिंथी आ वाटे जलदी पाधरो जा, अने तहिंथी पाछो आव. केम हवे तारी पेठे जागतो थयो के नहि?

अंति०—हा, महाराज.

राजा.—हवे कहे मने, तने पत्र लखतां आवडेछे?

अंति०—हा, महाराज, लखवा बेसुं तो लखुं. में बे लांबां पत्र लखेलांछे.

राजा.—तारी माताने लख्यां हशे एम जणायछे.

अंति०—(संतोषथी) हा, महाराज, मारी माने.

राजा.—तेनी वात करीए छिये, त्यारे तारी आंखोमां आनंदनी झळझळी मने देखायछे. (एक कोरे) दरिद्र दशामां छतां पण शी एमनी मांहोमांहे प्रीति! पण तारी मा रूडी छे के?

अंति०—आहा महाराज, तमे तेने ओळखता हो तो!

राजा.—हुं तेनीसाथे ओळखाण करीश, पण ते तने केवी लागेछे?

अंति०—ते एवी भली छे, अने एवी मारापर माया राखेछे—

राजा.—त्यारे तेना छोकरा पण तेना जेवाज जोईए. हुं सांभळुंछुं के तारो वडो भाई सारो नथी. पण तुं—

अंति०—(डोकुं हलावेछे) मारो भाई केसरीसिंह?

राजा.—हा, हुं सांभळुंछुं के ते तारी माने घणी कष्टी करेछे; ए खरूं छे के?

अंति०—ओहो महाराज, माराथी ते बोलातुं नथी. जो जमादारने काने वात गई तो ते घणा तीखा छे.

राजा.—हुं तने वचन आपुंछुं के तेने एमांनुं कंई जाणवा नहि देउं. तुं सर्व जे छे ते बोल. तारा भाईए शुं कर्युं?

अंति०—तेणे पुष्कळ खोटा चाळा कर्याछे, ते बधा हुं जाणतो

नथी, पण मारी मा तेउपर घणी रीसाई हती, ते हुं जाणुंछुं; तेनी आबरू ढांकवी माटे ते घणी खराबीमां पडी. (ते राजापासे जायछे अने हळवे बोलेछे) ते बोली के एम कर्युं नहोत, तो कंई दहाडानो चाकरीमांहेथी काढी मूक्योज होत.

राजा.—शामाटे काढी मूक्योज होत ?

अंति०—ओहो, महाराज, माराथकी ते कहेवातुं नथी.

राजा.—शुं ! मने ?

अंति०—तेणीए मने पण जणाव्युं नथी.

राजा.—(हसेछे) ते तेणीए ठीक कर्युं पण तें तारे सारू कदी घडिआळ संबंधी माने लख्युं हतुं ?

अंति०—एकज वखत.

राजा.—त्यारे ते तारा उपर रीसाई नहि ?

अंति०—ना, ना, महाराज. तेणीए मने ऊलटुं लख्युं के हुं गमे तेम करीने पण मारू सामर्थ्य चालता सूधी तारे सारू एक वेचातुं लेईश. तेने में लख्युं माटे तेनी मने हमणा खटक थायछे, केमके तेने पेट भरवानी भ्रांति छे. तेनी अवस्था जोईने हुं घणो दुःखी छुं.

राजा.—तारे दुःखी थवुंज जोईए. सारा छोकराए माउपर खर्च नांखवो नहिं. तेणे तेनुं साहित्य करवुं, ए तेनो स्वधर्म छे. घडिआळनीज वात छे त्यारे तने ते कोई पण आपशे. (ते नाणांनी कोथळी बहार काढेछे) पकड, ले आ बार मोहर, ए में तने इनाम आपी. तारो हाथ आगळ धर.

अंति०—(हाथ आगळ करेछे, राजा ते उपर मोहर गणीने मेलेछे) महाराज, आ शुं मने ?

राजा.—हा, खरूंज; पण साचुं कहे, तुं एनुं शुं करीश ?

अंति०—आटलानुं घडिआळ आवशे नहि ?

राजा.—आवशे, पण सारूं. पण तारे घडिआळनुंज अगत्य नथी. अहिं ते घणां छे. (अंतिक आशा भर्यो तेमनी सामुं जुएछे)

हुं तारे ठेकाणे होउं तो आ नाणांनो हुं कंई सारो उपयोग करूं. वारू, तुं तारी मरजीमां आवे ते कर. हुं नित्य कृत्य करवा जाउंछुं. पण पाछो आवुं त्यांलगण तुं अहिंज रहेजे.

(राजा चालवा मांडेछे.)

अंति०—(तेमने बोलावेछे) महाराज.

राजा.—केम, तारे शुं जोईएछे ?

अंति०—मारी मा शहेरमां आवी हशे. ते आज सवारे आववानी हती. हुं तेने मळी आवुं ? (फोसलावेछे) महाराज, मने आज्ञा आपशो ?

राजा.—ना, छोकरा, कंई प्रयोजन नथी; तारी मा तारी पासे आवशे; तने ते अहिंज मळशे, लगार धीरज राख.

(ते जायछे.)

प्रवेश ८.

अंतिक.

ते आंहं आवशे ? ते मने अहिंज मळशे ? एनुं कारण शुं हशे ? जे होय ते खरूं, पण मारे तो मळवासाथे काम छे. एक, बे, त्रण, चार, (मोहरो गणेछे) बार मोहरो घडिआळ लेवाने ? शो हुं दैववान् जाणुंछुं के ते आ वखत मारा हाथमां छे; कडिंग कडिंग वागेछे ते मने संभळायछे; हुं तेने कूंची फेरवुंछुं. पण राजाए कह्युं के हुं तारी जग्याए होउं, तो आ नाणांनो कंई सारो उपयोग करूं, एनो शो अर्थ हशे वारू ? ते शुं करत ? हा, तेनीं पासे घडिआळनी कमी नथी, माटे तेने तेनी नवाई लागती नथी. वारू, पण तेणे मने वळी एम पण कह्युं के सारा छोकराए माने साहित्य करवुं. निभ्रांत तेणे ए मारा प्रकरणमांज कह्युं. एटली मोहरो मारी मापासे होय तो तेने घणी उपयोगी थशे नहि ? (ते बेउ हाथमां चांपीने मोहरो छातीसाथे लगाडेछे) घडिआळ लेउं के माने आपुं ? ना, घ-

डिआळज लेउं; तो माभणी पण जोवुं, अने आवी ममताळु माभणी तो अगत्य करीने. तेणीए काले मने पत्र मोकल्युं तेमां ते लखेछे के हुं मोटी विपत्तिमां छुं. तेने आ नाणां आप्यां तो केवो आनंद थशे! एकी वारेज तेनुं संकट दूर थशे. तो शुं हुं आ तेने सारु मारे पोताने माटे नहिजेवा करूं! (निश्चय करेछे) हा, ते करवाज. पण हमणा ते वहेली आवे तो सारुं, नहितो मारी बुद्धि एकवार फरशे, मने घडिआळनो पण प्यास छे. चूप चूप, कोई आवेछे.

प्रवेश ९.

यशोदाबाई, सुखराय, अंतिक.

अंति०—(माने मळवा दोडेछे) शुं तुं मारी माडी?

यशो०—(छोकराभणी लक्ष न देतां सभ्रांत आसपास जुएछे) मने समजातुं नथी; पण हुं मोटी चिंतामां छुं. भाई, राजासाहेबे मने केम बोलावी हशे वारु?

सुख०—आ छोकरो जुओ; एने तमारे स्वाधीन करवानो छे. (ते साश्चर्य सचिंत छोकरासामुं जुएछे, ते आनंदे करीने तेना गळामां बाझीनें लटकेछे) एने अहिं लाववो ए घेलाई; राजा एने शुं करे! बीजा छोकरा वधशे अने रोजगारे लागशे, पण आ (अनादरथी) एवुं खोटुं छोकरुं छे के कोई पण काममां न लागे, एणे तमारा दुःखनुं दूध पीधुंछे माटे एवो थयोछे ए हुं जाणुंछुं. ए झाड मूळथीज बगडयुं. एने शक्ति नहि आवे; ए वधशे नाहि.

यशो०—(खेद पामीने) ओहो! भाई, दैव मारु.

सुख०—तो राजासाहेबपासे तमे एविषे प्रार्थना करशो मा हो; करीने फळ नहि. वडाने सारु जोईए तो कंई बोलो; ते कांई पण माणस जेवो देखायछे.

यशो०—वडाने सारु?

सुख०—हा, तेने पण बोलाव्योछे.

यशो०—भाई, तुं मने बीवडावेछे. तेना गुण राजा समजे—

सुख०—(अनास्थाए) हशे, केम न समजवा ? (नाक मरडेछे; अने उदासीनता देखाडेछे) तेणे लोकोनी उचापत करीछे; अने तेने कोई दहाडो लश्करमांथी नाशी जवुं पडशे, अथवा बंदीखानामां बेसवुं पडशे. ए राजाए जाण्युं तो केम थशे ? अने ए सघळुं आवशे मारा उपर. (तपीने) तुं जो के मारी भलाईज मने नडेछे, अने मने जणायछे के तेने सारू मारे पहोरामां जवुं पडशे. हुं तारा छोकराना खटलामां पड्यो न होत तो सारूं थात वारू, पण अतःपर नहि पडुं. (ते बरबडतो बरबडतो आगळ जायछे, पाछो आवेछे) नहि, मारा घटमां प्राण छे त्यांसूधी हुं आज पछी तारा छोकरानुं नाम लेनार नहि.

(ते जायछे.)

प्रवेश १०.

यशोदाबाई, अंतिक.

अंति०—(तेने चिंतामां देखीने) मामानो सदा तीखो स्वभाव होयछे. बोलवा दे तेने. माडी, तुं कशी चिंता कर मा.

यशो०—तुं छानो रहे, दीकरा; तुं समजतो नथी.

अंति०—ओहो ! हुं मामा करतां वत्तुं समजुछुं. ते कहेछे तेवा राजा साहेब नथी. ते कोईने उपद्रव करवाना नहि. एनो दाखलो आ जो; जो तरतज. (हाथमांहेनी बार मोहरो देखाडेछे) जो, आ सघळी तेमणे मने आपीछे.

यशो०—(आश्चर्य पामीने) एवुं थशे ? राजा साहेबे.

अंति०—तेमणे एक मोटी कोथळीमांथी काढी. ते बधी मोहरोए भरेली हती. अने हुं आव्या आगमज तरतज मने आपी. मा,

जो तेमनी इच्छा थई; जो तेमनी कृपादृष्टि थई, तो पछी शुं ? तेओ श्रीमंत छे एटले आपणने भरपूर करी मूकशे.

यशो०—पण ए केम थयुं ते हुं समजती नथी. तेमणे कंई पण धारीनें आपी हशे.

अंति०—एमां संदेह शो ? तेमनुं घडिआळ बंध थयुं हतुं; तेओ काले आखो दहाडो शिकारे गया हता, तेथी तेने कूंची आपवी भूल्या हशे; अने आज प्रातःकाळे (ते ओरडाभणी जायछे अने दरवाजो ऊघाडेछे) माडी, आ जग्या राजासाहेबने सूवानी छे तेमणे मने तहिं तेड्यो अने कह्युं के, छोकरा, तारा घडिआळमां केटली रात रहीछे ते जो. मारी पासे घडिआळ नहोतुं.—

यशो०—माटे तने तेओए आ मोहरो आपी !

अंति०—हा, तेमणे घडिआळ वेचातुं लेवाने आपी. (फरीथी मोहरो देखाडेछे) आ जो चार मोहरो.

यशो०—मारी सामुं शुं जुएछे ? हुं तारुं खरुं मानवानी नहि.

अंति०—केम ? पण मारे घडिआळनी उतावळ नथी; ते हुं ज्यारे लेईश त्यारे काम आवशे. (मानो हाथ पकडेछे) आ तुं ले, माडी, तारी पासे राख.

यशो०—(हेडकी खाईने) शुं ? मारा प्राण, एम छे के ?

अंति०—माडी, तुं सदा रुएछे, ते मने माठुं लागेछे. ओहो ! मारी पासे घणा पैसा होत तो सारुं थात. पछी हुं तने कदी रोवा देत नहि. हा, बधुं बदामे बदाम तने आपत.

यशो०—(तेना उपर पडेछे) शुं ? तुं तेमज करत ? खरेज ?

अंति०—तने संतोषमां जोईने मने घणो आनंद थायछे.

यशो०—(तेने बोकी करेछे) तारी वासना जोईने, दीकरा, हुं सुखी थई. राजासाहेब पोतानी सघळी दोलत मने आपे, तोपण आ वखतना आनंदनुं मूल थनार नहि. दीकरा, तने अ-

नुभव नथी; मारा सरग्नी हीनभाग्यनी मा छे तेने छोकरानी पोतानेविषे सदय हृदयता जोईने, केटलो आनंद थायछे !

अंति०—(ते तेनो हाथ फरीथी पकडेछे) पण तुं आ पैसा ले, हुं तारी विनति करुंछुं; ना कहीश मा.—

यशो०—हा, दीकरा. हुं लेउंछुं अने तुं अहिं छे, माटे तारे जे गरज छे, ते तने एनुं—

अंति०—मने शुं एनुं घडिआळ लेई आपवानी छे ?

यशो०—तुं राजा साहेबपासे छे माटे तारी पासे एक जोईए.

अंति०—मारे तेनी कंई गरज नथी. राजा साहेबना प्रति ओरडामां घडिआळो छे. तेमणे मने स्वतः कह्युं के घडिआळ वगर तारुं कंई अटकवानुं नथी.

यशो०—पण तेमणे तने घडिआळ सारु पैसा आप्याछे, नहि ?

अंति०—ते एटलुंज बोल्या.

यशो०—मने देखायछे के त्यारे तुं मने छेतरेछे; तुं मारी ममताने लीधे एकादुं जूठुं बोलतो हईश.

अंति०—जूठुं ? तो तने मारुं भासतुं नथी ? आ वखत अहिं राजासाहेब होत तो, तने जणायुं होत. ओहो ! ते पण वेहेला आवे तो सारुं. (पाछो फरीने जुएछे) आ, तेज पोते आव्या, हवे जो वारु.—

प्रवेश ११.

राजा, यशोदाबाई, अंतिक.

अंति०—(राजा सामो जायछे) वारु. पहेलांथी घडिआळ लेवा तमे मने बार मोहर आपी ए खरुं के नहि, महाराज ?

राजा.—हा, मारा नानकडा माणस.

अंति०—अने पछी, तारे घडिआळोनी खोट नथी, ए पण तमे कह्युं के नहि ?

राजा.—ते पण खरूंज.

अंति०—(पाधरोज माभणी फरीने) जो, माडी, हवे केम?

यशो०—(गभराईने) महाराज, आ छोकरो अज्ञान, सरळ भावे बोलेछे; मर्यादा केवी राखवी ते ए समजतो नथी. एनी क्षमा राखवी.

राजा.—क्षमा आपुंछुं, बाई, मने सूधापणुं घणुं गमेछे; एवुं सर्वमां होत तो वास्तविक शुं न थात? आवा सर्व जोईए. छोकरा, मने जणायछे के तारी माने तारूं साचुं भाख्युं नहि!

अंति०—(लगार सचिंत) ना, महाराज. प्रथम तेने खरूं भाख्युं नहि; हुं तेने मोहरो आपुंछुं पण ते लेती नथी.

राजा.—ते ते लेती नथी, ए तें शुं कह्युं! तो शुं तारी दृष्टिमां मारूं बक्षिस हलकुं देखायुं, माटे तुं बीजाने आपवा गयो? एवुं थनार नहि.

अंति०—(कचवायछे) महाराज—

राजा.—मने जो आगमजथी मालूम होत तो हुं तने आपत नहि. खरूं कहे तें तेम कर्युं के शुं?

अंति०—(माभणी आंगळी देखाडेछे) हा, महाराज, मारी मा घणी गरीब छे.

राजा.—(तेनी हडपची झालेछे) भला छोकरा, त्यारे तें तारी गरीब मानी दया जाणीने घडिआळनी आशा मूकी? तेने सहाय करीने घडिआळ गुमाववुं, ए तने घणुं कठण लाग्युं नहि वारू? (ते पोतानुं घडिआळ बहार काढेछे) आ ले, आ वेळाए आ एकज मारी पासे होत, तोपण हुं तने आपत.

अंति०—(आनंदथी लेछे) आहा! महाराज, पण आ चालतुं छे के नहि?

राजा.—बीश मा, ए सारूं चालतुं छे. (अंतिक ते देखडाववा मापासे दोडेछे) शाबास, छोकरा, में तने आप्युं हतुं, तेनुं तें

सारुं सार्थक कर्युं. (तेने मोहरोनी कोथळी आपेछे) आ ले; एमां सो मोहरो छे, ए में तने बाक्षिस आपी.

अंति०—(तेनी सामे साश्चर्य जुएछे) महाराज, आ शुं ?

राजा.—तुं अपमान करेछे ? ले आ.

अंति०—शुं ? बधी कोथळी ! (पाछी आपवा मांडेछे) महाराज, ए घणुं छे.

राजा.—हा, तारे घणुं खरुंज. पण हुं एमाटे आपुंछुं के तुं एनो सारो उपयोग करे. वारु एनो घणो उपयोग कोने छे ?

अंति०—घणो उपयोग कोने छे ? (ते राजा सामे अने मासामे वारे वारे जुएछे) आ ले मा, तने—

यशो०—(राजा आगळ आवेछे) महाराजनो मारा उपर घणो—

राजा.—उपकार मानवानुं कंई कारण नथी. ए में थोडुं आप्युं. हुं जाणुंछुं के एटलामां तमारुं संकट दूर थशे नहि. पण, बाई, (छोकरासामो हाथ करेछे) आ छोकरो मारी चाकरीने घणो नानो छे. मारा कामनो नहि, माटे हुं एने पाछो मोकलुंछुं, एनुं तमारे माठुं लगाडवुं नहि. केम, तमे बोलतां नथी ?

यशो०—महाराजे क्षमा करवी–

राजा.—शुं ?

यशो०—मारुं दरिद्र जोईने मने लज्जा आवेछे. एने हुं पाछो लेई जईने शुं करुं ? माराथी एनुं पोषण केम थशे ? में एना उपर आशा राखी हती. हवे हुं प्राण धारण केम करीश ? (रोवुं बंध करेछे) ए घणो नानो छे; एने बाप नथी. आगळ एनो परिणाम शो थशे ? महाराज, हुं अल्पबुद्धिवाळी छुं. क्षमा करवी.

अंति०—(रंजित थईने राजानो हाथ पकडेछे) महाराज, मा रुएछे.

राजा—तुं तारी मापासे रहेशे के नहि ?

अंति०—(आर्जवे करीने) महाराज, त्यारे आप मने घेर मोकली दोछो ?

राजा.—तुं जवाने राजी नथी? वारु तो, बाई, रहेवा दो एने मारी पासे; पण अहिं रहीने एनुं केम थशे? आ कदापि बगडशे. वारु, पण एनुं मने भय लागतुं नथी.

यशो०—ए बगडशे (छोकरासामी आंखो करेछे), ए बगडशे, आप कहोछो, महाराज.

राजा.—शुं ए बगडनार नहि?

यशो०—(सभय) महाराज, हुं आपनो अभिप्राय सारी पेठे समजी नहि, माटे मारी बेअदबी क्षमा करवी.

राजा.—मारो अभिप्राय एवो छे के मारा बीजा अंतिक छे तेमना गुण सारा नथी; ए तेमनी संगतिए बगडी शके. पण अनुभवी जोईए; आवो—

यशो०—(छोकरानो हाथ झालेछे) ना, महाराज; ए तेवो नथी.

राजा.—पण जुओ, एनो जरा लांबो विचार करवो.

यशो०—तेविषे मने संशयज नथी. एने कोई पण स्थळे रहेवा दो.

राजा.—पण विद्याभ्यास विना एनुं केम थशे?

यशो०—भगवान् जे करशे ते खरुं. तेने शरण छे. जो ए परिश्रम करीने उदयमां नहि आवे, त्यारे मजूरी करशे, दरिद्रता भोगवशे; पण एने दुराचरणी मात्र थवुं नहि एटली मारी इच्छा छे.

राजा.—बाई, तमारुं मोटापणुं जोईने मने संतोष थयो. तमने सर्व नाते सहाय थवुं ए मने योग्य छे. (घणा भावे करीने) तमारी शी इच्छा छे? शी वाते हुं तमारुं प्रिय करीश? मोकळुं मन करीने बोलो. हुं तमारो मित्र छुं; संकोचाओ नहि.

यशो०—(गद्गदित थईने) हुं तमारो केवी रीते पाड वाळीश?

राजा.—तमारी अवस्था शी छे, तमारी मालमत्ता शी छे, ते मने बधुं कहो.

यशो०—मारी मालमत्ता जे छे ते हमणा मारी नथी.

राजा.—त्यारे हुं जाणुंछुं के तमारा उपर घणुं करज छे. सरकार-

मां तमारी कंई पंचात चालेछे एवुं हुं सांभळुंछुं; तेनुं केम शुं छे? ते मने कहेशो के?

यशो०—महाराज, एक कजिओ मारा इनामी गामनो छे ते क्यारनो चूक्यो होत, पण मारी पासे नाणुं नथी. मारे कोईनो आश्रय नथी, हुं ते घरमेळे चूकववा माटे आवी हती, पण तेम थतुं नथी.

राजा.—सारुं, त्यारे ते कंई खोटुं थयुं नथी, तमारो इनसाफ हवे वाजवी थशे; मारुं वचन लो. अने हुं तमने एक हजार रूपिआनी निरांत करी आपुंछुं. हुं जाणुंछुं के पछी तमारी सघळी अडचणो दूर थशे.

यशो०—(पगे लागेछे) हतभाग्यणी उपर, मारा उपर आटली कृपा!

राजा.—(तेने ऊटाडेछे) तमे आ शुं करोछो, बाई? तमारी हुं प्रार्थना करुंछुं के ऊठो. तमारा भर्तारे जे सरकार चाकरी बजावीछे ते जोयाथकी तो हुं आ करुंछुं ए घणुं थोडुं छे. कहो मने हवे, तमे छोकराने पाछो तेडी जशो के नहि?

यशो०—महाराज, ए उपकार जन्मोजन्म वीसरवानी नथी.

राजा.—अने छोकरा, तुं हवे मापासे जईश के नहि?

अंति०—(घडिआळसाथे रमेछे) मापासे? हा, महाराज.

राजा.—तुं मारीपासे रहेतो नथी त्यारे?

अंति०—वारु, त्यारे, जेवी महाराजनी मर्जी.

राजा.—त्यारे जो हुं हमणा तने मापासे काढुं, तो तुं मारी पासेथी नहि जेवो थईश नहि? अने तारी तो इच्छा छे के मारी पासे रहेवुं; अने तारी मानी पण तेवीज इच्छा छे. वारु, मारे कांई बीजो प्रकार करवो जोईए. बाई, तमे अहिं रहो. हुं आ आव्यो.

प्रवेश १२.

यशोदाबाई, अंतिक.

यशो०—(बाजठ उपर बेसेछे) आहा! शो सुदिन आ! केवुं

अकल्पित सुख ए !

अंति०—केम मा ? केम ? तुं हवे खुशी थई के नहि ?

यशो०—(तेने पासे लेछे) अरे मारा प्राणसमान, मारा परम प्रिय दीकरा !

अंति०—पण तने घणो घणो हर्ष थयो होय एवुं मने देखातुं नथी. तने घणो आनंद थाय एवुं हुं इच्छुंछुं.

यशो०—बापु, हवे मोटी लज्जा थायछे, केमके हुं भगवतने मेणुं देती हती. तुं थयो तेवुंज तारा बापनुं वर्त्तमान आव्युं, तेवारे हुं ताराथी दुःख पामी अने तुं शाने जन्म्यो, एम कहीने तने मेणुं मार्युं; (ते तेने आलिंगेछे अने तेने बच्चीओ देछे) अने तेज तारा हाथथी हुं आज सर्व संकटमांथी मोकळी थई. तें आज मारां आंसु सूकव्यां. हे भगवान् , हवे हुं बीजी शानी वांछा करूं ? हुं परिपूर्ण थई. मने कंई अपेक्षा रही नहि. पण एक तेटलुं तारा भाईनुं सुख मात्र मारे ऊणुं छे, पछी मारूं सघळुं ठीक थयुं.

अंति०—मारा भाईनुं केम ? तेनुं शुं छे ?

यशो०—जो राजा साहेबे तेना गुण जाण्या तो—

अंति०—तेमणे जाण्युं तोपण तेनुं शुं थवानुं छे ? तें जोयुं नहि के ते केवा कृपाळु अने केवा मोटा छे ?

यशो०—खरूं. पण आपणा उपर, केमके आपणे तेमनो कंई अपराध कर्यो नथी.

अंति०—पण तेमणे मने वचन आप्युंछे के हुं कोईने कहेनार नहि.

यशो०—(बीने) शुं तेमणे तने वचन आप्युंछे ? शानुं ?

अंति०—हा खरूंज, माटे तुं बीश मा.

यशो०—तें तेमने कह्युंछे तेथी हुं थरथरूंछुं.

अंति०—ना कह्युं एम कहीश तो कंई कह्युं नथी, हुं जाणतो हतो तेटलुंज मात्र कह्युं. पछी तेमणे मने तेनुं आचरण पूछयुं, ते

हुं शुं अमथुंज खोटुं कहुं ? तने मालूम छे के तें मने खोटुं बोलवानी मनाई करीछे ?

यशो०—पण, छोकरा, आ शुं कर्युं ?

अंति०—केम ? माडी, तुं चिंता केम करेछे ?

यशो०—अरे भगवान् ! चिंता केम करेछे, ए वळी पूछेछे ! जो राजाए चोकशाई करी अने जो तेओए ते जाण्युं तो पछी तारी मानुं अने तारा भाईनुं ठरठेकाणुं नथी.

अंति०—(ते रडवा लागेछे) ठरठेकाणुं नथी !

यशो०—चूप, कोई आवेछे (ते तेने बोकी देछे अने तेने हिंमत आपेछे) एके शब्द बोलीश नहि; तारी आंखो लूछ. तने रडतो दीठो तो एकादी हानि थशे, चिंता करीश मा.

प्रवेश १३.

यशोदाबाई, अंतिक, राजा, सुखराय, केसरीसिंह.

राजा.—आवो, सिंहजी; अंदर आवो. (केसरीसिंहने) रणधीररायना पुत्र केसरीसिंह नायक गाडदी ते तमेज के ?

केस०—(घणो नमीने) हा महाराज.

राजा.—योग्य. तमारा तीर्थरूप घणा सज्जन, अने मोटा शूर हता. मारी निशा छे के तमे पण तेमनी चाल पकडी हशे; अने जेणे करीने तमे तेमना पुत्र शोभो एवुं करता हशो.

केस०—महाराज, तेम मारे करवुं, ए मने योग्य छे.

राजा.—खरुं, तमे योग्य छो माटे योग्य हशे तेज करशो. आ जुओ तमारी माता. एना गुण, अने आ छोकरानुं शुभ लक्षण जोईने तमारुं कुटुंबज मोटुं छे, एवुं मारी बुद्धिमां आव्युं; अने हुं जाणुंछुं के तमने सर्वने एके ठेकाणे जोवां, माटे अहिं बोलावी आण्यांछे.

केस०—(वळी जरा डोळथी नमेछे) महाराजे ए आज मने मोटी

आबरू आपी.

राजा.—तमने योग्य छे, ते करतां में कंई वधारे कर्युं नथी.

केस०—महाराज, मने आपनुं कृपापात्र करोछो.

राजा.—खरूंज, तमने भाग्यवान करवा, एवी मारी घणी इच्छा छे, पण तमारूं स्वरूप मारा ध्यानमां आव्युंछे तेमज वास्तविक छे, एवी मारी निशा थवी जोईए, केमके तमारूं निस्पृहतानुं बोलवुं, तमारी प्रौढतानुं डोळ जोईने—

केस०—ओहो ! महाराज ! धन्य हुं.

राजा.—ते उपरथी मने जणायछे के एक तो तमे घणा मोटा छो; अथवा घणा नठारा छो, पण आवां माबापने पेटे बीजा छोकरा थनार नाहि; नहिज. वारू त्यारे आ समये मारे तमारी सेवा शी करवी ? तमने एक पदवी उपर अधिक चढाव्या, तो तेणे तमारी योग्यता घणी वधशे, एवुं कंई देखातुं नथी ! वारू, तमने केम जणायछे ?

सुख०—(लगार विचार करीने) साचुं, महाराज.

राजा.—वारू एक पदवी मूकीने बीजी पदवीए चढाव्या तो जमादार मात्र थशो; सो माणसो उपर सर, तेमां पण कंई वत्तुं नथी, पण प्रथम (सुखरायभणी फरेछे) राय, तमारा भाणेजनी योग्यताविषे तमारूं शुं मत छे ?

सुख०—(लगार गभराईने) मारूं, महाराज ? मारूं मत ?

राजा.—ए भाषण उपरथी विपरीत हशे एवुं देखायछे.

सुख०—ना, महाराज, घणुं सुपरीत छे; हुं जाणुंछुं के ए हिंमतवान छे, अने आगळ शूर नीपजशे.

राजा.—(केसरीसिंह सामुं ते पितानी पेठे जुएछे) केम सिंहजी, ए खरूं के ?

सुख०—अने वळी ए स्वरूपे पण फांकडो देखायछे.

राजा.—हा, ए सारो जुवान छे ए मने प्रत्यक्ष देखायछे, पण एनुं

आचरण, एनी रीति केवी छे ? तमने एवी हलकी वातो पूछवा-
ने मने लाज आवेछे. पण मुख्यत्वे करीने ए किया प्रकारनो
मनुष्य छे ते मारे जाणवुं जोईए.

सुख०—(हशीने) लगारेक रंगीलो; कोई समये लगारेक छे पण
ठीठ छे, पण महाराज, ए सिपाईने दूषण नथी.

राजा.—खरूंज के ? मने ए आजसूधी समजायुं नहोतुं. हवे, बा-
ई, मारे तमारी साक्ष मात्र जोईए. तमे एविषे शुं कहोछो ? (ल-
गार विसामीने)–कंई नहि, हुं जाणुंछुं.

यशो०—हुं तेविषे शुं कहुं, महाराज ?

राजा.—जे तमने सूझतुं होय ते खरूंज कहेजो.

यशो०—पण, महाराज, माराथी ते कहेवाशे ? मारे तेनी प्रशंसा
करवी छे, ते हुं तेनी समक्ष करूं तो महाराज मानशो के ?
अथवा, जे जेनां आचरण प्रमाणे तेने फळ तत्काळ देई श-
कोछो, एवापासे मने तेनी खोटी वात बोलाववी योग्य छे ?

राजा.—(हशीने) बाई, तमे मोटां सुज्ञ छो. ए उत्तरमां, तमे
मारूं कृपाळुपणुं राखीने, बायडीओनुं प्रौढपणुं देखाडयुं. तमारी
प्रशंसा हुं केम न करूं ? (केसरीसिंहने जरा गंभीर वाणीए) सिं-
हजी, एकएकनी चाल निरानिराळी होयछे; तेवी मारी पण छे.
कोईने वधारवुं, एवुं मारा मनमां आव्युं एटले हुं पहेलांथी तेने
पहोरामां मूकुंछुं ए तमने केम देखायछे ?

केस०—(बीने अने गभराईने) महाराज, हें हें हें–

राजा.—हा, मारी चाल एवीज छे. तारी तरवार सुखरायने स्वाधी-
न कर. तारेविषे मने लगार संकोच देखायो होत तो एटलुं न
थात. पण अहंमान ! आ बोलवामां ठीठपणुं, पोते दुर्गणी छे
ए पोताना मनमां समजीने जे एवा भरोसानुं बोलवुं बोलेछे
ते मनुष्यथकी शानी आशा राखवी ? ते मनुष्ये मने क्रोध
आण्यो एवुं कोई जाणशे ? ते मनुष्य पोतानी महा मोटी माने

आ प्रमाणे गांजी एवुं कोण मानशे ? एटलुं करीने पण फरीथी— (क्रोधथी) घालो रे एने एक महिनो बंदीखानामां. बाई, खरुं कहुंछुं के तमारे सारु हुं एनुं कंई अधिक मनमां लावतो नथी. बाकी जे वातो मारे काने आवीछे, ते उपरथी मने देखाई आव्युं के ए मोटो अपराधी छे. (रोषयुक्त अने तीव्र वाणीए) सुखराय, आवो उपर, एनुं कंई खोटुं आचरण दीठामां आवे तो मने तत्काळ जणावजो—समज्या ? ते क्षणे हुं एने आगळ योग्यताए चढाववानो छुं, माटे (सुखरायसामुं जोईने) सुखराय, तमारे अथवा (नम्र वाणीए) तमारे बाई मारी पासे आ वखत एनी सिफारस करवी नहि. एने कंई पण मिषे कांई आपवुं नहि. एने जोईतुं होय तो, एने पोताना रोजमुरामांथी खर्च चलाववो. (आंगळीए सूचना करेछे) हवे जाओ जी तमारी बंदीशाळामां. (सुखराय अने केसरीसिंह जायछे.)

प्रवेश १४.

राजा, यशोदाबाई, अंतिक.

राजा.—केम, बाई, तमे कष्टीसरखां देखाओछो ?

यशो०—महाराज, हुं मा छुं.

राजा.—पण तमे इतर अज्ञान मा जेवां नथी, के जे लगार छोकराने दुःख थाय माटे तेने शिक्षा करतां नथी.

यशो०—ते ममता करेछे ते खोटी ममता छे, पण मने चिंता एटलीज के ते हवे जन्मसुधी महाराजनी कृपामांथी जाय नहि.

राजा.—तेविषे तमे काळजी न करशो; मारा मनमां एटलुंज, के हुं तेना उपर जे आगळ उपकार करवानो छुं तेने योग्य थवुं अने तेना वयसामुं पण कंई जोवुं जोईए; माटे हुं तेने थयेला अपराध क्षमा करीश; पण एवुं सदा नहि करुं. जोईए आवो, केम थायछे ते. एकादाने पश्चात्ताप थईने ते ठेकाणे आवेछे, के

एकादो ऊलटो अधिक बगडेछे. ते केम पण हो, तमे स्वस्थ रहो. हुं जाणुंछुं के हवे तमारो छोकरो मार्गे आवशे, अने ते जेम जेम सुधरशे तेम हुं तेनाउपर कृपा करीश. (अंतिकभणी वळीने) आ छोकराविषे में शुं धार्युंछे ते तमे जाणोछो ?

यशो०—ते जे कंई हशे तेना कल्याणार्थेज हशे, महाराज. महाराज, आपनुं मोटापणुं जोईने, आपनुं कल्याणचिंतन कर्याविना, मारो एक दिवस पण नकामो गयो नथी. पण आपना गुण आज प्रत्यक्ष जोईने में जाण्युं के में आपनुं स्वरूप कंईज जाण्युं नहि.

राजा.—तमने मालूम छे ? हुं इच्छुंछुं के एने मारा राज्यनो स्तंभ, मारो विश्वासु सेवक, अने मारां छोकरांनो मित्र करी राखवो के जे एकाद दहाडो प्रसंग पड्यो तो पोताना बाप प्रमाणे राज्यना कल्याणार्थ प्राण खर्चे करशे.

प्रवेश १५.

राजा, यशोदाबाई, अंतिक, खिजमतदार.

सेवक.—महाराज, विनंति छे, बहार राजशाळागुरु आव्याछे.

राजा.—तेमने मांहे आववा दो. बाई, मारा मनमां छे ते हुं हमणा तमारा समक्ष कहुंछुं, तमने सूचवुं मात्र.

प्रवेश १६.

राजा, यशोदाबाई, अंतिक, राजशाळागुरु.

गुरु.—(नमेछे) महाराजनी आज्ञा सांभळवा सिद्ध छुं.

राजा.—घणो संतोष थयो. बोलाव्या हता एटलासारु के राजशाळामां मोटानां छोकरां तमने शुं आपेछे ?

गुरु.—मोटानां छोकरां महाराज ? ते माबापना मोटपण उपर छे.

राजा.—वारु, पण तमे शुं लेशो ते कहो.

गुरु.—छसें रूपिआ वर्षना, महाराजनी आज्ञा थयाथी.

राजा.—वारु त्यारे, आ छोकरो तमारे स्वाधीन करवा हुं इच्छुंछुं. तेमाटे एने जे जोईशे ते हुं पूरुं पाडीश. पण प्रथम मने कहो के छोकराओनी चोकशी उपर कोण रहेछे ? केमके ते मुख्य जोवुं जोईए.

गुरु.—जुदा जुदा उपगुरुओ छे.

राजा.—ते हुं जाणुंछुं के तेओ पोतपोताना काममां योग्यज हशे, पण हुं तेमने ओळखतो नथी. मारो सर्व भरोसो तमारा उपर छे, तमे मारा ध्यानमां ऊतर्याछो, माटे कृपा करीने तमे पोते आ छोकरानी सर्व तपास राखजो.

गुरु.—जेवी आज्ञा.

राजा.—हुं आज्ञा करीने नथी कहेतो. संतोष ए तमारे मान्य करवुं.

गुरु.—महाराजनो जेमां संतोष छे ते मारे करवुं तेमांज मारुं कल्याण छे.

राजा.—हुं तमारो उपकारी थईश. (अंतिकने हाथे पकडीने) मारा छोकरा आव. आ गुरु जोया के नहि ? ए घणा शांत अने सज्जन छे; तुं एमनी साथे जईने एमनी पासे रहे, अने सारो विद्याभ्यास कर.

अंति०—(क्षणभर गुरुना मोढा सामुं जोईने) हा महाराज.

राजा.—पण ए तारा धणी, ए तारा हितकर्त्ता, एवा तुं एमने मान. एमना वचनथी आघो चालीश मा, अने एमनी मोटी मर्यादा पाळ. अने जो एमणे तारी फर्याद करी—

अंति०—तेविषे महाराजे निश्चित रहेवुं.

राजा.—केमके हमणाज तारी दृष्टिए पड्युं के हुं जेवो गुणवान

ने सारो, एवोज दुर्गुणी ने माठो छुं. तारो जरा कजियो सांभ-ळ्यो तो—हो !

अंति०—(मोटी नम्रताए गुरुने नमेछे) गुरुजी, तमे मारा उपर रीसाशो एम हुं कदी करवानो नहि.

राजा.—आ छोकरो तमने केवो जणायछे ?

गुरु.—महाराज, आपनो वरदहस्त जेने माथे छे तेने शुं जोवानुं छे ! हुं एने मारा छोकरा प्रमाणे चलावीश.

राजा.—वारु त्यारे एने लेई जाओ. बाई, ए वातनी तमने कंई अडचण नथी एम मने जणायछे.

यशो०—हे भगवान ! अडचण ? महाराज.

राजा.—जा त्यारे प्रियकर, अने कदी सदाचरण, साचो मार्ग छोडीश मा. तने कशी पण वातनुं हुं ओछुं पडवा देईश नहि, पण तुं मने खिन्न जेवो देखायछे.

अंति०—(राजानो हाथ झालेछे) ईश्वर तमने सर्व सुख आपो.

राजा.—(कोमळताए) अने तने पण तेवांज आपो. अने तारुं कल्याण करो, मारा मित्र. ओहो ! तेनुं हृदय केवुं भरायछे ! (गुरुने) हवे तमे एने तेडी जाओ. अने बाई तमे एनी साथे जाओ, अने तमारो छोकरो ज्यां रहेवानो छे ते स्थळ जुओ.

यशो०—(साष्टांग नमस्कार करेछे) महाराजना उपकार, हुं शुं—(तेनो कंठ भरायो, अश्रुना ओघ चाल्या, बोलातुं नथी.)

राजा.—ए तमे शुं करोछो, बाई ? ए मने गमतुं नथी.

यशो०—मने ए पण—

राजा.—(तेने बळात्कारे ऊठाडेछे) मारी माता, तुं मने एटलुं मोटपणुं आपीश मा. ऊठ, ऊभी था.

यशो०—(ते ऊठेछे) वारु त्यारे, हुं हवे आज्ञा लेउंछुं. (ऊंचा हाथ

करेछे) हुंए आवुं नित्य भगवत्पासे करती जईश अने तमारा जवो उदार, दीनदयाळ, एमनुं सदा कल्याण होवा माटे तेनी प्रार्थना करीश.

राजा.—(तेने चार डगलां पहोंचाडेछे) आवजो. बाई, तमारूं भगवान सारूं करो !

(ते सर्व ऊठीने जायछे.)

प्रथम भाग समाप्त.